

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária,
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.

Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Spiró György*: Nyaralni muszáj • 251
Gyurka • 253
- Rába György*: A haladás fabulája • 257
A gyász, a kóbor eb • 257
- Szakács Eszter*: Genézis • 258
Féreglyuk, fényév • 258
- Horn András*: A nyelvi komikum kis fenomenológiája
Parti Nagy Lajosnál • 259
- Térey János*: „Doktor Faustus panaszolkodása” • 264
- Határ Győző*: Vakablak • 266
Hamarabb semmint • 267
Párizs • 268
- Fodor Géza*: Bevezető Diderot
„Beszélgetései”-hez • 269
- Denis Diderot*: Beszélgetések „A törvénytelen fiú”-ról (I)
(*Lőrinszky Ildikó fordítása*) • 273
- Fodor Géza*: Termékeny rosszhiszeműség
(Rousseau színházkritikája) • 285
- Czesław Miłosz*: Értelem • 301
Mit számít nekem (*Gömöri György
fordításai*) • 301
- Tass Marianne*: Arckép • 302
Hiány • 302
- Tózsér Árpád*: Kontextuális etika • 303
Szomak • 303
- Rapai Ágnes*: Keverem-kavarom • 305
Vissza! • 305

- Erdélyi Ágnes*: Az a nemes álom • 306
Miklya Zsolt: Három másolat • 315
Turbuly Lilla: Szélrosta • 317
Bozsik Péter: Az attentátor • 318
Jónás Tamás: Mondóka • 334
Holló • 335
Greskovits Endre: Gogol köpönyege (Jhumpa Lahiri műve elé) • 336
Jhumpa Lahiri: A névrokon (*Részlet*) (*Greskovits Endre fordítása*) • 338

FIGYELŐ

- Radnóti Sándor*: Auschwitz betege (Kertész Imre: Felszámolás) • 352
Weber Katalin: Nem mindenre van válasz (Nádasdy Ádám: Ízések és szabályok) • 356
Kovács Éva: Tömegek feltárulkozása (H. Sas Judit: Rendszerváltások, családtörténetek) • 361
Kovács István: Krakkó náci megszállásának ezerkilencszázhatvanegy napja – oldalnézetből (Andrzej Chwalba: Dzieje Krakowa [V.] Kraków w latach 1939–1945) • 364

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 1500, egy évre 3000 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Spiró György

NYARALNI MUSZÁJ

A Duna-partra érve nincs tovább út, gyalog kell menni a homokon, csupa gödör, bucska. A Duna koszosszürke, sehol egy stég, de fürödni úgysem lehetne. Ötvenes éveken létesített vállalati üdülők, sárgára festett földszintes pavilonok, itt-ott egy-egy elhagyott mászóka, libikóka. Nyár van, főszezon, de csak kevesen poroszkálnak kempingnadrágban, gumipapucsban csattogva, port verve, a kolbász sütő előtt öten-hatan ácsingóznak, ide már csak az jön nyaralni, aki nyaralni csak szeretne.

Terebélyes, az ötvenes évekből ott felejtett asszonyosság fogad minket a hosszúkás, keskeny teremben, ebédőre utalnak az asztalok és a székek, kultúrteremre a televízió, a terem végén bárpult: a helybelieknek kocsmá. Az asszonyosság mosolyt erőltet magára, mit lehet tudni, kik vagyunk. Megrögzötten ismételteti, merre menjünk, hogy megtaláljuk az utolsó pavilon emeletén a kijelölt szobát, elmondja harmadszor, negyedszer, mintha az elmúlt harminc évben bárki egyszer is eltévedt volna. Megszolgálja a fizetését. Fölveszem a két bőröndöt, megindulunk a sárga kavicsúton.

Nyári szabadságok alkalmára rendszeresített vászoncipőjében tipegve jön mellett. Lassan megyek, ő liheg az izgalomtól. Nyaralni fog, két hétig. Kiharcolta, pedig már nyugdíjas. Nagy diadal ez neki, valamit megint sikerült elintéznie. Az is diadal, hogy ott megyek mellette. Megmutathatta annak a terebélyes asszonyoságnak, hogy őt a fia hozza, kocsi-val. A kocsi ugyan odébb kellett hagynunk, de azért látni való, hogy nem Pestről cipelem a bőröndöket gyalog. Mit lehet tudni, mire képesek ezek egy magányos, idős asszonnyal, esetleg apró előnyöket eredményezhet a fiú jelenlét, mindenetre jobb, ha látják, hogy van neki hozzátartozója. És ha majd látogatói érkeznek, nem ide, hanem a lakásába, később, elmesélheti nekik, hogy én vittem ki, kocsi-val. Már az is győzelem, hogy ingyen jöhetett ki. Fizetségül az úton az életemről kérdezgetett, én pedig válaszolgattam, ahogy az anya kérdéseire a fiúnak felelnie illik. Régi játék ez közöttünk, pár éve már egyikünk sem szegi meg a szabályait.

Boldogan fedezi fel, hogy van tusoló – nem fog tusolni –, helyeslően nyugtázza, hogy van a gyerekeknek homokozó – nem fog homokozni –, és elégedett a viszonylagos renddel és tisztasággal. Örül, hogy kevesen lézengenek a hiánytalan kerítésen belül, s hogy a szobák többsége lakatlan. Nem szereti a tömeget, fél. Elérünk az emeletes pavilonig, megtaláljuk a bejáratot éppen azon az oldalon, amelyet a terebélyes asszonyosság az emlékezetünkbe ajánlott, felmegyünk a lépcsőn, a folyosó végén megtaláljuk a kijelölt szobát, anyám a zárba illeszti a kulcsot, megforgatja, diadalmasan fellelegzik: belevaló.

A szobában három dívány, egy szekrény, egy asztalka, egy szék, és van erkély is, az ajtaja szabályosan nyílik, az erkélyen két nyugágy. Kijelöli a díványt, amelyen aludni fog, a másik kettőre rakom a bőröndöket. Kezd kipakolni. Kiskabát. Szvetterek. Blúzok. Kosztümök. Cipők. Papucsok. Törülközők. Ácsorgok, most még nem lehet elmenni, anyám pakolja a nyári ruhatárát, ideges, mert kevés az akasztó, szűk a szekrény, én pedig kitalálom a megoldást: el kell mennem megkeresni a vécét.

A folyosó másik végén találok. Beveszem magam az egyik fölkébe, lehajtom a deszkát, leülök, keresztbe vetem a lábamat, rágyújtok. Itt kihúzhatom egy darabig.

Mindig így nyaraltunk.

Anyámnak külön nyaralóruhái voltak, és volt külön utazóruhája: rózsaszínű, bugygyos sort, fehér bokafix zokni, elöl kivágott vászoncipő, áttört, horgolt rövid ujjú blúz. A nyári ruhatárat mindig a régi, nagy, kerek, fekete kalapdobozba kellett pakolni, és oda mást nem is lehetett. A vonaton mindig muszáj volt kávé inni termoszból, és vastag vajjas kenyerek közé sajtolt párizsit és zöldpaprikát kellett enni az utazás alatt, az útra való ételnek és itálnak pedig már előző nap el kellett készülnie. Anyámon mindig napokkal előbb kitört az útiláz, és a feszültség otthon még elviselhetetlenebb lett a szokásosnál. És mindig olyan volt a nyaralás, mintha otthon maradtunk volna, csak apám alhatott néha ebéd után egy kicsit, de munkát mindig vinnie kellett magával oda is, anyám pedig mindig hiányolta az otthoni kényelmet, valami sose klappolt, valamit sose kapott meg, ami szerinte járt volna. A megpróbáltatásokat mégis hőiesen tűrte, mert igenis meg kell követelni az élettől, hogy évente két hetet nyaralhasson. Ebből soha nem engedett. Ha már a férje nem futott be akkora karriert, amilyenre számított, amikor hozzáment, legalább a nyaralásnak meg kellett lennie. És mindig talált az ilyen szakszervezeti üdülőkben olyanokat, akikkel két hétig esténként kanasztázni lehetett, és előttük úgy öltözhetett és úgy viselkedhetett, mintha egy sikeres férfi úriasszony felesége lenne. Ez volt a nyaralások értelme. És emlékezni lehetett rájuk egészen évben, a következő útilázig.

Lassan fogtam fel, miért kell nekünk minden évben hisztérikusan nyaralnunk. Ezekből nagy nehezen kivontam magam. Apám halála után anyám egyedül járt nyaralni egy ideig, majd nekem némi nevem lett, és neki eszébe jutott, hogy velem vitesse ki magát. Hátha valamelyik terebélyes asszonyság, beírva a nevét a nagykönyvbe, egyszer felkapja a fejét, és megkérdi, nem rokona-e annak az illetőnek, mire anyám, arcán könnyű pírral, kitérőleg és kurtán azt felelheti, de igen. És rám emelheti a szemét diadalmasan. És a léte, két hétre legalább, ismét igazolást nyer.

Ülök a végén, és életemben először fiúi gyűlölet nélkül látom magam előtt anyám életét. Soha nem tudott szeretni senkit, és önmagát is bután, ügyefogyottan szerette. Boldog lehetett volna, ha képes szeretni apámat, de nem volt képes.

Odakint valaki vizet ereszt a mosdóba, kezét mos; én gondosan felhajtom az ülőké, hogy csattanjon, majd lehúzó a vizet, zubog. Várok, mintha öltöznék. Kilépek a fürdőből. Anyám a kezét törli, kutatva néz rám, én rámosolygok. Elpanaszolja: az ágya mellett rossz a konnector, pedig elhozta a kislámpát, esténként olvasni akar, de rossz a konnector. Megnyugtatom, hogy biztosan megjavítják.

Most már eleget voltam vele, mehetek.

Az asszonysággal tisztázzuk, hogy a konnector megjavítandó. Elkísér a kapuig, de belül marad a kerítésen, ez az üdülő most már két hétig az övé, kiharcolta magának. A poros útról visszanezlek, rámosolygok, integetésre lendítem a kezem. Ő is integet boldogan, tarkójában érzi az asszonyság pillantását. Neki fia van, és integethet utána. Picike, zsurorodó, törekeny öregasszony. Csámpásan áll a vászoncipőjében, már alig éri a földet.

Megyek, nem nézek hátra, és fura tisztelet ébred bennem anyám iránt. Voltak bámulatos pillanatai nehéz helyzetekben, amikor váratlanul bátran és célszerűen kezdett működni, például '56-ban, meg apám haldoklása idején, de ez most valami más. Karsztos vidéken, ahol talajnak nyoma sincs, veszi észre az ember elképedve, hogy a kövek hasadékaiban, gyökerüket szinte a levegőbe mélyesztve, zöld valamik léteznek makacsul.

Sárgára festett, jellegtelen, kietlen pavilonok az érdektelen Duna-parton. Ez hát a színhely, ahol anyám utolsó nyaralásai egyikét kiharcolta magának. Jelentős színhely. Még egyszer körülnézek, hogy megjegyezzem.

1987

GYURKA

A magas, civilben izzadó, a lábát hányavetin keresztbe vetve trónoló főorvos átlapozza a zárójelentéseket, hümmög, és csóválja a fejét, mintha együtt érezne velem. A borítékot ott hagyja az íróasztalán hanyagul, ahová helyezem. Megnyugszom, hogy ez ilyen egyszerű. Ugyan ő semmit nem fog tenni, de anyám ágát biztosítja. Már csak a majdani kezelőorvosát, a főnővért meg az illetékes nővéreket kell megtalálnom és lefizetnem, és minden hónapban mindenkit újra, amíg anyám él. Az éppen érvényes havi tarifákról egy kedves költőnő világosított fel, akinek ott halt meg az édesanyja nemrég; nekem többet kell majd adnom nála, gazdag embernek tartanak, mert a képem olykor feltűnik a tévében.

Anyám a hátsó szárnyba kerül, a legutolsó szobába; két oldalról vannak ablakai, világos, és lehet szellőztetni, ez jó. Mindössze öten haldokolnak a szobában, ez se rossz, anyám a bejárat felőli falnál középen fog feküdni hatodikként. Az éjjeliszekrényre kikapcsolom a gyümölcslevet, a kristályvizet, a fánkot és a túrós táskát; az éjjeliszekrény ajtaja leng, se gombja nincs, se zárja, majd valamivel rögzítenem kell.

Sokkal kellemesebb hely ez, mint amilyeneket az elmúlt hónapokban végigjártam, jó előre tűrhető elfekvőt keresvén. Anyámnál lényegesen jobb állapotban lévő öregek éldegélnek ezeken a sivár tömegszállításokon olykor évekig, és nem mehetnek el, életfogytiglan vannak bezárva, az ítéletet a hozzátartozóik hozták. Az illetékes főorvosnőre vártam éppen, amikor bejött egy középkorú házaspár egy idős nénivel, valamelyikük anyjával, a néni leült, egy hivatalos személy többoldalas űrlapot tett elé, és tapintatosan elment, a néni pedig töltögette ki a rubrikákat szorgalmasan, ült és körmölt, a házaspár feszengve, némán ácsorgott, rettegve, nehogy a néni, aki jó állapotban volt, fellázadjon és felálljon, és azt mondja, hogy mégsem.

A folyosón téblábolok. A falnál haldoklók ülnek egykedvűen maguk elé meredve. Nem lázad senki. Csodálkozom. A folyosó kiöblösödik, az a társalgó, tévé uralja, nagyon hangosra van állítva, ezekben a kórházakban egész nap üvölt a tévé a folyosón, van, aki bámulja, és nem tudja, mit bámul, van, aki nem bámulja, talán nem is hallja. Régebben vezetékös rádió volt rendszeresítve a kórházakban, és fülhallgatóval hallgathatta, aki akarta, a többieket nem zavarván, de az rég volt. Kerekesszékek billegnek valakik, le-lecsuklik a fejük, férfiak és nők. Nővérek mászkálnak és orvosok, semmi különös. Nem történik semmi, unalmas a haldoklás.

Ülök a főépület előtt az udvaron, az egyik asztalnál, a kajla műanyag széken, tűz a nap, az árnyékos helyeket elfoglalták a betegek és az autók. Nem túl tehetősek itt az orvosok, jobb kocsik kevés van. Ücsörögnek a betegek többedmagukkal vagy egyedül, némelyikük tolószékben, nagyon öregek vagy középkorúak, féllábúak vagy egészen

épek, magukról mit sem tudók és élénkek. Anyámat egyszer-kétszer talán még ki lehet tolni az udvarra.

Megunom az ülést, mászkálók az udvarban. Kánikula. Két újszülött macskát etetnek tejjel a betegek a két épület közti szűk átjáróban. Az új épületet, ahol anyám helye immár biztos, nemrég építették, és alig hagytak helyet, hogy meg lehessen közelíteni. Anyám szobájának egyik fala a szomszéd kórház falára néz, ott műtötték kétszer a volt feleségem agyát, a második műtét után már nem lett többé önmaga, és hétszer operálták a szerelmem gyönyörű szemét. Különös, hogy ilyen helyekhez lesz köze az embernek.

A kerítésen túl óvoda, a műanyag játszótér közvetlenül a kerítés mellett van, mászóka, libikóka, hinta, sehol senki, június vége, nyaralnak a gyerekek. Ősszel majd megint jönnek, játszanak, át-átpislognak a kerítésen, és nem értenek semmit. Az óvónénik és a szülők elmondják nekik, hogy odaát szorgos doktor bácsik és doktor nénik gyógyítják a bácsikat és néniket, és a gyerekek megnyugszanak. Felnőttként is meg fognak nyugodni mindabban, amit mondanak nekik.

Anyám az őszt aligha fogja megérni.

Várom. Az előző kórházból csak nem hozza anyámat a mentő, pedig már reggel nyolckor ott toporogtam, azzal biztattak, hogy mindjárt jönnek érte, én csak menjek előre. Bevásároltam, és jöttem, és várok. Elment egy délelőtt megint.

Felmegyek az osztályra, telefonálni szeretnék, helytelenítőleg csodálkoznak, amiért nincs mobilom. A főnővér telefonján érdeklődöm végül, és kiderül: nem a fizetős szállítást rendelték meg, hanem az ingyeneset, és az bizony soká tart. Főlemelem a hangomat: én meghagytam, hogy a fizetőset kérjek. A diszpécser hangjában vállvonogatás: így van náluk fölvéve, majd megérkezik egyszer. Dühöngök: a felvételi iroda itt nemsokára bezár, délután már nem tudom felvételni, akkor mi lesz, hova vigyem? Felveszik így is, mondja a dicspécser. Nem veszik fel, mondom, mert ahhoz személyi kell, és az nincs nálam. Nem is lehet, mondja a diszpécser, mert az kell a szállítóknak, anélkül nem viszik.

Visszamegyek a kertnek nevezett, nagyrészt lebetonozott udvarba, és várok. Árnyas hely nincs, ülök a napon. Jó lenne aludni, de nem tudok. Kényszeresen megtapogatom a zsebemben a kicsi, téglalap alakú, műanyag belépőkártyát, amit a portán osztogatnak, zsíros a tapintása, menóra van rajta, és kifelé le kell adni; megvan. Mögöttem a mosoda hosszú épülete, nyitva az összes ajtaja, természetes asszonyosságok trécselnek odabent. A főépület lépcsőfeljárójának tetején is beszélgetnek ápolónők, ráérős a hangulat. Ide fogok hát most már járkálni naponta. Legalább két-három óra az út kocsi-val oda-vissza, és mindig csúcsforgalom lesz és csupa őrült vezető. Felállok, felsétálok a főépületbe, ott van a büfé, megtekintem a választékot. Olyan süteményt, amelyet anyám szeret, nem lehet kapni, de kapucsínót igen. Visszamegyek a kertbe, álldogálok. Leülök.

– Gyurka, Gyurka! – kiált fel anyám fektében boldogan, amikor meglát a mentőköcsi nyíló hátsó ajtajában. Aztán azt mondja a szamaritánus szolgálat két emberének, engem dicsérőleg: „Er ist ein Mann...” Tovább nem tudja mondani, a szókincse maximum ötszáz német szó, és azt sem használja már helyesen.

A mentősöket nem érdekli, mit dumál a beteg, amúgy sem értenek németül, kereskes hordágyra teszik anyámat, épp hogy elférnek a két épület között a fordulóban. A tágas liften velük megyek fel az elsőre, ebben a liften fogják majd anyám testét levinni a tepsiben. Az egyik mentős kezébe belegyömöszölöm a kétezrest, ettől aztán kíméletesebben fektetik az ágyra.

Kiveszem a táskájából a személyijét, és futok a felvételi irodára, a főépületbe. Fél három van már, és csak háromig vannak nyitva.

Ebben az elfekvőben – krónikus osztályon, ahogy az egyik korábbi kórházban rendreutasított a finom nyelvérzékű illetékes hölgy, aki anyám otthoni ápolását havonta öthavi egyetemi fizetésemért készségesen megszervezte volna – elvileg minden ingyenes, és senkitől sem kérnek igazolást a vallásáról. Anyám személyi igazolványát elveszik, az már náluk marad, addig. Alá kell írnom a nyilatkozatot, hogy csak a letétbe helyezett értékekért vállalnak felelősséget, valamint hogy a vallási előírásokat betartom.

Mondom a rideg felvételis nőnek: nem én vagyok a beteg, ezt nem tudom aláírni, anyám pedig már nem tudja leírni a nevét, mire megnyugtat: a hozzátartozónál írjam alá a nevemet, és a telefonszámomat is adjam meg. Megteszem. Nem nyilatkoztam tehát sem anyám, sem a magam nevében vallási hovatartozásunkról. Nem mintha bármi jelentősége volna, mégis megkönnyebbülök. Legalább ebben nem hazudtam ma.

Megyek vissza az osztályra, anyám már fekszik az ágyában, megőrül nekem, mint ha rég nem látott volna, nyilván nem emlékszik, hogy az előbb találkoztunk.

– Gyurka, Gyurka! – mondja, és hozzáteszi legörbülő szájjal: bitte, bitte, ami nem jelent semmit, illetve azt jelenti, hogy védjem meg a bajtól.

Valóban meg kellene védenem, én vagyok a hivatott, csak nem vagyok képes.

Gyurka nem én vagyok. Én György vagyok, de anyám már két hónapja nem hív a nevemen. Elfelejtette, hogy fia van.

Gyurka anyám bátyja, akit az Intelligence Service ügynökeként a nácik lekapcsoltak a belgrádi pályaudvaron a második világháborúban, és nem került elő többé. Én György lettem az eltűnt nagybátyámat pótlandó, de a Gyurka foglalt név volt, és anyám következetesen kitarzott amellet, hogy én nem vagyok becézhető. Csecsemőkoromtól Györgynek becézett, és apámnak is így kellett hívnia. A barátaim nem tudták, hogyan is hívjanak, végül kitalálták, legyek akkor Györgyke. Aztán úgy döntöttek, hogy inkább a vezetéknevemen szólítanak.

Gyurkává, az ő mindenható bátyjává, az egyetlen emberré, akit talán szeretett, azóta lettem, hogy nem hajlandó magyarul megszólalni többé. Négyéves korában három hónapig egy Bécs melletti óvodában nyaralt, ott szedett fel annyi németet, amennyit aztán egész életében használt, és ezt a gyerekkori, szűkös szókincset próbálja, jelentős szellemi erőfeszítéssel, használni most is, visszagyerekesedni akarván nyelvileg is a halál kapujában, hónapok óta.

Igyekeztem rávenni, hogy beszéljen magyarul, de kérésemet megértvén összehűzött szemmel nevetett, mint aki nagy dolgok tudója, és soha nem árulta el, miért nem szabad neki az anyanyelvén megszólalnia. „Wir sind in Budapest, ich weiss”, mondogatta néha suttozva, nehogy a kórteremben mások is megtudják a titkot. Érveltem azzal, hogy ha németül beszél, nem értik meg az orvosok és az ápolók, mit is kér tőlük; nevetett. Ismét kérdezgettem, miért nem akar magyarul beszélni, olyankor fáradtságot színlelt, a szemét félig lehunyta, és ha tovább erősködtem, mondta is: „Ich bin müde.” Aztán a „müde” nem jutott már az eszébe, megelégedett azzal, hogy „ich bin”, nekem az volt a dolgom, hogy értsem, hogy „müde”, és értettem.

Beakasztom az üres bádogszekrény keskeny rekeszébe a ruháit, már nem lesz szüksége rájuk. Felhívom a figyelmét a gyümölcslére és a túrós táskára, mert még eszik, sőt fal a műtétje óta, de fáradtan elfordul tőlem. Hihetetlen, mennyire sovány a válla. Az egyik nővér szigorúan közli, hogy szivacsot nem lát, vigyek. Vinni fogok. Közli, hogy a mosásért külön kell fizetni, fizetek. Most még nem adok borraivalót, majd legközelebb: ki kell fürkésznem, kik azok, akik valóban ápolják.

Anyám nem néz rám.

Hiába eszik: fogy, satnyul, a füle hegyes, bár már nem vérzik, és a szemének a bevérsése is elmúlt. A műtét előtt rövidre vágták a haját, ki tudja, miért, hiszen az alhasát műtötték; a feje összement, egészen kicsike, és rátapadnak a hajszálai. Eleven múmia. Öreg csecsemő. Lett még egy gyerekem, rám van bízva ő is, ki tudja, miért. A karján nagy, sötétkék foltok, a rengeteg infúziótól. Azok a foltok még el is tűnhetnek akár. A takarót ledobja magáról, nagyon meleg van. A bal lábfeje befelé görbül, de a sebek, amelyek miatt az érműtétet végrehajtották, begyógyultak rajta. Legalább a lába nem üszkösödik tovább. Legalább nem fáj. Látom, nem nagyon tudja, hol van. Kórházban van, azt persze tudja. De nem kérdezi meg, hogy miféleében. Talán mert sejti.

Mondom neki hazugul: itt szépen meg fog erősödni, csak egyék sokat, hogy majd haza tudjam vinni. Nem reagál, pedig két hete még az volt a vágya, hogy kimehessen egyszer a Margitszigetre.

– Víz – mondja váratlanul.

Visszakérdezem, vizet kér-e, bólint. Töltök neki a pohárba a palackból, de nem akarja elfogadni.

– Víz! – mondja parancsolólag.

– Itt van...

– Nem! Víz! Meleg!

Nem értem. Ideges leszek. Halna meg már minél előbb. Fél éve tart ez a téboly, naponta loholok hozzá, hurcolom vizsgálatokra, rendelőkbe, kórházakba, ortopédiákra, dolgozni nem tudok, aludni nem tudok, elég volt.

Aztán felfogom.

– Kávét kérsz?!

Bólogat.

Ballagok a főépületbe, és kapucsínót kérek sok cukorral. Szívószálat is kérek, újabban csak azzal hajlandó inni. Jó vastag szívószál, örülni fog neki.

Örül. Mohón szívja, szívja, a forró tejeskávé égeti a nyelvét. Kérem, hogy várjon egy kicsit, amíg kihűl, de ő nem, a poharat nem eresztí, és azonnal kiszívja az egészet. Fájni fog a gyomra, mint ilyenkor mindig.

– Gyurka, Gyurka...

Fogom a kezét, sovány múmiakéz, teli májfoltokkal. Simogatom. Már olyan, mint amikor nem fog élni. A sovány arcát is megsimogatom. Hozzádörgöli a fejét a kezemhez. Nem is dörgöli, csak hozzányomja, mint a macskák és a kutyák.

Ideje otthagynom. Úgy megyek el, mint aki órákat töltött vele, holott alig több mint öt percet összesen.

Amíg a bátyját ismeri föl bennem, addig mindennap meglátogatom, és viszek neki finomságot. Öt percnél többet nemigen fogok időzni, beszélni már nincs miről.

Visszanézek. Nem néz utánam, félrebillent fejjel fekszik, maga elé bámul. Egészen kicsike a feje ezzel a lenyírt, szürkésbarna hajjal. Életében most először nincsen frizurája. Most először nem játszik semmit, amióta ismerem. Most már nem az anyám, akit gyűlöltem, csak egy haldokló, aki valamiért rám van bízva, aki véletlenül nem madárnak, nem növénynek, hanem embernek született, és akinek csak napjai vannak hátra.

Csak meg ne szeressem, csak meg ne szeressem most már, az nekem mindennél rosszabb lenne.

Rába György

A HALADÁS FABULÁJA

Homályos padlásán matat
a haladás szegény rokon
talál egy pókhálós üvegcsét
a heverő limlomokon
megrázza még vígan kotyog
más lével házasítható
a lelemény neve titok
s az is miféle mire jó
hisz a jövőben az a szép
nemcsak az ír a majdani
ismeretlen maga a kór is
neve sincsen kimondani
de a találmány ünnepén e
kacabajkát föl húzhatod
még üköd hordta öltözékét
s tapsolják mint új divatot
voltunk és vagyunk próbabábuk
tánclépésekre nincs terünk
ha nem raknak ide-oda
csak egy helyben menetelünk

A GYÁSZ, A KÓBOR EB

Nyomodban kóbor eb
el sem kergetheted
a gyász a veszteség
üldöz húsodba tép
nem és nem enged el
vad agyari közt
vagy eledel
és nem más csak ahogy
sajgó seb tudatod
s felejtisz mindent amit
súgtak reményeid
s amit perc kegye ad

feledve akarat
kedv vágy terv dáridó
és minden ami jó
veszett fogaival
folyvást inadba mar
holnapodra tipor
a kegyeleti tor

Szakács Eszter

GENEZIS

A szerpentinén mentünk fel a hegyre,
s épp akkor, amikor a nap felkelt,
a mítoszoktól dúlt éjt nyomban elfelejtve,
a hold lágy hullámvásra bírta a tengert.

Fújdogálni kezdett a szél is, egyre
mélyebb kék lett az ég az úr alatt,
s a fák ámulattal néztek a levelekre,
s a fák felébresztették a madarakat.

Megálltunk ott együtt, akár a szikla,
amelyből forrás fakad hirtelen,
s kiáradt szemünkből a látvány, hogy kiszabja
létünk pontos határait a semmiben.

FÉREGLYUK, FÉNYÉV

Az úttesten vértócsa és keréknyom.
Krétaember karja szel fekete vizet.
A nejlonszákból kinéz egy arc, mintha
valamire várna, ami még megjöhet.

Az ismeretlen hordja ott az arcod,
a szája mintha súgni próbálná neked,
hogy harminckilenc vagy, s akár az estét,
a hűvös árnyékok lassan megtöltenek.

Felhők ígért, gyöngyszürke vonulása.
Szelek és évekig kitartott sóhajok.
Emlékszel az éjszakára, mikor ki-
választottál egy láthatatlan csillagot?

Féreglyuk, fényév, nap körüli pálya.
Az elveszett holdtérkép is eszedbe jut.
Krétaember úszik fekete úrben,
üvegszilánkok fénylenek, mint a Tejút.

Horn András

A NYELVI KOMIKUM KIS FENOMENOLÓGIÁJA PARTI NAGY LAJOSNÁL

Az itt következő feljegyzések meglehetősen szűk empirikus alapra támaszkodnak: Parti Nagy Lajos *egy* könyvének (SÁRBOGÁRDI JOLÁN: *A TEST ANGYALA*, Pécs, 1997, második kiadás) első három oldalára... Ami ezt a merészséget talán menti, az egyrészt P. N. L. stílusának hiperinformativitása (szinte minden szó újabb komikus „fenomén”), másrészt a nyelvi komikum absztrakt formáinak ismétlődése már ezen a rövid szövegen belül is. Ez elképzelhetővé teszi, hogy ezek a formák a továbbiakban is ismétlődni fognak. Ennek ellenére csak „mintákról” lehet itt szó, melyek jellemző erővel bírnak P. N. L. humoros fantáziájára, nyelv- és emberismeretére nézve, melyek azonban nyilván kiegészíthetők még absztrakt szinten is, nem beszélve az itt megtárgyalandó formák nyilván újabb és újabb konkretizálásairól a regény további részében.

Ha áttekintjük a komikum lényegét kutató elméleteket, arra a végső soron konszenzuális eredményre jutunk, hogy – legyen bár valaki nevetséges vagy megnevettető – a komikum forrása mindkét alapesetben ártalmatlan eltérés valamilyen normától.¹ Feladatunk tehát az lesz, hogy a nyelvi, illetve a nyelven keresztül megnyilvánuló normasértések egyfajta tipológiáját állítsuk fel a P. N. L.-nál található példák alapján.

Előljáróban még annyit, hogy itt persze nem részben elterjedt, banális nyelvi vétségekről van szó (a „-hassa, -hesse” ártalmatlan mintájára), melyeket az ember legföljebb titkon megmosolyogna. A nevetető hatást itt hatványozza egyfelől az, hogy (mint ahogy a „hiperinformativitás” szóból feljebb már kiderült) a vétségek egymást érik: nincs mondat ilyesmi nélkül. Az ötletek e sortüzében az ember azt sem tudja, hova

kapja a fejét. Az effajta hatást Helmuth Plessner elemzései alapján *vidám tanácstalan*-ságnak nevezhetjük, mely szerinte a komikum minden formájának velejárója. Tanácstalanok vagyunk, mert valami (itt a nyelv mint *parole*) olyan is meg nem is, amilyennek lennie kellene; ezt „nem értjük”, s ennyiben voltaképpen magunkat nevetjük ki. A dolog abszurditása miatt viszont tanácstalanságunkat és a dolgot magát nem vesszük komolyan, innen vidámságunk.² Ugyanakkor azonban *másfelől* csak az absztrakt séma ismétlődik, a konkrét forma mindig más, s ez újabb és újabb alkalmat ad a sémával való innovatív s ezért mindig friss, mindig hatásos találkozásra. P. N. L. e kimeríthetetlennek tűnő nyelvi fantáziája egyben az ebben mint fantáziában megnyilvánuló szellemi szabadság iránti csodálattal is eltölt bennünket, ami ha nem is a komikus hatáshoz, de az élvezethez feltétlenül hozzájárul.

A TEST ANGYALA parodisztikus ál(lány)regény, melynek nemcsak az elbeszélője, hanem még a *szerezője* is fiktív (Sárbogárdi Jolán), és melyben a szerző/elbeszélő nemcsak hogy nem szemléli ironikus távolságból a főalak, Margittay Edina nyelvi botladozásait és finomkodásait, hanem egyenesen homogén közeget alkot vele, a humoros nyelvi ostobaság és mesterkélttség közegét. Az egyetlen, aki itt (hallgatólago) iróniával szemlél, az P. N. L.

Kezdjük talán két banális nyelvi normasértéssel: a tautológiával és a képzavarral. Előbbi abszolúttá fokozza a különben kívánatos redundanciát, amennyiben ugyanazt kétszer mondja: „*rámosolygott a teremtésre mosolyogva*” (6.). A képzavar az implikátumok összeegyeztethetőségének követelménye ellen vét, azaz az inkongruencia hibájába esik. Ha Napóleon minden katonája úgy érezhette, hogy marsallbot van a torniszterében, akkor abban, hogy „*sok szépet rejteget számára az élet marsallbotja*” (6.), a „*sok szépet rejteget*” még kongruálna ugyan szemantikailag a metonimikus napóleoni karrierígéréssel mint implikátummal (ez a szemantikus részkongruencia az a „csúsza”, amelyen az elbeszélő átcúszik a helyesből a helytelenbe), ellentmondásban áll azonban egy szó szerint vett marsallbot „*úrtartalmával*”. Mint ahogy inkongruencia áll fenn egy még akár megszemélyesített absztrakt „élet” és a prózaian konkrét „marsallság” között is.

Eléggé elemi továbbá az a követelmény, hogy az ember maradjon az eredetileg megütött hangnemen, stiláris regiszteren belül: ne váltson át mondjuk ünnepélyes hangnemről prózaira vagy megfordítva – kivéve, ha ezt retorikai szándékkal teszi, például éppenséggel meg akar nevetetni. Az önkéntelen, nem tudatos regiszterváltás ennek megfelelően komikus hatást kelt. Végző soron itt is a nyelvi következetesség, a konzisztencia követelményéről, az inkongruencia lehetőség szerinti elkerüléséről van szó. Egy példa: „*a napfény koszorúzza Marketing-irodában*” (7.). Itt egyetlen szintagmán belül váltja egymást a klisészerűen poétikus, majd hogyanem poétikus jelző és a prózai jelzett szó.

A következőkben az inkongruencia, a nem egymáshoz illés kevésbé (vagy aligha) ismert formáiról lesz szó, melyek mint ilyenek P. N. L. humoros invenciozításáról tesznek tanúbizonyságot. Az inkongruencia nyelvi alapja minden esetben valamilyen felszín alatti ellentmondás lesz, mely elvben, a *langue* felől lehetetlen lenne, a konkrét *parole*-esetben azonban „valóság”. Éppen az ellentmondás aközött, aminek valaminek lennie kellene, és ami – Schopenhauer szavával élve – „fogalom” (*Begriff*) és „objektum” (*Objekt*) között teszi ki a komikum lényegét.³ Bonyolultabbá itt, a nyelv területén ez által válik, hogy a nyelvtől követelt „fogalom” avagy „ideál” nem más, mint éppen az ellentmondás-nélküliség, a konzisztencia, a „tárgy” viszont éppen hogy ellentmondásos. Így a voltaképpeni komikus ellentmondás itt a követelt kongruencia és a tényleges inkongruencia között áll fenn, hatványozott ellentmondással van tehát dolgunk.

A leggyakoribb a *szemantikai* ellentmondás. Ez fennállhat két egymás mellé állított

szó implikátuma között, mint a következő példában: „*mire nevetésbe torkollottak mindaketten*” (7.). *Valami* (egy beszélgetés stb.) torkollik például nevetésbe; személy nem torkolhat, hiszen eredetileg folyókról mondhatjuk csak, hogy valamibe torkolnak. Az ige tehát dologi alanyt implikál az etimológia (metaforikus) logikája alapján. Ilyen értelemben az inkongruencia nemcsak az idiomatika, a szokás ellen vét, hanem az etimológiai logika ellen is. (A képzavar voltaképpen ennek az esetnek speciális, eleven metaforához kapcsolódó formája.) Hasonló a következő példa: „*nem báméskodhatott szanaszéjjel*” (5.). Az ember szanaszéjjel *hagy* valamit, tehát a szó dolgokhoz kötődik, nem viselkedéshez, személyhez. Edina így eldologiasodik is, degradálódik, a komikum tehát referenciális is, az elképzelt „világból” fakadó, nem csak nyelven belüli. Az utóbbi vonatkozásában az átcsúszás, a hiba csekély, hiszen lehet *minden* irányban báméskodni, *szertenézni*: ez a közös, általános szemantikai mag, a megfelelés „fogalom” és „tárgy” között. Ehhez azonban az elbeszélő rossz specifikációt választott. Megfelelésre, legyen az bármilyen csekély, szükség van: az irodalomnak meggyőzőnek, a valóságban gyökerezőnek is kell lennie, nem csak meglepőnek.

Szemantikai ellentmondás felléphet nem csupán közvetetten, az implikátumok között, hanem „közvetlenül” is, a szótári jelentés, a denotátumok között. Erről van szó az „*ejtőző Romániai Nénikék tarka forgatagát*” (5.) mondatrészletben: aki ejtőzik, az nem forog. Inkább a denotátumok referensei, világi megfelelői mondanak egymásnak ellent a „*kisportolt léptekkel*” (5.) szintagmában: léptek nem lehetnek kisportoltak, csak lábak. A tévesztés így itt is csekély, csak a szemantikai nyíl átirányításáról van szó a testrészről a testrészt funkciójára, ezáltal azonban mégiscsak az okról a „közeli” okozatra. Ilyen, végső soron referenciális ellentmondás áll fenn „akaratlanul” komikus zeugmák esetében is (egyazon szó helytelenül fog egybe igeként két másik szót): „*szokatlanul korán kezdte szép zeneszámait, s a »nyútt vonót«*” (6.) – az ige itt mindkét tárgyra vonatkozik, noha vonót, akár nyútt, akár nem, aligha lehet kezdeni.

Szintaktikai ellentmondás áll fenn például akkor, ha az elbeszélő elhagy egy szükségeszerű, az idiomatikától megkövetelt szintagmarészt. „*Dacára ezen a verőfényes, kora őszi reggelen*” (5.): az „á” mint birtokos személyrag birtokost tételez fel (*ennek* dacára). Itt tehát ellentmondással van dolgunk a vonzat követelménye és hiánya között. Ehhez hasonló „a haladó *Edina nem báméskodhatott*” (5.) példája: a haladás célirányos, határozót követel, mely itt hiányzik. De a komikum abból is fakad, hogy a szó mechanikus, gépszerű, alany-, illetve személytelen mozgást szuggerál, melynek a személynév ellentmond (gépszerűség [*un mécanisme superposé à la vie*] Henri Bergson szerint a komikus normaszegés tipikus formája),⁴ nem beszélve a szó politikai félreérthetőségéről.

A szintaktikai ellentmondás egy másik faja a számviszonyt illeti. A regény első mondata így hangzik: „*Margittay Edina még sohasem volt egymáséi*” (5.). „Egymás” és így „egymáséi lenni” két személyt tételez fel, nem egyet: alany és állítványkiegészítő nem kongruál. (Itt kivételesen a háttérben Karinthy kísért: „*Azt álmodtam, hogy két macska voltam és játszottam egymással.*”) „Egymáséi lenni” egyben ma már modorosnak ható, finomkodó eufemizmus, mely az egész regény naiv ártatlanságot, tisztaságot sugalló s így (ironizáltan) hamis, idealizáló alaphangját már az első mondatban megüti. Megjegyzendő egyébként, hogy a fent elemzett „*Dacára ezen a verőfényes, kora őszi reggelen (kisportolt léptekkel haladt el az épületek övezte Váci utcán)*” a könyv második mondata, úgyhogy a „*Dacára*” még mint *non-sequitur* is komikus: vét a szövegösszefüggés követelménye ellen.

Morfológiai ellentmondással van dolgunk olyan szintagmákban, mint „*A szép, pálmafákotli folyosón*” (7.), ahol nemcsak a (például) „szegélyezett” szó elhagyása komi-

kus, illetve a feltételezése annak, hogy az „i” képző azt pótolja, hanem – morfológiailag – az inkongruencia az „i” és az alapszó között: „i” csak ragozatlan névszót képezhet melléknévvé (emberi, késői), ragozottat azonban nem. Hasonló eset: „*DR. Havas Tamás ajtóni kilépésére*” (7.).

Az eddigi példák *nyelvi* anomáliák: a komikum abból fakad, hogy a kijelentések alanya a nyelv bizonyos normáitól tér el. Amit P. N. L. prezentál, az nyelv és mégsem nyelv: a komikum schopenhaueri alapparadoxija, az ellentmondás „fogalom” és „tárgy” között. A nyelv azonban lehet pusztán közvetítője is valamilyen intellektuális vagy személyiségbeli gyöngének, mely mint értelmetlen eltérés valamilyen „világi”, „élet”-normától már önmagában véve, a nyelvi formától függetlenül is komikus. Ha azt olvassuk, hogy „*Köszöntötte eközben az idős, ám kedves portás Bácsit*” (6.), akkor a tévesen feltételezett (referenciális) ellentmondáson, végső soron tudatlanságon mosolygunk, csakúgy, mint szótévesztések esetén, amikor is a precíz szóismeret látszik hiányzani. Ha „*arab’s*” nyelvről hallunk (5.), akkor két hasonló szemantikai és fonológiai körbe tartozó „szomszéd” szó összetévesztésével van dolgunk, ami az egy „s” betű hozzáadása miatt (a hiányjel angolos belekeverésével tetézve) ellentmondást teremt jelző és jelzett szó között: „*arab’s*” csak ló lehet, nem nyelv. A tévesítés azonban itt is, mint a „*kisportolt léptek*”-nél, minimális, érintkező jelenségek területén való „akaratlan” miniatúvitel.

A reflexió hiányát, tehát ismét intellektuális gyengét jelez a következő példa: „*Margittay Edina alighogy lerakta könnyű kabátját, valamint egyebeket*” (7.). A szó túlzott általánossága a „lerakta” szó kontextusában „levetkőzést” villant fel: annak a butaságfajtának a komikuma ez, mely nem számol szavainak lehetséges hatásával. –, *DR. Havas Tamás*”-ról halljuk, hogy „*35-36 év körüli kisportolt alakját rásimuló divatos öltöny fedte kiegészítőkkkel*” (7.). Ismét: a szó a precizizálás hiánya miatt mindenféle kiálló, ráragasztott dolgot szuggerál, vizuális komikumot kelteve. A mondat végére való helyezés ezenfelül lényegtelenként, mellékesként tünteti fel a dolgot (süllyedő hanglejtés!), aminek következtében a komikus hatás a szó váratlansága révén még robbanásszerűbb.⁵

A személyiségbeli komikumhoz tartozik többek között a látszat és a valóság ellentéte, mely a regényben két formában jelentkezik. A hangvételre általában a negély jellemző (Tessék Edinát „édesnek”, „meghatónak” érezni!). Néhány példa P. N. L.-nak ilyen irányba ható stílári eszközzeire: 1. „*Mondotta is DR. Havas Tamás a teremtés édesanyjának egy esetben*” (6.). „*Teremtés*” így, jelző nélkül (vö. *helyes* teremtés stb.) olyannyira nem idiomatikus, hogy első olvasásra/hallásra szinte nem is érti az ember. Emellett elsősorban egy alak szájából, beszélt nyelvként várnánk, és nem az elbeszélőtől. Ugyanakkor az elbeszélő által használva is összhangban van a hangnem, a beállítódottság általános negélyességével. Hiszen beszélt nyelvben is (jelzővel) kedvességet konnotál. 2. „*szerette a metrő és autótülkölést nagyon*” (5.). A „*nagyon*” befejező pozíciója – a természetes „nagyon szerette” helyett – affektált, éneklő, érzelmi, sőt érzelgős hangsúlyt ad a szónak, ami Edinát „édessé” teszi. 3. Ugyanezt a lelkendező hangot adja vissza Edina stílusában a regény első bekezdését összefoglaló mondat felkiáltójele: „*Kedvenc utcája volt!*” (5.) 4. „*nehogy baja essen véletlen*” (7.): régieskedő, irodalmiaskodó negély „véletlenül” helyett, amit fokoz a mondat végére való helyezés éneklő hangsúlya (mint a „*szerette... nagyon*” esetében).

Ezzel elérkeztünk egy másik látszat/valóság ellentéthez, az intellektualitás komikus mímeléséhez, a „magasabb”, fellengzős, finomkodó stílus kultiválásához. 1. A „*nyútt vonót*” (6.) műveltséget fitogtat, persze oda nem illően. 2. Ha „*épületek övezte Váci utcáról*” van szó (5.), akkor nemcsak a szemantikai ellentmondás komikus „*övezte*” és „*ut-*

ca” között (csak teret övezhetnek fák vagy épületek), hanem az „övezte” fellengzőssége is: félresikerült kísérlet a stílárís többnek látszásra. 3. „*társalogtak [...] érdeklődésük köreiről*” (7.): itt az „*érdeklődési kör*” absztrakt, „művelt” szintagmáját igyekezett az elbeszélő fontoskodva és tévesen beiktatni például „*közös érdeklődésük témáiról*” helyett. 4. „*Sosem mondták például egymásnak, hogy proli, meg hülye, meg k...va, meg »teszemazt«, csaj, és még borsosabb satöbbik...*” (7.): választékos és pongyola szó egymásmellettségén kívül a finomkodás a helytelen ítélet mellett abban is megnyilvánul, hogy a még szörnyűbbekre csak utalás történik.

Befejezésül még néhány szót a regény stílusának két tipográfiai sajátosságáról: az idézőjelek és a nagybetűk megokolatlan használatáról, ami a *langue* felőli megokolatlansága révén már önmagában is butaságot konnotál, s így komikusan hat, de konkrét formái ezenfelül még mintegy össze is foglalják a nyelvi vagy nyelven keresztüli komikum eddig áttekintett „fenomenológiáját”.

Az idézőjelnek összefüggésünkben releváns funkciója az, hogy a szóhasználat stílárís inkongruenciájának tudatos voltát jelölje. A finom butaság itt többek között abban mutatkozik meg, hogy adott esetben inkongruencia épp hogy nem áll fenn: „*A szép, pálmafáktól folyosón »kifújta« magát*” (7.); vagy: „*zaklatás öltözötükörben, [...] sőt »szekírozás«!*” (7.). Ezek természetes, idiomatikus használat szavak, az idézőjelek azonban különösként tüntetik fel őket, s ezt modorosan, „poénkodva” hangsúlyozzák is (vele értendő mintegy: „ahogy mondják...”). Egy másik lehetőség abban áll, hogy az idézőjeles szó nemcsak hogy stílárísan (esetleg) inadekvát, hanem különben is téves: „*a Vörösmarthy Gerbaudban »kiruccanva« süteményt fogyasszanak*” (5.) (a Vörösmarty térre nem *kirándul* az ember). Ugyanez a példa egy harmadik lehetőséget is kihasznál: az „átvett” szó jelölhet negélyt is, itt például kedélyeskedő pajtásságot szuggerál az anyjával.

A nagybetűzés néha lelkendezés, „bájós” szeretetteljesség jele: „*Romániai Nénikék*” (6.); vagy a különös tiszteletadásé: „*DR. Havas Tamás*” (5.). Másutt („*»ragados« ajánlatok, mint egymás Helyen sajnos*” [7.]) a nagybetű súlyos, nyomatékos célzásként hat, mely azonban ismeretlenre utalva csak elpuffan, a levegőbe vág.

A nagybetűzés *verbum dicendik*nél („*– Jó reggelt kívánok, Géza Bácsi! – Köszöntötte eközben az idős, ám kedves portás Bácsit. – Csókolom, kislányom. – Viszonozta a portás Bácsi*” [6.]) új mondatot jelez, s így szünettartásra szólít fel, ami az idézett közhelyszerű mondatoknak és a *verbum dicendik*nek jelentőségüknél több súlyt igyekszik adni. A megokolatlanság komikumához itt az a nyelvi vétség is hozzáadódik, hogy az összetartozó idézet és idéző mondat ketté van szakítva.

S ha végül ismét feltesszük a kérdést, kinek a nyelven keresztül megnyilvánuló gyengéiről van itt voltaképpen szó, Edináéiról vagy az elbeszélőéiről, akkor felszínesen ítélve az utóbbi válaszra hajlanánk, hiszen a helyesírásbeli csacsiságok („*Vörösmarthy*” [5.], „*Bonbayban*” [5.], az „*arabs*” hiányjele [5.]) csakis tőle származhatnak. Ugyanakkor azonban az egész regény (M. Bahtyin szavával élve) „*kéthangú*”: az elbeszélő Edináéból beszél, stílusa Edináé, a megokolatlan idézőjelek nyilván az ő hangsúlyát vannak hivatva visszaadni, úgyhogy a helyesírási melléfogásokat akár ő is elkövethette volna. A következő mondat két első szava („*Sajnos, kedves édesapja ritkán tarthatott velük*” [5.]) szintén elbeszélő és alak elválaszthatatlanságát tanúsítja: a „*sajnos*” Edina, a „*kedves*” jelző az elbeszélő nevélye.

A látszat ellenére tehát, úgy tűnik, fenntartható a bevezetőben elhangzott megállapítás: homogén ostobaságról és mesterkéeltségről van itt szó, melyben minden szereplő osztozik az ironikusan szemlélt elbeszélővel.

Jegyzetek

1. Ehhez az áttekintéshez és az ebből főként Arisztotelész és Schopenhauer segítségével leszárt eredményhez lásd András Horn: *DAS KOMISCHE IM SPIEGEL DER LITERATUR*. Würzburg, 1988. Különösen 116–118., 143–145.
2. Helmuth Plessner: *LACHEN UND WEINEN*. In: *PHILOSOPHISCHE ANTHROPOLOGIE*. Szerk. G. Dux. Frankfurt a. M., 1970. Különösen 78–125. Ehhez bővebben Horn: i. m. 187–189.
3. Arthur Schopenhauer: *A VILÁG MINT AKARAT ÉS KÉPZET*. Európa, 1991. 13. §. 101. k., illetve *DIE WELT ALS WILLE UND VORSTELLUNG* 1–2. kötet. Szerk. A. Hübscher. Zürich, 1977. 2/109–110.
4. Henri Bergson: *A NEVETÉS*. Gondolat, 1968. 63. k.
5. A hirtelenség nélkülözhetetlen feltétele a komikumnak. Ehhez l. Horn: i. m. 146–152.

Térey János

„DOKTOR FAUSTUS PANASZKODÁSA”

Az ördög áll a jobbomon, te mondad,
S én mit mondjak neked?
A balhit boldogít, de jobb legendát
Válassz e füstös történet helyett.
Szerződtem, és te?... Bár pokolba látok,
A hírnév édenében ébredek fel...
Mikor nekem vezényelsz „jobbra át!”-ot,
Bizony, balul cselekszel.

Hadd játsszak rossz és jónál jobb keresztényt,
Ha így vagyok szabad!
A lélek tágas, megfér benne egyként
Fehér és fekete tapasztalat.
Ki élve járok az elevenek közt,
Örömtől táltosodva, égve pírban,
Szeretnék megragadni bármi eszközt,
Hogy szegyenünk leírjam.

Pillants homlokom mögé!
Bár köszöntését fogadtam,
Sem testben, sem gondolatban
Nem vagyok az ördögé.

A másik rést üt képeden, a renden;
 Homályból lép elő,
 És szóra nyitja száját: ismeretlen
 És mint ilyen, már félreérthető;
 Métélynek hívod, ami megigézett,
 A bársonyfényt a más viselte holmin.
 Beszédem, bárha szó szerint idézed,
 Fonákra fordított szín.

Te pörbe hívsz igazmondásod örvén,
 S minden tanúd hamis.
 Akad-e olyan tisztasági törvény,
 Mely eltilt még a jóhiszemtől is?
 Ha sár tapad rám, politika piszkol,
 És *hőseimre* mondatik ki vétő:
 Csodálkozom, hogy összeférhet imhol
 Pilátus és a krédó.

Pillants homlokom mögé!
 Ördögarcom oly szokatlan...
 Kézfogásod elfogadtam,
 Hogy volnék az ördögé?

Összeül-e, hogy írásom vesézze,
 Taláros testület?
 Egymásba fut két gyarló ember – én, te –,
 S így ápolják lakályos lelküket...
 Mit élsz, egyetlen gyűlöletnyi élet
 – A féltékeny szív nem tudhat gyönyörrel –
 Teher a társak emlékezetének,
 Lomként kihullsz a könyvből.

Megigazulva, sosem igazodva
 A hadhoz, kész csoda:
 Láttam, hogy kit rejt a szörnyeteg odva,
 S beszéltem róla létem luxusa;
 S a tiedé, hogy velem kell törődnöd.
 Az ép lélekben ördögöt gyanítva,
 Bárhogy szeretnéd, még te sem vagy ördög,
 Csak hamis humanista.

Ő száll országom fölé,
 Ki a bűnnel pertuban van.
 Míg a művét megmutattam,
 Sem valék az ördögé.

Néven szólít a gyors beszédü erkölcs...
Köszöntesz tétován,
Hogy fél percet szemem tükrében eltölts.
Mert kilenc életem van s hét szobám,
A kelleténél jobban érdekellek;
Hogy ostyámból szeretnél kapni, már baj.
Csak tanítványaim vendégelem meg
Józan jánospohárral.

Csak annyit mondhatok bátorítólag:
Megembereld magad;
Ki egy világot sarkából kiforgat,
Helyet talál a törmelék alatt.
Ha eltervezve nincstelen jövőmet,
A gondolatra mondanál tilalmat:
Igazságom napjától pörkölődj meg,
S dalold saját siralmad.

Pillants homlokom mögé!
Istenemnek szót fogadtam,
Sem testben, sem gondolatban
Nem vagyok az ördögé.

Határ Győző

VAKABLAK

süketnémán és vakon
nézek ki a zablakon

kíméletes jó hályog:
van világ de kóvályog

virágtartó cifra rács
jégtilinkós zúzmarás

setétben is világos:
zsírfokhagymás a lángos

jégverésben be randa
budin búzló veranda

lábközt lógó virgula:
villámcsapta pergola

lány mutatja csudaszép
pirszing nyelvét köldökét

mi alatta nyildokol:
nyald-mennyország nyílj pokol

őrületbe kergetóm!
nézni csak ölelgetőn

látni fogni lepni kék
napraforgó estikét

ringlit rákot osztrigát
filibuszterisztikát

nem kötök ki senkinél:
jó a hályog megkimél

süketnémán és vakon
nézek ki a zablakon

HAMARABB SEMMINT

itt liheg itt piheg itt fekszik mellettem: a Szeretett Lény
a Szeretett Lény akit sok évtizedig igencsak szerettem-sze-
retgettem megszerettem és most együvé öregedtünk
de jól mondom-e? a Szeretett „Lény”? Hátha csakcupán a
„Szeretett Lét” – a Lét amit annyira megszerettem
de jól mondom-e? hátha nem a Szeretett – csakcupán a
Megszokott Lét
jó szokás – rossz szokás? szokásba vettem: megszoktam a Lét-
tet – azt hogy én ő vagyok és ő meg én: van – vagyunk elva-
gyunk egymásba hüvelyezve a Levésben
a Meglét-Megvanás keserédes kényszerében. Édes? Keserű?
Parancs? Engedelem? Angyal? Dzsinn? Mumus? Demiurgosz?
Ő nem kérdi én nem firtatom

Lény = Lét = Létező: egyenlőségjelek hosszú sora. Oly szo-
ros sorbakapcsolás ez és olyigen vásott szokása Meglétnek-Itt-
létnek, hogy a végére érni – eszembe se jut:

el sem tudom képzelni a Létet a lüktető Lassú-Égő nélkül
aki vagyok: magam nélkül

mert mi is történnék a Léttel ha elérkezik az Elképzzelhetetlen, sőt lehetetlen, mert Elkövetkezhetetlen: mondom ha bekövetkezik? Akkor az ami a legtöbbször is legkevesebb: bekövetkezik az Implúzió

az Omlás

ami a robbanásnak a Fel – neki a Le-és Be: az Összerobbanás a Lét hamarabb semmint kimondom – a tetramilliárd fényév átmérőjű Létegeész – a Sötét Multiverzum – a tengerző hidrogénben tengő Antianyag – a végéremehetetlen Égtömegben a számlálhatatlan Fekete Lyuk: minden-de-minden

összerándul. Egy Ponttá egyberobban; a múlás-telés bezárul s ha még volna idő de nincs, szintugyanakkor s hamarabb semmint kimondom az a Pont is: elpukkan Semmivé – oly Semmivé amely kevesebb a Nincsnél

nem tanácsolnám a Létegeésznek hogy ezt a beleugrást megkockáztassa

immár elárulhatom felfedhetem titkomat

a Zsák – a nincsek-nincstelenjével töltekező Nincstelenség tele-Semmije – annak a Zsáknak a szája: én vagyok

vagyok a Létegeészt elnyelő

főlé kerekedő

rátátongó

csupa-szivornya

Polipszem

a LYUK-A-FEKETE-HATVÁNYON

.....

hamarabb semmint kimondom

PÁRIZS

(89 fele járóban)

te csak ne szólj semmit ládd még mindig élsz
még lófrálsz a földi téreken itt mezgerélsz

amerre eddig róttad most is arra ródd
utad te csak fogd be a befognivalód

kezed lábad orrod füled szemed monyod
még megvan ugyanazt a sódert nyomod

immár mint a költészet ismétlőfegyvere
ne tétovázz dúdold hadard gyere gyere

kékből sárgából keverd ki: az a ZÖLD
légy mafla egyszerű és csak azt közöld

ami mindennapos – közhely – útszéliség
minden nap: új PÁRIZS! – *megér egy misét*

BEVEZETŐ DIDEROT „BESZÉLGETÉSEI”-HEZ

A polgárság emancipálódásának fontos eszköze a XVII. és XVIII. század folyamán a polgári nyilvánosság fórumainak megteremtése, amelyeken érvényesítheti és propagálhatja értékeit, világnézetét. *„Amíg a polgári nyilvánosság intézményei eredetükben az udvarról leváló nemesi társasághoz tapadnak, addig a színházakban, múzeumokban és hangversenyeken formálódó »nagyközönség« szociális származása szerint is polgári. Befolyása 1750 táján kerekedik felül. Már a morális heti iratokban, amelyek egész Európát elárasztják, az az ízlés fejeződik ki, ami a középszerű PAMELÁ-t a század bestsellerévé teszi. Ez egy polgári olvasóközönség igényeiből ered, s ezek az igények később a polgári tragédia és a pszichológiai regény irodalmi formáiban találják meg igazi kielégülését. Sajátos szubjektivitás forrásaiból fakadnak azok a tapasztalatok, melyekkel kapcsolatban az önmagát szenvedélyesen vizsgáló közönség felvilágosítást és egymás közti megértést keres a magánemberek nyilvános okoskodásában: ezek otthona, betű szerinti értelemben, a patriarchális kiscsalád világa. Ismeretes, hogy miután ez kiemelkedett a családstruktúrájának a kapitalista átalakulással már évszázadok óta érlelődő változásaiból, a polgári rétegekben dominá-*

ló típusként konszolidálódik.” (Jürgen Habermas: A TÁRSADALMI NYILVÁNOSSÁG SZERKEZETVÁLTOZÁSA. Gondolat, 1971. 69. o.) A színház meghódítása a polgárság által új drámatípust is követelt. A dráma Arisztotelész POÉTIKÁ-ján és Horatius ARS POETICÁ-ján alapuló klasszikus-neoklasszikus-klasszicista poétikája két drámatípust rögzített, a tragédiát és a komédiát. A kettőt a rendi klauzula polárisan külön tartotta, amennyiben a tragédia uralkodók és rendileg magas státusú figurák körében játszódik, a komédia ellenben a közemberekében. A polgár figurája tehát be volt zárva a komédia határai közé. (A tragédia és a komédia közti űrben lebegett ugyan néhány drámatípus – az egyszerűség kedvéért foglalja össze most itt őket a Plautus AMPHITRUÓ-jának prologusából származó „tragikomédia” elnevezés, de ez mindig vita tárgya, pozíciója mindig labilis volt.) A polgári világ megemelésé a színházban-drámában Angliában kezdődött; Richard Steele THE TENDER HUSBAND-ja indította el 1704-ben a sentimental comedy típusát, ennek hatására született meg Franciaországban a comédie larmoyante (könnyfakasztó komédia) – legjelentősebb alkotó-

ja Nivelles de la Chaussée –, illetve a német Rührstück, melynek művelői közül Christian Gellert emelkedik ki. Az igazi áttörést azonban nem hozhatta meg a komédia patetizálása, a drámai műnem hierarchiájának a csúcsát, a tragédiát kellett meghódítani a polgárság számára, pontosabban: a polgári dráma köztes típusait kellett megteremteni, amelyek között olyan is van, amely felér a klasszikus tragédia határáig. Ez az új típus George Lillo *A LONDONI KERESKEDŐ AVAGY GEORGE BARNWELL TÖRTÉNETE* című darabjával született meg, amely 1730-ban került színre, és a következő évben jelent meg nyomtatásban, s noha nem viselte még a „polgári tragédia” elnevezést, megfelelt e rövidesen megfogalmazódó kategóriának. A „tragédie bourgeoise” kifejezés 1733-ban bukkan fel először Michel Linant francia szerző egy levelében, s 1741-ben így nevezi egy színházi kritikus Paul Landois SYLVIE című egyfelvonásosát, amelyről Diderot-nál is olvashatunk. Lillo polgári tragédiája rendkívül nagy hatást váltott ki mind Franciaországban, mind Németországban. A következő példaadó lépés a polgári tragédia megszilárdulásához vezető úton Edward Moore *A JÁTÉKOS*-a volt 1753-ban.

A polgári dráma elméletét – ezekhez az angol kezdeményekhez kapcsolódva – Diderot dolgozta ki elsőként és máris a legmagasabb szinten. A klasszicista színházzal már 1748-ban megjelent regényében, a *FECSEGŐ CSECSEBECSEK*-ben leszámolt. Ha itt még nem volna világos, hogy érdeklődésének tárgya nem annyira a dráma, mint inkább a színház, hogy a dráma mint a színház alkotórésze érdekli, úgy 1751-ben megjelent filozófiai műve, a *LEVÉL A SÜKETEKRŐL ÉS NÉMÁKRŐL* a színházi gesztusnyelv hangsúlyos tárgyalásával határozottan érzékelteti megközelítésének irányát. A polgári színház – s ezen belül a polgári dráma – elméletének megalkotá-

sára az ötvenes évek közepén szánta el magát, s az *ENCIKLOPÉDIA* hatodik kötetének megjelenése (1756. május 1.) után látott neki, mégpedig különös, fikciós formában. A fikció szerint egy Dorval nevű barátja *A TÖRVÉNYTELEN FIÚ* címmel darabot ír családjá és saját életének egy drámai epizódjából, a darabot a valóságos szereplők otthon előadják, az előadásra Dorval meghívja Diderot-t, aki utána elkéri tőle a dráma szövegét, majd észrevételeit három beszélgetésben megvitatja a szerzővel. Dorval ezekben a beszélgetésekben fejt ki – Diderot – esztétikáját a polgári színházról (drámáról). Diderot *A TÖRVÉNYTELEN FIÚ*-t s a hozzá csatolt *DORVAL ÉS ÉN* című három beszélgetést egységnek, „*egyfajta regény*”-nek tekintette. Vidéken, Massyban, kiadójának, Le Bretonnak a házában írta, ahol nyár végén három hetet töltött – a táj, a természet jelenléte a beszélgetésekben persze írói fogás, de van valóságos motivációja. Diderot szeptember első felében visszatért Párizsba; novemberben megbeszélte művét barátjaival Madame d’Epinay chevrette-i kastélyában; az egész szövegegyüttes 1757 februárjában jelent meg nyomtatásban. A polgári színház (és dráma) elméletének ez az első nagy kifejtése természetesen élénk vitákat váltott ki (ellenfelei azzal is megvádolták Diderot-t, hogy *A TÖRVÉNYTELEN FIÚ*-ban Goldoni *AZ IGAZ BARÁT* című darabját plagizálta), de egyértelműen termékenynek bizonyult. Még megjelenésének évében három további kiadás követte, a következőben egy újabb. Könyvként a munka a XVIII. század végéig sikeres volt, maga a dráma azonban, amelyet csak 1771-ben mutattak be, csupán mérsékelten.

Diderot már a beszélgetések végén jelzi, hogy újabb darabot szándékozik írni *A CSALÁDATYA* címmel. Ez 1758 májusára készült el, de Diderot most is csak egy elméleti munkával kiegészítve látta teljesnek művét. Az *ÉRTEKEZÉS A DRÁMAI KÖLTÉ-*

gia súlypontja a fordulatossá cselekményről az egyetlen szereplőben és a több szereplő között lejátszódó pszichológiai dráma szakaszaira kerül át.

A pszichológia – a pszichológiai realizmus – előtérbe kerülésével függ össze Diderot egy másik, jövőbe mutató gondolata: a színház nem verbális jeleinek megnövekedett jelentősége, olykor dominanciája. Ezek közül a némajátéknak, tehát a gesztusnyelvnek szenteli a legnagyobb figyelmet, de hangsúlyozza a szöveg meta-kommunikatív dimenzióinak, az intonációnak, a hangsúlyozásnak, a tagolásnak, a szüneteknek stb. döntő jelentőségét is. Mindezek a nem verbális kifejező- és ábrázolóeszközök a XIX. századi naturalizmustól kezdve elementáris jelentőségre tesznek majd szert a színháztörténetben, olyannyira, hogy végül a posztmodern, nem „logocentrikus” színházban teljesen eluralkodnak a verbalitás fölött, sőt minimalizálják, esetleg ki is szorítják azt.

Végül Diderot harmadik modern felismerése, hogy az emberek viselkedését nagymértékben determinálja társadalmi helyzetük, szerepük. Diderot a „*condition*” (olykor „*état*”) szóval élt, amelynek az ő szóhasználata által nyert komplex jelentését nem lehet magyarul pontosan visszaadni. (Lessing „*Stand*”-nak fordította, a HAMBURGI DRAMATURGIA magyar fordításában „*hívatásrend*” áll.) Magyar szótári

megfelelői közül a „*társadalmi helyzet vagy rang vagy állás*” közelíti meg a leginkább, de Diderot konkrét példái azt sugallják, hogy a szociológiai szerepelmélet jegyében értett „*társadalmi szerep*” még találhatóbb. Amikor Diderot azt mondja, hogy „*már nem szigorú értelemben vett jellemeket, hanem jellegzetes társadalmi szerepeket (conditions) kell színpadra állítani*”, közvetlenül Molière nagy jellem típus-komédiáira gondol, de rögtön továbblép, és a társadalmi szerepet a polgári dráma valamilyeni fajtájának alapjává teszi. A gondolat súlyához képest kifejtése itt meglehetősen nagyvonalú, de Diderot számos más írásából – elméletiekből és szépirodalmiakból egyaránt – kiderül, hogy teljes komplexitásában átlátta a problematikát, amely nemcsak a társadalmi szerep jellemet determináló erejét, hanem a társadalmi szerep és a jellemből fakadó emberi érzület, röviden: ember és szerep lehetséges konfliktusát is magában foglalja. Mindenesetre a társadalmi szerep modern jelentőségét Diderot itt, a polgári színház elképzelésekor fedezte fel a művészet, az esztétika számára.

A DORVAL ÉS ÉN, A TÖRVÉNYTELEN FIÚ-HOZ csatolt három beszélgetés egészen a színházi avantgardizmusig a színházról való gondolkodás leginnovatívabb, legperspektivikusabb műve.

Fodor Géza

Denis Diderot

BESZÉLGETÉSEK „A TÖRVÉNYTELEN FIÚ”-RÓL (I)

Lőrinszky Ildikó fordítása

A SZÍN MŰ CSELEKMÉNYÉNEK ÖSSZEFOGLALÁSA*

Prológus

Dorval bemutatása után Diderot elmeséli a darab történetét: az átélt eseményekből Dorval apja kérésére született színdarab, hogy így állítsanak örök emléket a történeteknek, és szolgáljanak épületes példával a szereplők leszármazottai számára.

Első felvonás

Az izgatott Dorval kora reggel indulni készül. Inasa, Charles méltatlankodik. Dorval nem távozhat anélkül, hogy elbúcsúzna házigazdájától: barátjától, Clairville-től, Rosalie-től, Clairville szerelmétől és Constance-tól, Clairville özvegy nővérétől. Ekkor Constance lép a szalonba. Megtudja, hogy Dorval távozni készül, s meglepetésében elárulja a férfinak, hogy szereti (4. jelenet). Váratlanul megérkezik Clairville, így barátja kitérhet a kínos válasz elől. Clairville arra kéri Dorvalt, hogy elutazása előtt járjon közben az érdekében Rosalie-nál, aki egy idő óta mintha elhidegült volna tőle (6. jelenet). A zárómonológ Dorval tanácsstalanságát tárja elénk: ő is szerelmes Rosalie-ba (7. jelenet).

Második felvonás

Dorval tépelődik. Rosalie eközben szolgálójának, Justine-nek bevallja, hogy már nem szereti Clairville-t, ekkor színre lép Dorval. Beszélgetésük során kiderül, hogy Rosalie szerelmes Dorvalba, az erény mintaképét csodálja benne (2. jelenet). Ekkor Clairville lép a szalonba, így a beszélgetés megszakad anélkül, hogy bármi jóvátehetően elhangozhatott volna. Dorval zavarában azt tanácsolja barátjának, hogy ne veszítse el a reményt, és várja meg a lány édesapjának visszaérkezését. Ezután Dorval kétségbeesett monológja következik: hiába erényes, mindenkit boldogtalanná tesz maga körül (5. jelenet). Levelet kap Rosalie-tól: a lány lelkiismeret-furdalástól gyötörve a segítségét kéri. Dorval mélységes elkeseredésében válaszolni próbál a lánynak, amikor szóltják, hogy Clairville bajba került. Dorval rohan, hogy megmentse barátját, aki összetűzésbe keveredett két ismeretlennel. Ekkor Constance lép a szalonba, meglepve látja, hogy Dorval ilyen hirtelen elhagyta a házat, az asztalon ott találja a megkezdett levelet: „Szeretem, és menekülök... ó, istenem! Már így is túl későn!” – olvassa Constance, aki azt hiszi, hozzá szólnak a sorok. Az asszony megfogadja, hogy mindenáron megakadályozza a fiatalember távozását.

* Lásd Denis Diderot: *LE FILS NATUREL ET LES ENTRETIENS SUR LE FILS NATUREL* (1757). Jean-Paul Caput jegyzetével. Párizs, Librairie Larousse, 1970. 11–13. o.

Harmadik felvonás

Az erény próbatételei. Clairville elárulja barátjának, miért verekedett meg ellenfeleivel élete kockáztatása árán is: a két ismeretlen azt állította, hogy Dorval azért hagyja el a házat, mert Constance szereti őt, Dorval viszont Rosalie-t szereti. Dorval szörnyen kínos helyzetbe kerül, Clairville viszont ragyog a boldogságtól, amikor Constance – az asztalon talált levélre hivatkozva – felfedi előtte a „kölcsonös” vonzalmat, mely barátjához fűzi. Dorval jéggé dermed, Clairville nem érti, mi lelte. Rosalie a szalonba siet, hogy megtudja, miként végződött a párbaj. Amikor Clairville elmondja a lánynak, hogy Dorval szíve hajlandóságát követve nőül veszi Constance-t, Rosalie majdnem elájul fájdalomában, és eltaszítja magától Clairville-t: „Ne érjen hozzám... gyűlölöm” (4. jelenet). Clairville magába roskad. Ekkor jelentik, hogy megérkezett André, Rosalie apjának szolgálja. André hosszasan elbeszéli kálváriájukat: Amerikából hazafelé hajójuk a francia partok közelében az angolok fogságába esett; André gazdájával együtt egy mocskos börtönben raboskodott, ahol oda is vesztek volna, ha nem siet segítségükre az öregember angliai üzlettársa, aki megmenti és hazajuttatja őket. Rosalie apja tehát viszontláthatja gyermekeit, de vagyonát elvesztette (7. jelenet). Clairville bejelenti Dorvalnak, hogy ezek után biztosan le kell mondia Rosalie-ról, hiszen a lány szegénységre jutott, s azt a keveset, amije van, édesapja és övéi támogatására kell fordítania. Dorval egy fájdalmas monológ során emberfeletti erőfeszítésre szánja el magát: úgy akarja lehetővé tenni Rosalie és Clairville házasságát, hogy vagyona felét a lánynak adja anélkül, hogy áldozatát bárki megsejthetné: mindenkivel elhitheti, hogy az elveszett hajó biztosítva volt (9. jelenet).

Negyedik felvonás

Rosalie-t mélységesen felháborítja Dorval hitszegése. Constance vigasztalja, de hiába próbál a lányban gyengéd érzelmeket ébreszteni Clairville iránt. Dorval mindent megtesz annak érdekében, hogy Constance elhidegüljön tőle. Kiábrándító képet fest magáról, de hiába, az asszonynak minden ellenvetésre megvan a válasza: a társadalomnak szüksége van az olyanokra, mint Dorval; a férfi erényes életével példát mutathat gyermekeinek, akik a fejlődésnek hála már egy jobb világban fognak felnőni. Az erénynek nincs szüksége nagy vagyonra, s az ember származásának (Dorval törvénytelen fiú) egyáltalán nincs jelentősége (3. felvonás). Dorval azt tanácsolja Clairville-nek, hogy ne mondjon le Rosalie-ról. Clairville, akibe lassan visszatér a remény, mindenképpen nőül szeretné venni a lányt. Azt tervezi, hogy származása ellenére tisztos polgárként fog dolgozni, és kereskedőként szilárdítja meg szerény anyagi helyzetüket. A felvonás Dorval monológjával ér véget, aki mindent feláldozott – vagyonát, szenvedélyét, szabadságát –, s elhatározza: maga fogja rábeszélni Rosalie-t, hogy feleségül menjen Clairville-hez (7. jelenet).

Ötödik felvonás

Az erény győzelme. Rosalie értesíteni akarja apját, hogy ne jöjjön e végzetes házba, amikor Clairville ismét megpróbálja elnyerni a lány kegyeit. Rosalie elbizonytalanodik, de még nem tudja elszánni magát a döntésre. Figyelmezteti Clairville-t, hogy óvakodjék Dorvaltól – a szerelmes Clairville vakon bízik barátjában, és egy szavát sem érti. Ekkor megérkezik Dorval, aki kettesben marad Rosalie-val. Elmagyarázza a lánynak, hogy az ember csak nyugodt lelkiismerettel élhet; Clairville-ben tisztességes, szerető férjre lelhet, míg ők ketten soha nem lehetnek egymáséi, hiszen egész életüket

megbélyegezné a szégyen. Dorval már erőt vett magán: most Rosalie-n a sor. A lány végül megadja magát, beszélni akar Constance-szal, és szívében újra gyöngédséget érez Clairville iránt (3. jelenet).

Ekkor lép színre az aggastyán. Dorval azonnal felismeri benne apját, Lysimond-t. Rosalie és ő tehát testvérek. A jó öreg áldását adja a két párra, majd bejelenti, hogy nagy vagyont hagy rájuk, fogságba esése során nem érte komoly veszteség. Rosalie semmit nem ért, az öregember magyarázata során minden titokra – így Dorval önfelelődozására is – fény derül (5. jelenet).

Epilógus

Diderot elmeséli, hogy az utolsó jelenetet nem nézhette végig: mivel Lysimond már nem volt az élők sorában, egy másik öregember vette át a helyét, ám a szereplők annyira a történetek hatása alá kerültek, hogy nem tudták végigjátszani a darabot. Diderot-t az előadás alatt olyan mélységes szomorúság fogta el, hogy elgondolkodott: vajon a képzelet szülte a művet, vagy valós eseményekre épül. Amikor ismét találkozott Dorvallal, elkérte tőle a kéziratot, hogy kritikus szemmel újraolvassa, mert – mint mondja – annyira magával ragadta a színészek játéka, hogy képtelen volt véleményt mondani a drámáról. A szöveg elolvasása után Diderot és Dorval megvitatja a darabot – ez a három BESZÉLGETÉS témája.

BESZÉLGETÉSEK **„A TÖRVÉNYTELEN FIÚ”-RÓL***

Bevezetés

Azt ígértem, elmondom, miért nem hallottam az utolsó jelenetet, hát tessék. Lysimond már nem volt az élők sorában. Megkérték egy barátját, aki közel egyidős volt vele, s aki természetével, hangjával és fehér hajával is emlékeztetett rá, hogy helyettesítse a darabban.

Az agg belépett a szalonba, Clairville és André vállára támaszkodva, ugyanúgy, mint korábban Lysimond, azokban a ruhákban, melyeket barátja a börtönből hozott magával. Ám alighogy meglátták – mivel a cselekmény e mozzanata az egész család emlékezetébe idézte azt az embert, akit nem sokkal ezelőtt veszítettek el, s akit olyannyira tiszteltek és szerettek – senki nem tudta visszafojtani a könnyeit. Sírt Dorval; sírt Constance és Clairville; Rosalie könnyeivel küszködött, és elfordította tekintetét. A Lysimond-t alakító aggastyánt megrendítette a látvány, és ő is sírva fakadt. A fájdalom, mely gazdáik után a szolgákon is úrrá lett, mindenkin elhatalmasodott; így nem játsozták végig a darabot.

Amikor már senki nem maradt a szalonban, előbújtam rejtekhelyemről, és hazain-

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: Denis Diderot: ENTRETIENS SUR LE FILS NATUREL. In: Denis Diderot: OEUVRES ESTHÉTIQUES. Sajtó alá rendezte Paul Vernière. Párizs, Classiques Garnier, 1959. 77–175. o.

dultam ugyanazon az úton, melyen idefelé jöttem. Útközben a szememet törölgettem, és így vigasztaltam magam, mert szomorú volt a szívem: „Igen jó ember vagyok én bizony, ha ennyire érzékenyülök. Hiszen ez az egész csak komédia. A téma szöveget ütött Dorval fejébe. Ő párbeszédeket írt belőle a maga elképzelése szerint, s ma azzal múlták az időt, hogy bemutatták a darabot.”

Csak hogy néhány részlet gondolkodóba ejtett. Dorval történetét mindenki ismerte erre felé. Az előadás olyan életszerű volt, hogy több ízben megfeledkeztem róla, hogy néző vagyok, olyan néző, akiről a színészek nem tudnak, és majdnem előbújtam rejtekhelyemről, így nem sok hiányzott hozzá, hogy hús-vér ember kerüljön a színpadra. Meg aztán hogyan egyeztessem össze a történeteket elgondolásaimmal? Ha e darab csak egy a sok közül, a szereplők miért nem tudták eljátszani az utolsó jelenetet? Mi állt annak a mélységes fájdalomnak a hátterében, melyet a Lysimond-t alakító aggasztán látványa váltott ki belőlük?

Pár nappal később felkerestem Dorvalt, hogy köszönetet mondjak azért az elbűvölő és kegyetlen estéért, melyben az ő előzékenysége folytán lehetett részem...

„Szóval tetszett?...”

Szeretem kimondani az igazságot. Ő meg szerette hallani; azt feleltem, a színészek játéka annyira magával ragadott, hogy képtelen volnék bármi egyébről nyilatkozni; egyébként pedig, mivel nem hallottam az utolsó jelenetet, nem ismerem a darab végkifejletét; de ha kölcsönadná nekem a művet, elmondanám a véleményemet...

„A véleményét! Mintha nem tudnám már most is, amit igazából tudni akarok! Egy darab sokkal inkább arra való, hogy eljátsszák, mintsem hogy elolvassák; a bemutató elnyerte tetszését; ezzel tökéletesen beérem. De tessék, itt a darab; olvassa el, aztán majd visszatérünk rá.”

Hazavittem Dorval művét; figyelmesen elolvastam, aztán másnap és az azt követő két napon beszélgettünk róla.

Íme hát beszélgetéseink. De micsoda különbség van aközött, amit Dorval mondott, és amit én írok le!... A gondolatok talán ugyanazok; de már nem ragyogja be őket lángelméje... Hiába igyekszem felidézni magamban, milyen benyomást tett rám a természet látványa és Dorval jelenléte. Sehogy sem sikerül; nem látom többé Dorvalt; nem hallom a hangját. Magam vagyok a porosodó könyvek közt, a dolgozószoba félhomályában... és erőtlén, szomorú és hideg sorokat vetek papírra.

Dorval és én

Első beszélgetés

E napon Dorval hasztalanul próbált egy ügy végére járni, amely hosszú idő óta viszályt szított két környékbeli család között, és amely mindkettőt a tönk szélére juttathatta. Dorvalt szomorúsággal töltötte el a kudarca, és láttam, hogy lelkiállapota beszélgetésünkre is rányomhatja bélyegét. Mindazonáltal így szóltam hozzá:

„Elolvastam a darabját; de vagy én tévedek, vagy ön nem tett mindenben eleget apjaura kívánságainak. Ha jól értettem, ő azt kérte, hogy úgy mesélje el a dolgokat, ahogy azok megtörténtek; márpedig több olyan részletet is találtam, amelyek valószínűségük révén csakis a színpadon képzelhetők el, ahol a megtevesztés és a taps mintegy a szokásnak megfelelően hozzátartozik az előadáshoz.

Először is, ön betartotta a hármasság szabályát. Holott egyszerűen hihetetlen, hogy ennyi minden történhetett ugyanazon a helyen mindössze huszonnégy óra leforgása alatt, és hogy az események a valóságban is ugyanolyan sorrendben követték egymást, mint az ön művében.

DORVAL Igaza van. De ha a történet mondjuk két hét alatt játszódott le, tényleg azt hiszi, hogy ugyanennyi időt kellett volna szánni az előadásra is? Ha a történetek egymásutánját megszakították más mozzanatok, vajon az előadásnak is tükröznie kell e zűrzavart? És ha az események a ház különböző pontjain játszódtak le, ugyanott kellett volna bemutatnom őket?

A hármasság szabályait nehéz betartani; de van bennük logika.

A hétköznapi életben az ügyek olyan apró mozzanatokból állnak, amelyek a valóság színezetét adhatnák egy regénynek, ám egy színdarab elviselhetetlenül unalmas volna tőlük: a regényben figyelmünk megoszlik a tömérdek különböző tárgy között; ezzel szemben a színházban, ahol a való életből csak néhány egyedi és különleges pillanatot mutatunk be, figyelmünket végig ugyanarra kell összpontosítanunk.

Szerintem egy darab inkább legyen egyszerű, mintsem fordulatokkal teli. Nem az események száma a lényeg, hanem a köztük lévő összefüggés. Kevésbé hihetőnek érzek két olyan eseményt, melyek a véletlen folytán egymás után vagy közvetlenül egy időben játszódtak le, mint egy olyan eseménysort, amelynek elemei a mindennapok tapasztalatának, a színpadi valóságosság változhatatlan szabályának megfelelően logikus rend szerint sorakoznak egymás után.

A cselekmény bonyolításának művészete abban áll, hogy a gondolkodó néző az események egymásutánjában mindig felfedezhesse az elvárásainak megfelelő logikát. E logikának annál nagyobb a jelentősége, minél különlegesebbek a felelevenített események. De nem szabad önmagunkból kiindulnunk. Aki cselekszik és aki néz, az két alapvetően más ember.

Bosszantana, ha akár a legcsekélyebb mértékben is vétettem volna az idő és a cselekmény egységére vonatkozó szabályok ellen; úgy vélem, az ember nem lehet elég szigorú, ha a színhely egységéről van szó. Emez egység nélkül a darab íve szinte mindig megtörik, csorbát szenved. Ó! Ha olyan színházaink volnának, amelyekben a díszlet annyiszor változna, ahányszor csak változik a darabban a színhely!...

ÉN És miért jelentene ez akkora előrelépést?

DORVAL A néző könnyen követni tudná a cselekmény egész menetét; az előadás így változatosabb, érdekesebb és érthetőbb volna. A díszlet megváltoztatásához ki kell üríteni a színpadot; a színpad pedig csak egy-egy felvonás végén maradhat üres. Vagyis ha két mozzanathoz át kellene alakítani a díszletet, ezek mindig két külön felvonásban szereplnének. A szenátorok gyűlését például nem láthatnánk közvetlenül az összeheseküvők tanácskozása után, legfeljebb akkor, ha a színpad olyan nagy, hogy két világosan elkülönülő térre lehet osztani. Az olyan kis színházak esetében azonban, mint a mieink, mit gondolna vajon egy józan ésszel megáldott ember, amikor azt látja, hogy az udvaroncok, akik aztán igazán tudják, hogy még a falnak is füle van, éppen ott szónak összeheseküvést uralkodójuk ellen, ahol az az imént a legégetőbb kérdésről, a trónról való lemondásról¹ kérte ki a véleményüket? Mivel a szereplők a helyükön maradnak, nyilván arra gondol, hogy a helyszín változik.

¹ Utalás Corneille *CINNA* című tragédiájára (II. 2.).

Egyébként pedig ami e színházi hagyományokat illeti, a következő a véleményem. Ha valaki nincs tisztában ezek művészi okaival, nem tudja, miért alakultak ki e szabályok, nem fogja tudni sem megfelelően követni, sem elvetni őket. Vagy túlzott tisztelettel, vagy túlzott megvetéssel kezeli e szabályokat, s e két ellentétes magatartás ugyanazzal a kudarccal fenyeget. Az egyik semmibe veszi az elmúlt századok megfigyeléseit és tapasztalatát, s a művészet gyermekkorához tér vissza; a másik pedig egyszerűen megállítja ott, ahol most tart, és megakadályozza a fejlődésben.

Rosalie lakosztályában folyt le az a beszélgetés, amelynek során kioltottam szívemben az irántam ébredő téves vágyat,² és újjáélesztettem benne Clairville iránti gyengéd érzelmeit. Constance-szal e széles fasorban sétálgattam, ezek alatt az öreg gesztenyefák alatt, amelyek itt vannak ön előtt,³ amikor továbbra is úgy gondoltam, hogy a világon rajta kívül nincs számomra más nő; számomra! aki ekkor épp arról próbáltam meggyőzni, hogy nem én vagyok a férfi, aki méltó párja lehet. Apám érkezésének hírére leszaladtunk a lépcsőn, valamennyien odasereglettünk; az utolsó jelenet⁴ pedig annyi különböző helyszínen játszódott, ahány helyen csak megállt e derék öregember, hogy kissé megpihenjen, a bejárati ajtó és e szalon között. Még most is magam előtt látom e színhelyeket... Azért helyezhettem az egész cselekményt egyetlen színhelyre, mert ez nem zavarta meg a darab menetét, és nem tette valóságosultná az eseményeket.

ÉN Hát ez igazán pompás. De miközben tette tervezte az események helyszínét, idejét és menetét, nem kellett volna olyasmit is kitalálnia, ami nem egyeztethető össze szokásainkkal, sem az ön jellemével.

DORVAL Nem hiszem, hogy ilyesmit tettem volna.

ÉN Szóval azt akarja mondani, hogy az első felvonás második jelenetében ott volt önnel az inasa? Ugyan már! Amikor azt mondja: *A kocsimat, lovakat*, az inas nem indul el? Nem engedelmeskedik önnek? Szemrehányásokat tesz, ön pedig nyugodtan végighallgatja? A szigorú Dorval, aki még barátjával, Clairville-lel is olyan zárkózott, barátian elbeszélget inasával, Charles-lal? Ez se nem valóságos, se nem igaz.

DORVAL Ezt elismerem. Magam gondoltam szinte szó szerint azt, amit Charles szájába adtam; de a szóban forgó Charles hű szolga, aki ragaszkodik hozzám. Ha úgy adódna, megtenné értem ugyanazt, amit André tett édesapámért. Charles tanúja volt a történeteknek. Semmi különösebb akadályát nem láttam annak, hogy szerepeltessem a darabban; ő meg annyira boldog volt!... Attól, mert valaki az inasunk, tán nem ugyanolyan ember, mint bárki más?... Ők bennünket szolgálnak, mi meg valaki mást.

ÉN És ha művét színpadra szánná?

DORVAL Sutba dobnám erkölcsi megfontolásaimat, és ódzkodnék tőle, hogy olyanokra bizzak fontos szerepet a színpadon, akik a társadalmi élet szempontjából jelentéktelenek. A Davusok az ókori komédiában kulcsszerepet töltöttek be, mert valójában ők álltak minden családi perpatvar háttérében. Vajon a kétezzer évvel ezelőtti vagy jelenlegi szokásaink szolgáljanak mintaként? A komédiáinkban szereplő inasok mindig vidámak, ami egyértelműen bizonyítja, hogy érzéketlenek. Ha az író ott hagyja őket, ahol lenniük kell, vagyis az előszobában, a főszereplők között játszódó cselekmény érdekesebb és erőteljesebb lesz. Molière, aki mesterien használta fel az inasokat a színpadon, a TARTUFFE-ből és AZ EMBERGYŰLÖLŐ-ből kihagyta őket. Az inasok és szubrettek

² A TÖRVÉNYTELEN FIÚ. V. 3.

³ Uo. IV. 3.

⁴ Uo. V. 5.

közötti bonyodalmak, melyek megszakítják az igazi cselekményt, elterelik a néző figyelmét. A színpadon a cselekmény soha nem szakad meg; márpedig ha az ember két különböző bonyodalmat állít színre, hol az egyiket, hol a másikat függeszti föl.

ÉN Ha meg nem sértem, az ön helyében a szubretteknek megkegyelmeznék. Szerintem a fiataloknak, akik soha nem viselkedhetnek vagy beszélhetnek szívük szerint, folyton a legkülönbözőbb kötöttségeknek kell engedelmeskedniük, egyedül a szubrettek előtt tárhatják fel lelküket, vallhatják be azokat a szívüket markoló érzéseket, amelyek máskülönben a szokás, az illem, a félelem és az előítéletek miatt örökre rejtve maradnak.

DORVAL Hát akkor maradjanak a színpadon addig, amíg nevelési szokásaink meg nem változnak, és nem fejlődnek odáig, hogy gyermekeink szüleiket tekintik bizalmasoknak... Mi egyebet vett még észre?

ÉN Constance vallomása...⁵

DORVAL Nos?...

ÉN Az ilyesmi a nők körében igazán nem szokás.

DORVAL Ezt elfogadom. De képzeljen el egy nőt, aki olyan lelkülettel, emelkedettséggel és jellemmel bír, mint Constance; aki képes volt egy derék, becsületes embert válaszítani: és látni fogja, hogy tétovázás nélkül bevallja, mit érez. Constance zavarba ejtett... nagyon is.... Sajnáltam, így aztán csak még jobban tiszteltem.

ÉN Hát ez igazán furcsa! Hiszen a szíve másfelé húzta...

DORVAL Számítsa be azt is, hogy nem voltam ostoba fajankó.

ÉN Van ebben a vallomásban néhány kifejezetten kíméletlen részlet... A nők nevetésgésnek fogják tartani e jellemet...

DORVAL Már megbocsásson, de milyen nők? Szerencsétlen asszonyok, akik azt hiszik, szégyenletes érzést vallanak be, ahányszor csak azt mondják: *Szeretem*. Ez aztán tényleg távol áll Constance-tól; és igen szomorú társadalomban élnénk, ha nem volna körülöttünk olyan nő, aki hasonlítana rá.

ÉN De ez a hangvétel olyannyira szokatlan a színházban...

DORVAL Felejtse el a színpadot! Lépjen be a szalonba, és ismerje el, hogy Constance mondatai ott már nem sértették a fülét.

ÉN Ez igaz.

DORVAL Ennyi elég is. Csakhogy mindent el kell mondanom önnek. Amikor elkészült a darab, odaadtam az összes szereplőnek, hogy mindenki megnézhesse a szerepét, hozzátegyen vagy elvegyen belőle, s így még igazabb legyen a róla formált kép. Ám olyasvalami történt, amire egyáltalán nem számítottam, pedig igazán természetes. Arról van szó, hogy mivel sokkal inkább a jelen, mint a múlt lebegett a szemük előtt, hol finomítottak egy-egy kifejezésen, hol gyengédebbé tettek valamilyen érzelmet; megint máshol összetűzésbe keveredtek. Rosalie azt szerette volna, ha Clairville nem látja annyira bűnösnek; Clairville, ha Rosalie iránti szenvedélye még hevesebbnek látszik; Constance valamivel több gyengédséget akart mutatni az iránt a férfi iránt, akivel ma a házasság köteléke fűzi össze; s így a jellemek hitelessége néhány helyen csorbát szenvedett. Az egyik ilyen Constance szerelmi vallomása. Látom, hogy a többi sem maradhat rejtve az ön kifinomult ízlése előtt.”

Dorval szavai már csak azért is lekötölezték, mert igazán nem olyan ember, aki

⁵ Uo. I. 4.

könnyen osztogatja a dicséretet. Így aztán válaszul egy olyan részletkérdésre hívtam fel a figyelmét, amelyet máskülönben biztos nem tettem volna szóvá.

„És a tea ugyanebben a jelenetben? – kérdeztem.

DORVAL Értem, mire gondol, mifelénk ez tényleg nem szokás. Készséggel elismerem; de sokat jártam Hollandiában; hosszú időn át éltem idegenek között; tőlük vettem át e szokást; és itt saját magamat állítottam színre.

ÉN De hát a színházban!

DORVAL Nem ott vagyunk. Művem a szalonban kell megítélni... De egyetlen olyan helyet se hagyjon ki, ahol úgy érzi, a darab vét a színházi szokások ellen... Szíves örömmest megvizsgálom, vajon bennem van-e a hiba vagy a szokásokban.”

Mialatt Dorval beszélt, én saját ceruzás bejegyzéseimet kerestem, a kézirat margóján ugyanis megjelöltem azokat a helyeket, ahol valami furcsaságot találtam. A második felvonás második jelenetének kezdetén megtaláltam az egyik ilyen jelet, és azt mondtam:

„Amikor barátjának tett ígéretéhez híven felkereste Rosalie-t, a lány vagy tudott az ön távozási szándékáról, vagy nem. Ha tudott róla, hogyhogya egyáltalán nem beszélt erről Justine-nek? Vajon természetes-e, hogy egyetlen szót sem szól egy olyan eseményről, mely nyilván teljesen feldúlja? Rosalie sír, de bánatával magára marad. Fájdalma egy nemes lélek fájdalma, bevallja magának azokat az érzéseket, melyeknek születését nem tudta meggátolni, de melyeket kénytelen elítélni. *Nem tudta* – mondja erre ön. – *Meglepettnek látszott; megírtam, ön pedig látta.* Ez igaz. De hogy maradhatott rejtve előtte valami, amiről az egész ház tudott?...

DORVAL Reggel volt; alig vártam, hogy elhagyjam a házat, melyben csak bajt okoztam, és hogy végrehajtsam e végtelenül meglepő és kegyetlen megbízatást; felkerestem Rosalie-t, mihelyt a szobájában kigyúló fények jelezték, hogy már felkelt. A jelenet tényleg máshol játszódik, de mit sem veszít igazságából. Rosalie visszavonultan élt; nem remélte, hogy titkos gondolatait elrejtethi az éleslátó Constance és a szerelmes Clairville elől, legfeljebb akkor, ha mindkettőt elkerüli; éppen lejött lakosztályából; és még senkivel sem találkozott, amikor belépett a szalonba.

ÉN De miért jelentik be Clairville-t, amikor ön éppen Rosalie-val beszélget? Az embert soha nem jelentik be otthon; az egész olyan, mint egy önkényesen megrendezett színpadi fogás (*coup de théâtre*).

DORVAL Nem; minden úgy játszódik, ahogy valójában történt, és ahogy történnie kellett. Ha színpadi fogást (*coup de théâtre*) lát benne, ám legyen; az élet hozta így, magától jött létre.

Clairville tudja, hogy szerelmével vagyok; egyáltalán nem természetes, hogy hirtelen megszakítson egy beszélgetést, mely épp az ő kívánságára jött létre. Csakhogy képtelen legyőzni türelmetlenségét, mindenáron tudni akarja az eredményt. Hívat engem. Ön talán másképp cselekedett volna?”

Dorval itt megállt egy pillanatra; aztán így szólt: „Jobb szeretném, ha inkább képeket (*tableaux*) látnánk a színpadon, melyekből oly kevés van, pedig oly kellemes és oly egyértelmű hatást keltenének, mint ezeket a valószerűtlen színpadi fogásokat (*coups de théâtre*), melyek oly erőltetettek, olyan sajátos feltevésekre és csalásokra épülnek, hogy ha olykor-olykor az események ilyesfajta láncolata szerencsésen alakul és természetesnek hat is, ezer másik méltán váltja ki egy jó ízlésű ember nemtetszését.

ÉN De hát milyen különbséget lát színpadi fogás (*coup de théâtre*) és kép (*tableau*) között?

DORVAL Jobb lett volna, ha példákkal mutatom meg a különbséget, mintsem definiókkal. A darab második felvonása egy képpel (*tableau*) kezdődik, és színpadi fogással (*coup de théâtre*) ér véget.

ÉN Ertem. Egy váratlan esemény, mely beépül a cselekménybe, és amely hirtelen megváltoztatja a szereplők helyzetét, színpadi fogás (*coup de théâtre*). Kép (*tableau*) az, ha ugyanezeket a szereplőket olyan természetes és igaz módon állítjuk be a színpadon, hogy ha egy festő a valósághoz hűen megmintázná őket, a vásznon is tetszést aratnának.

DORVAL Nagyjából erről van szó.

ÉN Majdhogynem fogadni mernék, hogy a második felvonás negyedik jelenetében egyetlen szó sincs, mely ne volna igaz. A szalonban elszorított ez a rész, és végtelen nagy örömmel olvastam újra. Milyen szép kép (*tableau*) – mert erről van szó, ha nem tévedek – a szerencsétlen Clairville, ahogy barátja keblére dől, mint akinek már nem maradt semmi más menedéke...

DORVAL Az ő fájdalom nem kerüli el a figyelmét, de az enyémről megfeledkezik. Micsoda kegyetlen pillanat volt ez nekem!

ÉN Tudom, tudom. Emlékszem, hogy miközben áradt belőle a panasz és a fájdalom, ön a könnyeit barátja vállára hullatta. Az ilyesmit nem könnyen felejtí el az ember.

DORVAL Ismerje el, hogy ez a kép (*tableau*) nem jöhetett volna létre a színpadon; a két barát nem mert volna a közönségnek hátat fordítva szemtől szembe állni egymással, összeborulni, elválni, majd újra összeölelkezni; és hogy az egész igen keresett, igen nehézkes, igen modoros és igen hideg lett volna.

ÉN Minden bizonnyal.

DORVAL Elképzelhető-e, hogy ne éreznénk, hogy a szerencsétlenség közel hozza egymáshoz az embereket; és hogy a felbolydulás pillanataiban, amikor a szenvedélyek a tetőpontjukra hágnak, amikor a legmozgalmasabb a cselekmény, nevetséges, ha a szereplők félkörben állnak, egymástól jól elkülöníthető távolságban, szimmetrikus elrendezésben?

A színpadi cselekmény bizony még igen kezdetleges, hiszen szinte egyetlen olyan jelenetet sem látunk a színen, amely egy festményen elfogadható kompozíciót alkotna. Mit jelentsen ez? A színpadon talán nem olyan lényeges a valóságosság, mint a festő vásznán? Vajon törvényszerű-e, hogy annál inkább el kell távolodnunk a valóságtól, minél közelebb áll hozzá az adott művészeti ág, és hogy egy élőképek, ahol hús-vér emberek szerepelnek, kevésbé valóságosnak kell lennie, mint egy festett képnek, ahol – hogy úgy mondjam – csak a testek árnya látható?

A magam részéről úgy gondolom, hogy ha egy drámai mű jól volna megírva és megfelelően mutatná be, a színpad ugyanannyi valóságos képet (*tableau*) tárna a néző szemé elé, ahányat egy festő tudna a cselekményből vászonra vinni.

ÉN De hát az illem! Az illem!

DORVAL Állandóan csak ezt hangoztatják. Barnwell szeretője csapzott hajjal lép be kedvese börtönébe.⁶ A két barát összeölelkezik, és a földre rogy.⁷ Philoktétész valaha barlangja bejárata előtt, a puszta földön hentergett. Artikulátlan fájdalomkiáltáso-

⁶ George Lillo: THE LONDON MERCHANT, OR: THE HISTORY OF GEORGE BARNWELL (A LONDONI KERESKEDŐ AVAGY GEORGE BARNWELL TÖRTÉNETE). 1731. Clément de Genève francia fordítása 1748-ban készült el (LE MARCHAND DE LONDRES, OU L'HISTOIRE DE GEORGE BARNWELL).

⁷ George Lillo: THE LONDON MERCHANT. V. 5.

kat hallatott. E kiáltások egyetlen rövid sort alkottak,⁸ de a nézőt a velejéig átjárta a rémület. Vajon finomabbak vagy zseniálisabbak vagyunk az athéniaknál?... Ugyan mi-féle túlzást követhetne el egy anya, akinek megölik a lányát? Ha fúriaként vagy tébolyodottként rohángál fel-alá a színpadon; ha kiabálása a palota legtávolabbi zugába is elhat; ha zavarodottsága ruházatán is meglátszik, mindez illik kétségbeeséséhez. Ha Iphigénia anyja mint Argosz úrnője és a görögök vezérének hitvese jelenne meg előttem, a világ leghitványabb teremtményének látnám. Igazi méltósága, mely megdöbben, mely lelkem legmélyéig felkavar, abban áll, hogy az anyai szeretet képét (*tableau*) állítja elém teljes igazságában.”

A kéziratot lapozgatva megakadt a szemem egy kis ceruzajelen. A második felvonás második jelenetében azt a részt jelöltem meg, ahol Rosalie azt mondja a férfiről, aki meghódította, hogy *a tökéletességről szólt valamennyi ábrándjának megtestesítőjét vélte felismerni benne*. Úgy éreztem, egy gyermek fejében nem születhet meg ilyen mély gondolat: *a tökéletességről szólt ábránd* pedig nem illett Rosalie egyszerű, természetes stílusához. Fenntartásomat megosztottam Dorvallyal. Csak annyit felelt, nézzem meg még egyszer a kéziratot. Figyelmesen újraolvastam a kérdéses részt; láttam, hogy a betoldás utólag került a papírra, és Rosalie kezétől származik; aztán más tárgyra tértem.

„Nem szereti a valószerűtlen színpadi fogásokat (*coups de théâtre*)? – kérdeztem.

DORVAL Nem.

ÉN Pedig épp itt van egy, méghozzá a javából.⁹

DORVAL Tudom; és én magam hívtam fel rá a figyelmét.

ÉN Az egész cselekmény erre épül.

DORVAL Nem vitatom.

ÉN És ez talán baj?

DORVAL Feltétlenül.

ÉN Akkor miért használta fel?

DORVAL Azért, mert ez esetben nem a képzelet szüleményéről, hanem tényről van szó. A darab szempontjából sokkal jobb lenne, ha a dolgok másképp történtek volna.

ÉN Rosalie szerelmet vall önnek. Megtudja, hogy viszontszeretik. Semmit nem remél többé, nem is mer találkozni önnel. Levelet ír.

DORVAL Ez természetes.

ÉN És ön válaszol.

DORVAL Kénytelen voltam.

ÉN Clairville azt ígérte nővéreinek, ön nem utazik el anélkül, hogy Constance-t viszontlátta volna. Constance szereti önt. Beszélt erről. Ön ismeri az érzéseit.

DORVAL Neki is meg kell ismernie az én érzelmeimet.

ÉN Clairville nővére után siet, aki egyik barátnőjéhez ment, mert rossz híreket kapott Rosalie vagyonával és apja visszaérkezésével kapcsolatban. Tudták, hogy ön indulni készül. Mindenki meglepődik a hír hallatán. Azzal vádolják, hogy miközben gyengéd érzelmeket keltett Clairville nővéreben, saját maga szerelemre gyúlt Clairville kedvese iránt.

DORVAL Így történt.

ÉN Clairville azonban egy szavukat sem hiszi. Szenvedélyesen kiáll ön mellett. Pár-

⁸ Szophoklész: PHILOKTÉTÉSZ. 745–746. sor.

⁹ A TÖRVÉNYTELEN FIÚ. II. felvonás 7., 8. és 9. jelenet.

bajba keveredik. Önt értesítik, hogy barátja segítségére siessen, miközben épp Rosalie levelére felel. Válaszát az asztalon hagyja.

DORVAL Szerintem ön is ugyanezt tette volna.

ÉN Rohan, hogy megmentse a barátját. Constance belép a szalonba. Azt hiszi, ön várja. Látja, hogy otthagyták. Értetlenül áll a történetek előtt. Észreveszi a levelet, amelyet ön Rosalie-nak írt. Elolvassa, és azt hiszi, hozzá szólnak a sorok.

DORVAL Bárki más ugyanígy tévedett volna.

ÉN Nyilván; hiszen Constance egyáltalán nem sejtí sem azt, hogy ön szenvedélyesen szereti Rosalie-t, sem azt, hogy Rosalie ugyanilyen szenvedélyes szerelmet érez ön iránt; a levél egy vallomásra válaszol, és ő bevallotta önnek szerelmét.

DORVAL Tegye még hozzá, hogy Constance fivéréől megtudta születésem titkát, és hogy a levelet egy olyan ember írta, aki úgy érzi, Clairville-lel szemben lenne méltánytalan, ha annak a kegyét keresné, akit szeret. Constance tehát azt hiszi, szeretik, és ez nem is lehet másként; innen aztán a rengeteg zűrzavar, amibe keveredtem, mint ön is láthatta.

ÉN De hát mi kivetnivalót talál mindebben? Nincs itt egyetlen hazug részlet.

DORVAL De elég valóságos sem. Nem látja, hogy századoknak kell eltelniük a körülmények hasonló összjátékához? Tőlem aztán a művészek büszkélkedhetnek, ha akarnak, hogy képesek kimódolni hasonló találkozásokat; az ilyesmi inkább ötletességéről, mintsem jó ízlésről tanúskodik. Egy darab annál szebb, minél egyszerűbb a cselekménye. Ha egy költő kiötölte volna ezt a színpadi fogást (*coup de théâtre*) meg az ötödik felvonásban azt a helyzetet, amikor Rosalie-hoz lépek, és megmutatom neki Clairville-t, aki a szalon másik végében egy kanapén ül magába roskadva, aligha józan eszét dicsérné, ha jobban tetszene neki a színpadi fogás (*coup de théâtre*), mint a kép (*tableau*). Az előbbi szinte gyerekjáték; a másik a géniusz jegyét viseli magán. Elfogultság nélkül beszélek mindkettőről. Egyiket sem én találtam ki. A színpadi fogás (*coup de théâtre*) tény; a kép (*tableau*) pedig egy szerencsés véletlen folytán jött létre, amit aztán nem mulasztottam el kiaknázni.

ÉN De amikor rájött Constance tévedésére, miért nem szólt erről Rosalie-nak? A megoldás kézenfekvő volt, és minden jóra fordult volna.

DORVAL Ó! Most egyszerűben igen messze került a színháztól; és olyan szigorral ítéli meg művemem, amelynek aligha akad darab, amely ellenállna. Lekötelezne, ha csak egyet is említene, amely eljutna a harmadik felvonásig, ha mindenki mindig mindent következetesen úgy csinálna, ahogy kellene. Ám ez a válasz, amellyel egy művész bizonyára beérné, engem nem elégít ki. Itt megtörtént esetről van szó, nem pedig fikcióról. Nem egy szerzőt kér arra, hogy indokoljon meg egy váratlan fordulatot; Dorvalt kéri, hogy magyarázza meg a viselkedését.

Nem árultam el Rosalie-nak, hogy ő és Constance egyaránt félreértés áldozatai, mert tévedésük megfelelt szándékaimnak. Mivel eltökéltem, hogy mindent feláldozok a becsület oltárán, úgy tekintettem e sajnálatos félreértésre, amely elválasztott Rosalie-tól, mint egy olyan eseményre, amely megóv a veszélytől. Nem akartam, hogy Rosalie hamis képet alkosson a jellememről; de ennél is fontosabb volt számomra, hogy hű legyek önmagamhoz és a barátomhoz. Fájt, hogy becsapom, és hogy becsapom Constance-t is, de nem tehettem mást.

ÉN Értem. Kinek írt, ha nem Constance-nak?

DORVAL Egyébként is olyan kevés idő telt el e pillanat és apám érkezése között; és Rosalie-t alig lehetett látni a házban! Egyszerűen nem lehetett írni neki. Egyáltalán

nem biztos, hogy örült volna, ha megkapja a levelemet; és biztos, hogy egy levél, amely meggyőzte volna ártatlanságomról anélkül, hogy rádöbbenette volna érzelmeim igazságtalanságára, csak tetézte volna a bajt.

ÉN Mindeközben Clairville csupa olyan dolgot mond, ami összetöri az ön szívét. Constance megmutatja neki az ön levelét. Nem elég, hogy lepleznie kell, amit valójában érez; tettetnie kell egy nem létező szenvedélyt. Összeházasítják Constance-szal anélkül, hogy ön tiltakozhatna. Az örömteli hírt Rosalie-nak is bejelentik anélkül, hogy ön cáfolhatná. A lány az ön színe előtt válik halálra; Clairville-t pedig, akivel hihetetlen kegyetlenül bánik, mélységes kétségbeesés fogja el.

DORVAL Ez az igazság; de hát mit tehettem volna?

ÉN Ami Dorval kétségbeesését illeti, a jelenet igen különös.¹⁰ A szalonban mély benyomást tett rám. Képzelteti, mennyire meglepődtem, amikor olvasás közben észrevettem, hogy a jelenet csak gesztusokból áll, egyetlen szó sem hangzik el benne.

DORVAL Hát ezt a történetet biztos nem mesélném el önnek, ha bármiféle értéket tulajdonítanék e darabnak, és ha büszke volnék arra, hogy megírtam. Az az igazság, hogy történetünk és a darab e pontjához érve annyira eluralkodtak rajtam az érzelmeim, hogy egyetlen szó sem jutott eszembe, így aztán különféle komédiákat elevenítettem fel, s az ezekből vett jelenetek alapján Clairville reménytelenségét igen ékesszóló formába öltöttem. Ő azonban, amikor néhány perc alatt átfutotta szerepét, így szólt hozzám: *Fivérem, ez így fabatkát sem ér. Egyetlen igaz szó nincs ebben az egész szónoklatban.* – Tudom. De nézze meg, és próbálja meg kijavítani. – *Könnyű dolgom lesz. Elég, ha az ember újra beleképzelem magát a helyzetbe, és figyelni magát.* Szemmel láthatóan tényleg ezt tette. Másnap elhozta a jelenetet, azt, amit ön is olvasott, egyetlen szót sem változtatam rajta. Elolvastam, majd többször is újraolvastam. Felismertem benne a természet hangját; és holnap, ha ön is úgy akarja, ismertetem önnel azokat a gondolatokat, melyeket a szenvedélyekről és kifejezésükről, a deklamációról és a pantomimról ébresztett bennem. Ma este visszakísérem annak a dombnak a lábához, mely mindkettőnk lakhelyétől egyenlő távolságra helyezkedik el; és ott megbeszéljük majd következő találkozásunk helyét.”

Dorval útközben a napnyugtát követő természeti jelenségekről beszélt; és így szólt: „Nézze, miként halványul egy-egy árny, miközben az egyetemes árny egyre növekszik... E széles bíborszalagok holnapra szép napot ígérnek... A lenyugvó nappal szemben az ég mindenütt lilás árnyalatokat ölt... Az erdőben már csak néhány madarat hallani, kései csicsérgésük még felvidítja az alkonyt... A csörgedező patakok hangja, mely lassan kiválik az általános hangzavarból, jelzi, hogy a munkát már sok helyütt abba hagyták, és hogy későre jár.”

Eközben a domb lábához értünk. Megbeszéljük, hol találkozunk legközelebb; aztán elváltunk.

(Folytatása következik.)

¹⁰ Uo. III. 5.

Fodor Géza

TERMÉKENY ROSSZHISZEMŰSÉG

Rousseau színházkritikája

Ludassy Máriának

Jean-Jacques Rousseau, genfi polgár 1758-as írása, a LEVÉL D'ALEMBERT-NEK a címzett és Marmontel válaszától kezdve a Derrida (GRAMMATOLÓGIA) és Paul de Man (AZ OLVASÁS ALLEGÓRIÁI) dekonstrukciójával kacérkodó filozófiatörténet-írásig fontos tárgya az elméleti reflexiónak.¹ Ludassy Mária háromszor is foglalkozott vele.² A filozófiatörténet-írás – a maga szempontjából helyesen – Rousseau kultúrkritikáján-társadalomkritikáján-társadalomideálján belül tárgyalja. De lévén a mű mégiscsak színházellenes röpirat, talán nem értelmetlen egyszer megvizsgálni, hogy a százötven oldalas szövegből az a negyvenöt oldalnyi rész, amely szorosan a színháztéka sajátosságaival, természetével és működésével foglalkozik, tartalmaz-e releváns gondolatokat a színházesztétika, sőt általában az esztétika számára. A következőkben tehát kiemelem ezt a színházesztétikai blokkot a LEVÉL egészéből, tudván tudva természetesen, hogy Rousseau színházkritikájának radikalizmusát egy sajátos helyzet, a genfi társadalmi állapotoknak a védelme, egy kis, köztársasági szellemű városnak, „áttetsző”, sok tekintetben archaikus társadalomnak a védelme motiválja és igazolja – „Párizsban” a színháznak nem annyira az erkölcsromboló sajátossága domborodik ki, mint inkább az a kesernyés előnye, amelyet Rousseau nem győz hangsúlyozni: „*Felettebb boldog volnék, ha a közönség naponta kifütyülné egy új színművet, feltéve, hogy ezen az áron két órára féken tudom tartani legalább egy néző rossz szándékait, és megmenthetem barátja leányának vagy feleségének becsületét, bizalmasának titkát, hitelezőjének vagyonát. Amikor nincsenek többé erkölcsök, már csak a rend biztosítására gondolhatunk, s elég jól tudjuk, hogy a zene és a színház egyik legfontosabb eszköze a feladat végrehajtásának.*”³ „*Mivel megakadályozni [az embereket], hogy ténykedjenek, annyi, mint megakadályozni, hogy rosszat cselekedjenek, ezért ha napi két órát sikerül elragadni a bűn gyakorlásától, úgy egy tizenkettő részével kevesebb bünt követnek el. S ha az előadott és előadásra váró színművek beszélgetés tárgya lesznek a kávéházakban meg az ország semmirekellőinek és gazfickóinak más tanyáin, ennyivel is kevesebbet kell féltsek a családapák lányaik vagy feleségeik becsületét, a maguk vagy a fiaik erszényét.*”⁴

A színház erkölcsromboló, illetve erkölcsnevelő funkciójáról szóló vita olyan régi, mint maga a színház. Az előbbi nézetre a legkorábbi adat egy – igaz, csak későn, Plutarkhosz által közvetített – Szolón-anekdota, a vádakra védelmül szolgáló utóbbi fel fogás a XVIII. században virágzott a legteljesebben.⁵ A színházat az erkölcs jegyében elítélő irodalom szellemi csúcspontjait természetesen a platóni ÁLLAM és a rousseau-i LEVÉL jelentik.

A LEVÉL színházesztétikai részének alapkérdései: „*Jó-e vagy rossz a színház önmagában véve? Párosulhat-e az erkölccsel?*”⁶ A támadási pont a nevezetes horatiusi klasszikus-neoklasszikus doktrína: „*Osztatlan tetszést az arat, mi a hasznosat, édest / jól elegyítve tanít, s közben komoly élvezetet nyújt.*” (ARS POETICA, 343–344. Muraközy Gyula fordítása.) Amikor Rousseau kereken kijelenti: „*ami a színháztéka jellegét illeti, azt szükségképpen az általuk*

okozott élvezet határozza meg, nem hasznosságuk”,⁷ akkor nem mond semmi újat, hanem egy olyan hagyományhoz kapcsolódik, amely nem dominált ugyan, de a reneszánsztól kezdve alárendelten és szakadozottan létezett. Rousseau mintegy axiómának tekinti, hogy a színháték célja egyértelműen a mulattatás, a szórakozás, az élvezet, a tetszés, az érdekesség/érdeklődés, művelői szempontjából mindenekfölött a siker.⁸ Ebből következően a színhátéknak maximálisan alkalmazkodnia kell a közönség erkölcsiéhez, ízléséhez, érzéseihöz, a közvéleményhez – mindezeket nem sértheti, hanem követnie (sőt megszipitenie) kell, kedvezni és hízelegni kényszerül nekik.⁹ Mivel a közönség vilásképe-érzete-ízlése, illetve a színháték vilásképe-érzete-stílusa között Rousseau abszolút megfelelést feltételez, a színház elveszíti a drámairodalom múltját; ez a régmúlt tekintetében megfelel a korabeli színház történeti realitásnak, de Rousseau véleménye ennél erősebb, a közelmúltra is kiterjed: „Amikor Molière jobbat tett a vígjátékokat, a divat, a nevetséges dolgokra támaszkodott, de nem sértette meg, hanem követte vagy továbbfejlesztette a közönség ízlését; ugyanígy tett a maga részéről Corneille is. De később a régi színház kezdte bántani ezt az ízlést, mert miközben csiszoltabb század érkezett el, a színház megőrizte eredeti durvaságát. Mivel a közízlés megváltozott e két szerző óta, ha most mutatnák be remekműveiket, kétségkívül megbuknának velük. Hiába csodálják őket változtatlanul a szakértők; ha a közönség még csodálja őket, úgy inkább azért, mert szegénylőre a pálfordulást, mint e darabok igazi szépségei iránti érzékből. Azt mondják, a jó darabok soha nem bukhatnak meg; és csakugyan, mert a jó darab soha nem sérti korának erkölcsiét. Ki kételkedik benne, hogy játékszíneinken Szophoklész legjobb darabja csúfosan megbukna? Nem nézhetünk olyan emberek szemével, akik egyáltalán nem hasonlítanak rájuk.”¹⁰ Egyszerű volna későbbi színház történeti fejlemények és a későbbi esztétikai hermeneutika felől megmosolyogni Rousseau-nak e valóban nem éppen legerősebb gondolatmenetét, de fontosabb látni, hogy a „régiek és újak vitája” után ekkoriban érlelődik meg a kérdés, hogy lehet-e s miként lehet eleven kapcsolatot találni a jelenből a művészeti örökséggel. Figyelemre méltó, hogy Hume ezt a kérdést egy évvel korábban, 1757-ben mennyivel árnyaltabban és termékenyebben közelítette meg, mint Rousseau.¹¹

De miért is nem párosulhat a színháték az erkölccsel? Mi is voltaképpen a színháték? „A játékszín általában az emberi szenvedélyek képe, s a kép eredetije minden szívből föllehető.”¹² A mondat első felében könnyedén odavetett meghatározás mögött nagy eszme- és esztétikatörténeti múlt áll. Mivel Rousseau itt elsősorban a tragédiára gondol, érdemes felidézni a legnagyobb hatású tragédiadefiníciónak, az Arisztotelészének néhány döntő mozzanatát: „A tragédia kiváló, teljes, bizonyos nagysággal rendelkező cselekvésnek [...] utánzása, [...] úgy, hogy emberek cselekszenek, részvét és félelem útján vive végbe az ilyen indulatoktól való megtisztulást.”¹³ Arisztotelész szerint a tragédia legfontosabb alkateleme a történések összeállítása, „a tragédia alapja és mintegy lelke tehát a mese”.¹⁴ A tragédián belül nem beszél indulatokról/szenvedélyekről, csak azoknak az indulatoknak/szenvedélyeknek szentel figyelmet, amelyek a hatásban, a néző/befogadó oldalán jelentkeznek. Az arisztotelészi tragédiáfelfogás abszolút cselekménycentrikus. Hogy a nevezetes megtisztulás (katharszisz) Arisztotelész szerint erkölcsi jellegű-e vagy sem, örök vita tárgya, s mivel a pró és a kontra érvek körülbelül kiegyensúlyozzák egymást,¹⁵ nagymértékben az interpretátor világnézetétől, értékválasztásaitól függ, melyik felfogás mellett foglal állást. (Nekem a kontrafelfogás rokonszenvesebb, s úgy vélem, hogy Arisztotelész részint a platóni költészetelmélet etikaturániájának implicit kritikája jegyében, részint mert empirikus kutatóként komolyan vehette a színház és a kultusz kapcsolatát, a tragédiának a görög életbe való sokrétű beágyazottságát, mozgatórugóinak és

hatásainak differenciáltságát és komplexitását, aligha redukálta a tragédia célját erkölcsire.) Az arisztotelészi poétika reneszánsz kori újrafelfedezése, meginduló és sokáig folyamatos újraértelmezése-továbbfejlesztése egy új antropológia, egy antik és középkori gondolati hagyományokat is felszívó, de az egyén helyes életvezetését kereső filozófia által vezérelt antropológia keretében ment végbe.¹⁶ A helyes életvezetés kérdésének mint központi kérdésnek a jegyében alapvető jelentőségűvé vált ebben az új antropológiában és poétikában az affektusok problémája. Ez a tragédiaelméletben nagy fordulatot hozott: a szenvedélyek most már nem csupán a befogadó oldalán jelentettek problémát, hanem a tragikus hős oldalán is, sőt eredendően azon. A megtisztulást immár úgy fogják fel, hogy a szenvedély által tragédiába sodort hős elrettenő példája láttán tisztulnak meg a befogadó szenvedélyei, vagy tisztul meg a befogadó a szenvedélyektől. A fordulat már az első fontos reneszánsz drámaelméletben, Giraldi Cinzio (Giambattista Cintio) DISCORSO INTORNO AL COMPORRE DELLE COMEDIE E DELLE TRAGEDIE (megj.: 1554) című művében látható: „A tragédia a részvét és a félelem révén megmutatja, hogy mit kell elkerülnünk; megtisztítja azokat a lelki zavarokat, amelyekbe a tragikus jellemek bonyolódtak.”¹⁷ Arisztotelész markáns átértelmezését adja Julius Caesar Scaliger (POETICES LIBRI SEPTEM, 1561), aki kifejti, hogy a cselekedetek nem a jellemből (éthosz), hanem az affektusból fakadnak, s a cselekmény mint *actus exterior* az affektusból mint *actus interior*ból nő ki; a cselekmény így eszközzé vált, amely megvilágítja az emberek számára okát, az affektust. Scaliger tehát a szenvedélyeket állítja a középpontba.¹⁸ Reprezentatívnak tekinthető Pietro Vettori nézete (1573), miszerint a költészet feladata az érzelmek megtisztítása s annak kiküszöbölése, ami bennük túlzó és alkalmatlan: „Ezt pedig kiválóan végzi a tragédia, amely minden szenvedély határait megmutatja, megtanít, meddig kell elmenni, sőt maga fog neki a dolognak, és gyógyítja az összes forrongó érzelmeket kettőnek a segítségével, amelyeket a színpadra hozott cselekvénnyel ébreszt és mérsékel, tudniillik a részvét és a félelem segítségével. Megtanít Aristotelés arra, hogy a tragédia milyen célt követ eljárásával, ez ugyanis, míg a két nagy lelki zavart, a részvétet és a félelmet kitisztítja, ugyanakkor tisztítja a többi is, utat mutatván kiküszöbölésükre.”¹⁹ A tragédiaelméletnek ez az ábrázolt szenvedélyekre fókuszáló új paradigmája jól követhető mind az itáliai, mind a németalföldi, mind az angol, mind pedig a francia poétikában – majd csak Lessing fog vele radikálisan leszámolni a HAMBURGI DRAMATURGIÁ-ban (Hetvenhetedik és Hetvennyolcadik szám). Rousseau tragédiameghatározásának legfontosabb közvetlen előzményei: Corneille: DISCOURS (1660), Racine: ELŐSZÓ a BERENICE-hez (1671) és a PHAEDRÁ-hoz (1677), François de Salignac de La Mothe-Fénelon: LETTRE À L'ACADÉMIE (1716), Jean-Baptiste Dubos: RÉFLEXIONS CRITIQUES SUR LA POÉSIE ET SUR LA PEINTURE (1719), Antoine Houdar de La Motte: DISCOURS SUR LA TRAGÉDIE (1730), Voltaire: DISCOURS SUR LA TRAGÉDIE (1730). Az utóbbiban, amely BRUTUS című tragédiájának előszava, Voltaire szinte szó szerint megelőlegezi Rousseau megfogalmazását: „A játékszín, legyen bár tragikus vagy komikus, az emberi szenvedélyek eleven képe.”²⁰ Amikor tehát Rousseau azt mondja, hogy „a játékszín általában az emberi szenvedélyek képe”, akkor egy nagy elméleti tradícióhoz kapcsolódik. Ez a meglehetősen reduktívnek látszó elméleti tradíció azonban nemcsak filozófiai-antropológiai motiváltsága okán lehetett erős, hanem meg is felelt a klasszicista, unilineáris, főfigurát és főcselekményt kiemelő dramaturgiának, amely prototípusa annak, amit Volker Klotz úgy nevez: „geschlossene Form im Drama”.²¹ Ez a dramaturgia kedvez egy nagy szenvedély végigvitelének, a színpjáték érzelmi folytonosságának. (Olyannyira, hogy az érzelmi ív legszebb példáját, a Rousseau által is csodálva elítélt BERENICE-t Voltaire inkább elégiának tartja, mintsem egyszerű

tragédiának.)²² Rousseau megfogalmazása máris sejteti azt, amit egész fejtegetése megerősít majd, s amire még vissza kell térni: színházi-drámái orientációja egyértelműen a – francia – klasszicista drámára fixálódott.

De vissza a kiindulókérdéshez! Ha „*a játékszín általában az emberi szenvedélyek képe*”, akkor miért nem párosulhat az erkölccsel? „[...] az első megfigyelésekből az következik, hogy a színház általános hatása a nemzeti jelleg megerősítésében, a természetes hajlandóságok fokozásában és valamennyi szenvedély felszításában áll. Úgy tűnhetik föl, hogy mivel ez a hatás csupán megerősíti, de nem módosítja a kialakult erkölcsöket, ezért a színház jó volna a jók és rossz a rosszak számára. De még az első esetben is kérdés maradna, hogy vajon a túlságosan felizgatót szenvedélyek nem fajulnak-e bűnös vágyakká.”²³ Máris gyanút foghatunk, hogy a gondolatmenet platóni irányba fordul, de előbb még egy erős vágás következik az arisztotelészi örökség felé: „*Tudom, a színház poétikája szerint éppen az ellenkezője történik, s a szenvedélyek felszítása megtisztulásukat eredményezi; ám alig vagyok képes felfogni ezt a szabályt. Netán örvöngőnek vagy bolondnak kell lennünk előbb, hogy mértékletessé és bölccsé válhassunk?*”²⁴ Rousseau-nak ez a fordulata sem egyedülálló. Fontenelle már a XVII. század végén azt írta: „*Sohasem értettem a szenvedélyeknek maguknak a szenvedélyeknek a segítségével való megtisztítását, ezért nem is akarok erről semmit mondani. Ha valaki ezen az úton lesz megtisztítva, ám legyen; de nem látom be, mire jó a részvételtől megtisztíttatni.*”²⁵ Hasonlóképpen Voltaire is bevallja, hogy nem érti, mi is legyen a tragédia katartikus orvossága; vélhetően Arisztotelész csak azért találta ki ezt a „*badarságot*”, hogy igazolja a költészetet a platóni filozófia szemrehányásaival szemben.²⁶ Bármilyen nyeglének tűnnek is ezek a megnyilatkozások, be kell látnunk, hogy súlyosabbak, mint iróniájuk első pillantásra érezni engedi: a *katharszisz* tézise, az arisztotelészi tragédiaelméletnek ez az alapvető jelentőségű, de lehető leghomályosabb gondolata, amelynek interpretációtörténete sohasem jutott – és sohasem is juthat – nyugvópontra, *védtelen a common sense*-nek e rácsodálkozó értetlenségével szemben. Rousseau két mondata valódi „*knockout*”. Majd így folytatja: „*»Dehogyan! Nem erről van szó – mondják a színház hívei. – A tragédia valóban azért tárja elénk a szenvedélyek képmását, hogy megindítson bennünket, de nem mindig akarja, hogy ugyanazt érezzük, amit a szenvedély gyötörte hős. Ellenkezőleg, többnyire az a célja, hogy a bennünk felébresztett érzések ellentétei legyenek azoknak az érzéseknek, amelyekkel hőseit felruhazza.*« [...] Végezetül azt mondják, hogy a szenvedélyek és a kíséretükben fellépő fájdalom hűséges ecsetelése egymagában is rábírja a nézőt, hogy minden tőle telhetőt tegyen az ilyen dolgok elkerülésére.”²⁷ Következik a cáfolat: „*Hogy felismerjük e válaszok rosszhiszeműségét...*” – olvassuk. A fordítás itt nem tűnik telitalálatnak: a „*mauvaise foi*”²⁸ a „*rosszhiszeműség*” mellett „*félrevezetési szándék*”-ot is jelent, s itt Rousseau pontosan ezzel vádolja a színház védelmezőit. Két súlytalanabb ellenérv után előjön az aduval: „*Miért szüntetné meg a szenvedélyekből születő fájdalom képe a túláradó örömet; hiszen az is a szenvedélyből fakad [az én kiemelésem], s a szerzők még nagy gonddal meg is szépítik, hogy kellemesebbé tegyék darabjaikat. Ne tudnók, hogy a szenvedélyek mind rokonok, hogy egyetlenegy is fel tud szítani ezer másikat, hogy amikor az egyik szenvedélyt a másik szenvedéllyel akarjuk leküzdeni, csak még fogékonyabbá tesszük a szívet valamennyi iránt? [Az én kiemelésem.] Csak egyvalami tisztíthatja meg a szenvedélyeket: az ész [az én kiemelésem]; s mondtam már, az ész semmiféle hatást nem tesz a színházban.*”²⁹ Nem nehéz felismerni e gondolatmenet mögött a platóni ÁLLAM X. könyvének pszichológiai alapú, a lélek részeinek hierarchiájára apelláló színházkritikáját.³⁰ Az idézet utolsó mondatán mégis fennakadhatunk. Hogyan? Az érzelmeket emancipáló, a szentimentális Rousseau visszahátrált a hagyományos, klasszikus/klasszicista *passio-ratio* ellentétéhez,

a *ratió*nak a *passio* feletti uralmához? Az ÚJ HÉLOÏSE – melynek Rousseau állítása szerint a fele körül keletkezett három hét alatt a LEVÉL³¹ – és az EMIL s benne különösen A SZAVOJAI KÁPLÁN HITVALLÁSA idevágó szöveghelyeinek elemzése alapján többen kimutatták, hogy a csúszkáló szóhasználat ellenére világosan kirajzolódik az a tendencia, miszerint a *raison* rousseau-i jelentése eltávolodik az ész teoretikus, absztrakt ideáljától, és egy új ideálhoz közelít: „*Lelkiismeret! Lelkiismeret! Isteni ösztön, halhatatlan égi szózat, egy tudatlan és korlátozott, de értelmes [intelligent] és szabad lény biztos vezetője, csalhatatlan bírálója jönnek és rossznak, te teszed az embert Istenhez hasonlóvá! Neked köszönhető, hogy természete kiválóvá lesz, cselekedete erkölcsössé. Tenélküled, úgy érzem, semmi sincs bennem, ami az állatok fölé emelhetne, ha csak az a szomorú kiváltság nem, hogy tévedésről tévedésre tévelygek egy szabályozatlan értelem és egy elv nélküli ész segítségével [à l'aide d'une entendement sans règle et d'une raison sans principe].*”³² Ernst Cassirer három ragyogó Rousseau-tanulmányban erősen kantizálta ugyan Rousseau-t, és az új *raison*-fogalmat egészen a „*praktische Vernunft*”-hoz közelítette, mégis meggyőzően demonstrálta a rousseau-i *raison*-nak a karteziánus *ratió*tól való eltávolodását s a szentimentalizmusnak és a racionalizmusnak Rousseau-nál létrejövő egységét.³³ Újabban Panajotis Kondylis mutatta be a felvilágosodásnak az újkori racionalizmus történetében elfoglalt helyéről frott alapos és kiváló könyvében, hogy az egész emberi egzisztenciát a maga sokrétűségében, érzéki begyökerezettségében is átfogó „*egzisztenciális megismerésfogalom*”³⁴ kialakulásával az ész elválik az intellektustól, a gondolkodás összefonódik az akarással, s ebben a folyamatban kiemelkedő szerepet játszik Rousseau a *raison* fogalmának átértelmezésével, azzal, hogy „*a lelkiismeretet, ill. az észet morális-normatív értelemben »instinct divin«-nek nevezi*”.³⁵ A rousseau-i *raison* szenvedélyeket megtisztító hatalmát tehát ebben a kontextusban kell látnunk. De bármennyire is paradigmaváltás történik a szenvedélyek és az ész viszonyának felfogásában, Rousseau színházkritikájának a szenvedélyekkel kapcsolatos gondolatköre nem lép ki a hagyományos kritika keretei közül. A gondolatkör külön pikantériája, hogy csak a *genfi polgárnak*, a színház nélküli, „*áttetsző*” társadalmú Genf polgárának a perspektívájából lehet ennyire kerek és tiszta. A párizsi színházat jól ismerő Rousseau a klasszicista színházat ugyanazért kárhoztatja, amiért a polgári dráma és színház harcosai: hogy tudniillik „*színelőadásaink milyen illedelmesek*”.³⁶ A „*la bienséance des nos spectacles*” valóságos szitok, mert ellentéte a természet utánzásának. Az ÚJ HÉLOÏSE második részének XVII. levelében – amely a LEVÉL előtt keletkezett³⁷ – Saint-Preux részletesen beszámol Julie-nek párizsi színházi tapasztalatairól, s elpanaszolja, hogy a cselekménytelenség, a sok deklamáció, tiráda és szentencia, az illetudás lehetetlenné teszi a szenvedélyek kifejezését.³⁸ A párizsi, létező klasszicista színház perspektívájából Rousseau színházkritikájának a szenvedélyekkel kapcsolatos gondolatköre nem lehetne ennyire kerek és tiszta.

A Rousseau-hoz méltó, eredeti cáfolata annak, hogy a színház párosulhat az erkölccsel, csak most következik. Nekifutásként tisztázza, hogy nem a színház szeretteti meg az erényt, és gyűlölteti meg a bűnt, hanem az emberek már a társadalomban eleve így érznek. „*Ami engemet illet, tartsanak bár rossznak, amiért azt merem állítani, hogy az ember jönnek született, úgy gondolom és úgy hiszem, bebizonyítottam ezt az állítást; belőlünk magunkból és nem a színművekből fakad [la source de l'intérêt] a becsületesség iránti rokonszenv és a rosszal szembeni ellenérzés.*” A magyar fordításból itt kimaradt egy mondat: „*Il n'y a point d'art pour faire naître [produire] cet intérêt, mais seulement pour s'en prévaloir.*” Majd folytatódik a szöveg: „*A szépség szeretete [lábjegyzetben: itt a morális szépségről van szó] éppoly természetes érzése az emberi szívnek, akár az önszeretet; a színpadi jelenetek egy-*

másutánja nem kelti föl, a szerző nem ülteti el a szívből, hanem készen találja benne, s e tiszta érzésből, amelynek hízeleg, ebből fakasztja az édes könnyeket.”³⁹ Azért kár, hogy az *intérêt* szó, az *érdeklődés* fogalom elsikkad a magyar szövegben, mert Rousseau itt először használ, egyelőre gyenge értelemben, egy fogalmat, amely – erős kontrasztként – mindjárt elementáris jelentőségre tesz szert érvelésében. Mert most jön a döntő csapás: „*De nem is erről van szó, hanem arról, hogy következetesen elveink szerint cselekedjünk, és kövessük azoknak az embereknek a példáját, akiket tisztelünk. Az emberi szív minden dologban helyesen érez, ami nem tartozik személyesen rá. Az olyan pereskedésben, amelynek csupán szemléltői vagyunk, tüstént az igazság pártjára állunk, s nincs olyan rossz cselekedet, amely ne háborítana fel, amíg semmi hasznot [profit] nem húzunk belőle. De amikor érdekeink is belekeverednek a dologba, csakhamar hamisan kezdünk érezni; fölébe helyezük a rosszat, amely hasznunkra van [utile], a jónak, amelyet a természet parancsára szeretünk [az én kiemeléseim].*”⁴⁰ Ez az érv cáfolhatatlan, ez a csapás a felvilágosodásnak a színház erkölcsjavító hatásával kapcsolatos illúzióira kivédhetetlen és megsemmisítő. Sem D’Alembert, sem Marmontel a LEVÉL-re írott válaszában semmilyen érdemleges ellenérvre nem is volt képes, mindketten azokat az illúziókat hangoztatták csak újra, amelyek Rousseau-nak e tromfja után egyszerűen súlytalanná váltak.⁴¹ Mivel annak igazolásául, hogy a színház párosulhat az erkölccsel, illetve képes az erkölcsöket megjavítani, nem kevesebbet kell demonstrálni, mint hogy a színházban felkeltett erkölcsi érzelmek erősebbnek bizonyulnak az életbeli érdekek és várható hasznok motivációjánál, márpedig ezt lehetetlen megtenni, Rousseau jól célzott, tömör érvének igen nagy az esztétikatörténeti jelentősége: egyszer s mindenkorra világossá teszi, hogy a színházat nem lehet az erkölccsel legitimálni. A LEVÉL után „*a színház mint az erkölcsök iskolája*” lehetett egy gyakorlatias színházi ideológia hatékony jelszava – mint például a német vagy a magyar színházért vívott XVIII. századi harcokban⁴² –, de nem volt már elméleti-esztétikatörténeti jelentősége; populáris ideológia volt, „*gesunkenes Kulturgut*”. Lessing kísérlete, hogy a színházat részvétetikával legitimálja, szofisztikált és rokonszenves utóvédharc, de konkrét dráma- és színházelméleti hozama a HAMBURGI DRAMATURGIÁ-ban (1767–1768) magasan felülmúlja ideológiai plauzibilitását; Schiller korai koncepciója pedig, A SZÍNHÁZ MINT MORÁLIS INTÉZMÉNY (1784), nem annyira a színjáték közvetlen erkölcsi hatásáról, mint inkább az egész ember kiművelésében, a „*Bildung*”-ban való részvételéről és az életnek a törvények hatókörén túli értékeléséről-megítéléséről-kritikájáról szól. Rousseau destrukciójának indirekt haszna az a pozitív belátás, hogy a legitimitációt nem az erkölcsben, hanem máshol kell keresni – ma már könnyű kimondani, de annál nehezebb teljesíteni: egy nem redukcionista, átfogó kultúraelméletben.

De Rousseau nem áll meg ennél a döntő csapásnál. S ha valamilyen vonatkozásban mégiscsak lehet ezzel az írással kapcsolatban a „*mauvaise foi*”-ról mint *rosszhiszeműségről* beszélni, úgy éppen magával Rousseau-val kapcsolatban. De ez a *rosszhiszeműség* termékeny. Rousseau-t – a költővel szólva – „*a metsző eszű rosszhiszeműség*” három lépésben további tanulságos felismerésekre ihleti.

Az első lépés: „*Nemde szükségszerűen következik a dolgok természetéből, hogy a rossz ember kétszeres előnyt húz: a saját igazságtalanságából és mások becsületességéből? Köthet-e előnyösebb szerződést, mint hogy az igazság szeretetére kötelez mindenkit, kivéve önmagát? Így aztán mindenki híven megadná, amivel neki tartozik, ő maga azonban senkinek nem adná meg a tartozását. Szereti az erényt, ez kétségtelen, de másokban szereti, mert azt reméli, hogy hasznot húz belőle; ő maga azonban nem akar erényes lenni, mert ez túlságosan költséges dolog volna. Mit vár hát a színháztól? Ugyanazt, amit mindenütt talál: hogy a közönség, az ő kivételével, leckét kap*

erényből; hogy az emberek mindent feláldoznak a kötelességnek, de tőle nem követelnek semmit.”⁴³ A – jónak született, de már megromlott – „rossz ember” tehát egyszerre cinikus és naiv, egyfelől nem is engedi a színházban hatni magára a színjáték erkölcsét, nem engedi felébredni önmagában az erkölcsi érzelmeket, másfelől feltételezi, hogy az ő kivételével a közönség többi tagjában viszont felébrednek ezek az erkölcsi érzelmek, sőt tovább is hatnak az életben. Ez a fordulat kiesik az egész érvelés szigorú logikájából, amely tagadja, hogy az erényből a színházban kapott lecke hatékony lehet a színházon kívül.

A második lépés: „Az mondják, a tragédia félelmet kelt és ezáltal szánalomra gerjeszt. Legyen; de miféle szánalom ez? Múló és üres érzelem [une émotion passagère et vaine], nem tart tovább, mint az illúzió, amely felkeltette [az én kiemelésem]; csak maradéka a természetes érzésnek, s a szenvedélyek hamarosan elfojtják ezt is; természetlen szánakozás, néhány könnyecseppel jóllakik, és soha nem indított a legcsekélyebb emberies cselekedetre sem.”⁴⁴ „Ha, miként Diogenész Laertiosz megjegyzi, a szív könnyebben elérzékenyül a színlelt, mint a valódi baj láttán, ha a színház utánzásai olykor több könnyet csálnak ki a szemekből, mint az utánzott tárgyak jelenléte, ez nem azért van, mert az érzelmek gyengébbek ilyenkor, és nem fokozódnak a fájdalomig, ahogyan Dubos abbé gondolja, hanem azért, mert tiszták, nem vegyül középük az önmagunk miatti aggodás. Amikor megkönnyezük a kitalált történeteket, eleget teszünk az emberiség jogainak anélkül, hogy bármit fel kellene adnunk saját jogainkból, anélkül, hogy a szerencsétlenek valóságos mivoltukban gondoskodást, enyhét, vigaszt és fáradalmakat követelnének tőlünk, és így részt vállalnánk szenvedéseikből, ami legalább annyiba kerülne nekünk, hogy kilépünk közönyünkéből – ám ez alól, szerencsére, fel vagyunk mentve. Azt mondhatnók, összeszorul a szívünk, nehogy vesztünkre ellágyuljon.”⁴⁵ Az egyik fontos állítás a szánalom múló volta. Mindenkinek, aki komolyan gondolta a színház erkölcsjavító hatását, bizonyítania kellett, hogy a színházban felkeltett erkölcsi érzelmek nem érnek véget az előadással, hanem tovább hatnak az életben. Diderot, aki 1758 májusától szeptemberig dolgozott A DRÁMAKÖLTÉSZETRŐL című értekezésén, még aligha ismerte a majd csak október 2-án megjelenő LEVÉL érvelését, amikor leírta: „A színház nézőtere az egyetlen hely, hol együtt sír az erényes s a gonosz ember. A gonosz felháborodik az igazságtalan tetten, melyet ő maga percig nem habozna elkövetni, szánakozik a bajon, melyet akár ő is felidézhetett volna, s megvetéssel fordul el attól, aki olyan, mint ő. Ám a hatás nem múlik el nyom nélkül, akarva-akaratlanul tovább munkál bennünk, s a gonosz ember, a színházból távozóban, kisebb hajlandóságot érez a rosszra, mintha egy szigorú, kemény szavú prédikátor olvasta volna a fejére bűneit.”⁴⁶ Rousseau érvelésének árnyékában ez az állítás így, minden további nélkül, bizony sovány és naiv. Nem véletlen, hogy Lessingnek is nem kevés szofisztikára volt szüksége, hogy az arisztotelészi katharszisszal kapcsolatos „részvét és félelem” fogalompár tagjainak pontos jelentését és összefüggését „tisztázza” az erkölcsi hatás továbbhatásának biztosítása érdekében: „[...] noha szerinte [Arisztotelész szerint] a részvét indulata sem a színházon belül, sem a színházon kívül nem lehetséges az önmagunkért érzett félelem nélkül; noha a félelem szükségszerű eleme a részvétnek, fordítva ez nem áll, és a mások iránt érzett részvét nem eleme az önmagunkért való félelemnek. Mihelyt a tragédiának vége van, megszűnik a részvétünk, és az átélt megindulásból csak az a valószínű félelem marad meg, melyet a részvéttel kísért baj önmagunkra nézve mutat. Ezt magunkkal visszük; és ahogyan a félelem, mint a részvét eleme, segít megtisztítani a részvétet, éppúgy segíti mármost, mint tovább tartó szenvedély, megtisztítani önmagát.” (HAMBURGI DRAMATURGIA, Hetvenhetedik szám.)⁴⁷ A másik fontos állítás a szánalom üres volta. Először is világos, hogy Rousseau számára érvénytelen az egész arisztotelészi katharszisz hagyományak az a nélkülözhetetlen gondolata, hogy a tra-

gikus hős sorsát magunkra vonatkoztatjuk, a félelem tudniillik azzal kapcsolatos, aki hozzánk hasonló.⁴⁸ Rousseau ennek éppen az ellenkezőjét állítja: a színpadon látható baj azért kelti fel jobban érzelmeinket az életben látottnál, mert a színházban felébredő érzelmeink „tiszták, nem vegyül közjük az önmagunk miatti aggodás”. Másodszer ez nem egyszerűen érzelmi kérdés, hanem a néző *önfelmentése* következik belőle: nem kell tennie semmit, mégis eleget tesz „az emberiség jogainak”. Ha ezt a lelki mechanizmust nem tekinthetjük is a színház szükségszerű velejárójának, Rousseau „rosszhiszeműsége” korántsem alaptalan. Ráadásul ezt a mechanizmust erősíti a színházi nyilvánosságnak, tömeghatásnak az a sajátossága, amelyről Rousseau nem beszél ugyan, de Diderot a fenti idézetben utal rá: „A színház nézőtere az egyetlen hely, hol együtt sír az erényes s a gonosz ember.” A színházi hatásban tudniillik – ha jól működik – valóban érzelmi egység-közösség jön létre a nézőtérén, a közönség azonos erkölcsi érzelmekben egyesül, az előadás tartamára erkölcsi közösségnek, mintegy az emberiség képviselőjének érzi magát, s ennyiben tényleg úgy érezheti, hogy „eleget tesz az emberiség jogainak” anélkül, hogy egyénenként a valóságban „bármit fel kellene adnia saját jogaiból”.

A harmadik lépés: „Mit várhatunk még attól az embertől, aki megcsodálta a mesebeli jó cselekedeteket, és sírt a képzelt balsorsok felett? Nem elégedett-e önmagával? Nem örvendezik-e, hogy milyen nemes lelki is ő? Nem váltott-e meg mindent, amivel az erénynek tartozott, midőn meghajolt előtte? Lehet-e ennél többet kívánni tőle? Hogy ő maga is gyakorolja az erényt? Nincs szerep, amit eljátszhatna, hiszen nem színész.”⁴⁹ A Rousseau-i „rosszhiszeműség” itt éri el a csúcspontját: az önfelmentéstől csak egy lépés az *önelégtelenség*. Kell-e tovább bizonygatni, hogy a színház nem párosulhat az erkölccsel? S ha nem tekinthetjük is a színjáték így leírt működését-hatását törvényszerűnek – mondhatjuk-e, hogy ez a mechanizmus nem valóságos?

Rousseau perspektívájából ez az érvsor és végkövetkeztetés annyira erős, hogy ki is lehetne mondani: *quod erat demonstrandum*. S valóban, ami még következik, erőben nem is ér fel ehhez a gondolatkörhöz, de esztétikatörténetileg és esztétikailag távolról sem érdektelen. Mindenekelőtt elindul egy gondolati vonulat, amely sokat mond arról a színjátékról, amely Rousseau szeme előtt lebeg, viszont ellentmondásba is sodorja. „Minél többet elmélkedem a dolog fölött, annál inkább úgy találom, hogy amit a színházban bemutatnak, azt nem hozzák közelebb hozzánk, hanem eltávolítják tőlünk [az én kiemelésem]. Midőn az ESSEX GRÓF-ot látom, Erzsébet uralma tíz évszázadot hátrál szememben, és ha olyan eseményt játszanának el, amely a minap történt Párizsban, én úgy képelném, hogy Molière korában vagyok. A színháznak megvannak a maga külön szabályai, elvei, erkölcei, ahogy van nyelve és ruhátára is. Azt mondják, mindebből semmi sem illik hozzánk, s éppoly nevetségesnek tartanók magunkévá tenni a színpadi hősök erényeit, mint versben beszélni és római öltözékbe bújni.”⁵⁰ Mivel a magyar fordításból megint kimarad valami, nem derül ki elég világosan, hogy ez a komédiára is érvényes: „Igaz, egyszerűbb külsőt is adhatunk a színpadnak, s a színházat a világhoz közelíthetjük [rapprocher dans la Comédie le ton du Théâtre de celui du monde]. De ezen a módon nem tesszük jobba, hanem csak ecseteljük az erkölcsöket, s a csúf arc korántsem csúf annak a szemében, aki viseli. Ha pedig karikírozással akarunk javítani rajtuk, úgy eltávolodunk a valószerűségtől és a természettől, s a képnek nem lesz hatása.”⁵¹ Az *eltávolítás* tehát nemcsak időbeli, hanem nagyságrendbeli is: „Téved, aki azt reméli, mondta a bölcs Muralt, hogy a színdarabok hű képet adnak a dolgok igazi viszonyairól, mert a költő általában kénytelen eltorzítani ezeket a viszonyokat, hogy a nép ízléséhez igazíthassa őket. A komédiában mindent lekicsinyel és az ember alá süllyeszt; a tragédiában mindent felnagyít, hogy hősiessé tegye, és mindent az emberiség fölé emel. Így a viszonyok soha nem emberi méretűek, s a színházban mindig olyan lényeket látunk, akik különböznek embertársainktól.”⁵² Később

visszatér erre a problémára: „Szerencsére a tragédia oly távol áll tőlünk, olyan gigászi, olyan emberfölötti, olyan kimerikus lényeket állít elénk, hogy vétkeik példája éppoly kevésbé ragályos, mint amilyen kevésbé hasznos erényeiké, és minél kevésbé akar tanítani, annál kevesebb bajt is okoz.”⁵³ Csakhogy közben éppen azért bírálta Crébillon CATILINÁ-ját, mert „bátorítást ad a Catilináknak, és az ügyes gazembereknek juttatja a közmegebecsülés pálmáját”,⁵⁴ ATRÉE ET THYESTE-jét pedig azért, mert azzal, hogy a darab végén Atreus kijelenti: „Mit gazságom vetett, most learathatom”, a darab követendő példaként állítja a nézők elé ezt a mondást.⁵⁵ Az eltávolítás helyes esztétikai felismerése gyengíti Rousseau erkölcsi kifogását, s ezt ő – mint egy fenti idézet mutatja – észre is veszi, de a tény nem jelenik meg előtte teljes súlyosságában. De fontosabb ennél a kis önellentmondásnál, hogy a nagyságrend problémájának felismerése viszont további eredményekhez vezet.

Először is szétúzza a poétika egyik legtartósabb doktrínáját, a „költői igazságszolgáltatás” igényét-követelményét. A doktrína Platón filozófiájában gyökerezik, és egészen a XIX. századig vitális.⁵⁶ Teljesen kifejlett formájában két dolgot jelent: egyrészt a cselekmény kimenetelére, másrészt a cselekmény folyamatára vonatkozik; egyrészt a cselekmény végén a bűn igazságos bűnhődését és az erény igazságos jutalmát jelenti, másrészt a cselekmény folyamán a szimpátia igazságos elosztását, amennyiben a befogadóval meg kell gyűlöltetni a bűnt, és meg kell szeretetni az erényt.⁵⁷ Figyelemre méltó, hogy a doktrína gyökerei Platónig nyúlnak vissza ugyan,⁵⁸ Arisztotelész azonban – néhány vitatható hely ellenére – elutasítja; a legfontosabb ebből a szempontból a ketős befejezés híveinek cáfolata,⁵⁹ de a tragédia jellemeinek, cselekményének és katharsziszának összehangolására vonatkozó fejtegetései is ellentmondanak neki. Viszont a nagy arab tudós, Averroës POÉTIKA-kommentárjában, amelyet 1256-ban fordítottak le latinra, már megjelent a gondolat,⁶⁰ s fejlődése ettől fogva folyamatos. Ahhoz képest, hogy a doktrína – amely persze csak lassan nyerte el teljes jelentését – milyen nagy múltra tekintett vissza, csak későn, a XVII. század végén kapott nevet: Thomas Rymer TRAGEDIES OF THE LAST AGE (1677) című írásában használta először – négy alkalommal – a „poetical justice” kifejezést.⁶¹ Rousseau nem használja az elnevezését, de mindkét vonatkozásában megmutatja hatástalanságát. Több érve is van, de csak a perdöntőket idézem: „Az mondhatja valaki, hogy a darabokban a bűnös mindig elnyeri büntetését, az erény pedig a jutalmát. [...] Mit számít bűn és erény, feltéve, hogy sikerül a nagyság [az én kiemelésem] látszatát kelteni? A francia színházban is, mely vitathatatlanul a legtökéletesebb, vagy mindenestre a legszabályosabb minden színház közül, amely valaha létezett, legalább annyi diadalt arattak a nagy gazemberek, mint a legkiválóbb hősök: tanúim Catilina, Mohamed, Atreus és annyi más. / Jól tudom, nem kell mindig a végkifejletet tekinteni, ha meg akarjuk ítélni egy tragédia erkölcsi hatását; e tekintetben a mű elérte célját, ha a néző inkább a szerencsétlen, de erényes hőshöz fog húzni, mint a szerencsés bűnöshöz, ami nem zárja ki, hogy megsértsék az állítólagos szabályt. [...] De hogyan ítéljük ugyanennek az elvnek az alapján egy olyan tragédiáról, ahol a bűnös bűnhődik ugyan, de oly kedvező színben tűnik föl előttünk, hogy minden rokonszenvünk az övé? Ahol [...] a gyalázatos Catilina, akinek oly rettentő bűnök nyomták a lelkét, hogy megnevezni sem merném őket, aki kész volt valamennyi előjáróját legyilkolni s hazáját romba dönteni, Catilina a nagy ember szerepében jelenik meg, és tehetsége, rendíthetatlensége, bátorsága révén a nézők minden tiszteletét elnyeri. Ha úgy tetszik, ám legyen: erős lelke volt; de mért ne lett volna emiatt ugyanolyan megvetésre méltó gonosztevő?”⁶² Ha Rousseau-nak abban nincs is igaza, hogy az ilyen színdarab tanulsága arra vezet, hogy „bátorítást ad a Catilináknak”, tehát közvetlenül megrontja az erkölcsöt, a probléma, amely megmarad, nagyon is komoly. Jól megvilágítja egy – bizonyos Shakespeare-figurákkal kapcsolatos – modern észrevétel egy OTHELLO-elemzésből: „Shakespeare más gazembereihez

– például III. Richárdhoz és a LEAR KIRÁLY Edmundjához – hasonlóan Jago meghódít bennünket sármjával és energiájával, s szinte részesévé tesz intrikájának és árulásának. Megtestesülése ő a színház ama képességének, hogy stílusának, ékesszólásának és vitalitásának amorális értékeivel aláaknázza a morális értékeket.”⁶³ A LEVÉL után egy évtizeddel éppen III. Richárd figurájával – ha nem is a Shakespeare-ével, de a Christian Felix Weissjével – kapcsolatban tudatosította Lessing ezt a problémát: „Richard utálatos gonosztevő; de még utálatunk foglalkoztatása sem egészen élvezet nélkül való; különösen az utánzásban. / A büntettekben jelentkező iszonyatosnak is kijár valami azokból az érzésekből, amelyeket nagyság és merészség keltenek fel bennünk. / Minden, amit Richard tesz, szörnyűség; de mindezek a szörnyűségek valamire irányuló szándékkal történnek; Richardnak van terve; s mindenütt, ahol tervet veszünk észre, felébred kíváncsiságunk; szívesen kívárruk, vajon végrehajjták-e és hogyan hajtják végre a tervet; annyira szeretjük a célszerűséget, hogy az a cél erkölcsösségétől függetlenül élvezetet nyújt. / Szeretnénk, hogy Richard elérné a célját: és szeretnénk azt is, hogy ne érje el. A cél elérése megkímél bennünket a teljesen hiába alkalmazott eszközök miatti bosszankodástól; ha Richard nem éri el a célját, akkor hiába ontott annyi vért; de ha már egyszer ontotta, akkor nem szeretnénk, ha pusztán unalomból ontotta volna ki. Másfelől a cél elérése a gonoszság örömmujongása lenne; semmit sem hallunk kevésbé szívesen; a cél mint elérendő cél érdekelne bennünket; de ha most elérte, akkor csak a szörnyűséges oldalát látánk, s nem kívánnánk, bár ne érte volna el; ezt a kíváncságot előre látjuk, és borzadunk e cél elérésétől.” (HAMBURG DRAMATURGIA, Hetvenkilencedik szám.)⁶⁴ S ha már a III. RICHÁRD-ról van szó: Móricz Zsigmond talán át sem látta teljes mélységében a problémát, amelyre a maga kevéssé teoretikus, de annál érzékletesebb modorában élesen világított rá egy Shakespeare-előadás kritikájának első mondatával: „Förtelmes gazember, akit egész este tombolva ünnepel a becsületes közönség.”⁶⁵ Végül álljon itt egy korabeli, Rousseau halála után mindössze nyolc évvel született színpadi figura példája, a nagyság és a nem is erkölcstelenség, hanem erkölcsnélküliség egységének rabul ejtő megtestesülése: a Mozart Don Giovannija. Rousseau itt olyan problémát tudatosított, amely megoldhatatlan, olyan ellentmondást, amely feloldhatatlan: a művészet és az erkölcs inkommensurabilitását. Ő ezt nem tudta elfogadni, de mi, akik tudjuk, hogy minden szféra más és ellentett mércét alkalmaz az emberre, akik – megint a költőt parafrázálva – arra kényszerültünk, hogy feladjuk az egység utáni sóvár vágyunkat, csak azt tehetjük, amit orvosok és pszichológusok szoktak mondani bizonyos bajokra: „együtt kell élni vele”.

Rousseau a nagyság színi működéséhez nagyon hasonló működést fedez fel a szerelem színi hatásában. Racine általa is csodált BERENICE-ének bírálatában demonstrálja, hogy a szerelem és a kötelesség konfliktusában hiába győz az utóbbi, „mit számít az?” „A végkifejlet nem törli el a darab hatását. A királynő távozik, búcsút sem inté a földszíntnek; a császár invitus invitam [fájó szívvel a fájó szívűt] küldi haza, s hozzátehetnők: invito spectatore [a néző szívfájdalmára]. Hiába maradt Titus római, magányosan áll elhatározásával: a nézők mind nőül vették Bérénice-t.”⁶⁶ „Ábrázolják a szerelmet, ahogy tetszik: csábító lesz, vagy nem lesz szerelem. Ha rosszul ábrázolják, a darab lesz rossz, ha jól ábrázolják, mindent homályba borít maga körül. A sok harc, baj és szenvedély csak még megindítóbbá teszi, mint ha semmilyen ellenállást nem kellene leküzdenie. Szomorú következményei nemhogy elriasztanának, még a balsors is csak növeli varázsát. Az ember akaratlanul azt mondja magának: az ilyen gyönyörűséges érzés mindenért kárpótol. Ez az édes kép észrevétlenül meglágyítja a szívet: megőrizzük a szenvedélyből, ami örömet szerez, és elhagyunk belőle mindent, ami meggyötör. Senki sem gondolja magáról, hogy kötelessége volna hősnek lenni, s így csodálják ugyan a becsületes szerelmet, de közben átadják magukat a bűnös szerelemnek.”⁶⁷ „Kétlem, hogy léteznék egyetlen drámai színmű

is, ahol a néző rokonszenve ne volna a szerelemé.”⁶⁸ A gondolatmenet polemikus túlzása nem terelheti el a figyelmet arról, hogy a leírt jelenség több, mint valóságos: tipikus.

Rousseau szerint a tragédiánál is több bajt okoz a komédia, mert – ha karikírozással nem távolodik el a valószerűségtől és a természettől – „ennek az erkölcsi közelebb esnek hozzánk, szereplői pedig jobban hasonlítanak az emberekre”.⁶⁹ Kritikájának fő célpontja természetesen Molière – az őt személyesen is mélyen érintő MIZANTRÓP interpretációja és bírálata külön elemzést érdemelne, de most a komédia egyik alaptípusát illető kifogásait tartom fontosabbnak. „Látja, uram, miként zavarja meg ez az ember az egész társadalmi rendet; botrányos módon felforgat minden viszonyt, amelyre ez a rend épül, nevetség tárgyává teszi az apáknak fiait, a férjeknek feleségük, az uraknak szolgálk fölötti, tiszteletre méltó jogait, csak azért, hogy tréfáit szaporítsa. [...] Nagy bűn, ha valaki fősüvény, és uzsorakamatra ad kölcsönt, de nem nagyobb bűn-e ennél is, ha a fiú meglopja apját, nem tiszteli őt, ezer sértő szemrehányást tesz neki, amikor a felingerelt apa kiátkozza, csúfondáros hangon azt feleli, hogy nincs szüksége az adományaira? Ha a tréfa kitűnő, akkor már nem is büntetendő, s a darab, amely megszeretetti velünk a tréfa elkövetőjét, a szemtelen fiút, nem is ad iskolát a rossz erkölcsből?”⁷⁰ Rousseau természetesen nagyon jól tudta, hogy az atyai tekintély a valóságban mennyire ellentmondásosan működik. Az ÉRTEKEZÉS AZ EGYENLŐTLENSÉG EREDETÉRŐL (1754) második részében egyfelől dicsérete tárgya „e szelíd tekintély, hiszen ez inkább annak javát nézi, aki engedelmeskedik, mint annak hasznát, aki parancsol”,⁷¹ másfelől az ÉRTEKEZÉS egy későbbi (s csak műveinek 1782-es, gyűjtményes kiadásában megjelent) kiegészítésében alaposan számba veszi azokat az eseteket, „amikor az atyai jogok nyíltan megsértik az emberiséget”⁷² – s ezek az esetek sorra megegyeznek azokkal az esetekkel, amelyekben a komédiával kapcsolatban kifogásolta az oktalan kényszer elleni fellépést! Az említett komédiatípus egy általánosabb változata: „Ugyanazon oknál fogva, mely komikus és tragikus darabjainkban befolyást ad a nőknek a férfiak fölött, az ifjak is befolyást szereznek az öregek fölött. Ez is kiforgatása a természetes viszonyoknak, s nem kevésbé kifogásolható, mint a másik. Minthogy e színdarabokban mindig a szerelmesekre irányul az érdeklődés, ebből az következik, hogy az élemedett korú alakoknak mindig másodrendű szerep jut. Vagy valamilyen cselszövésben sántikálnak, hogy megakadályozzák az ifjú szerelmesek vágyainak teljesülését, s akkor gyűlöletesek; vagy ők maguk is szerelmesek, és akkor nevetségesek. Turpe senex miles [csúf az öreg harcos]. A tragédiákban zsarnokok, bitorlók gyanánt jelennek meg, a komédiákban irigyek, uzsorások, tudálékosok, elviselhetetlen apák, s az egész világ összeesküszik, hogy kijátssza őket. Ilyen tiszteletre méltó színben tüntetik fel az öregeket a színdarabok, ilyen tiszteletet ébresztenek irántuk az ifjúságban. [...] Ki kételkedhetik benne: ha megszokjuk, hogy az öregeknek mindig alantas szerep jut a színházban, a társadalomban is hajlamosabbak leszünk eltasztítani őket magunktól, és ha megszokjuk, hogy az életből ismert öregeket összekeverjük a vígjátékok vén szószátyáraival, akkor ugyanúgy megvetésünkkel fogjuk sújtani az előbbieket, mint az utóbbiakat.”⁷³ Az a komédiatípus, amelyet Rousseau itt leír, a műfaj egyik leggyökeresebb típusa, Menandrosztól, Plautustól és Terentiustól a commedia dell’artén, Molière-en és opera buffák során keresztül Rossini A SEVILLAI BORBÉLY-áig és Donizetti DON PASQUALÉ-jáig vitális, és remekművek sokaságában testesül meg. Kétségtelen: e komédiatípus gyakran nagyon is kegyetlen. De Rousseau egyvalamiben mindenképpen téved: éppen hogy nem „kiforgatása a természetes viszonyoknak”. Ellenkezőleg! A felvilágosodás perspektívájából nem látszott, hogy mitikus-rituális alapok és háttér éltetik és igazolják. Erre a komédiatípusra tökéletesen érvényes Northrop Frye műfajelmélete. „Rendszerint az történik, hogy egy fiatalember megkíván egy fiatal nőt, vágya némi ellenállásba ütközik, rendszerint az apa részéről, s a darab vége felé a cselekmény valamilyen fordulata révén a hős el tudja érni az akaratát.”⁷⁴ „A komédia cselekménye tehát a hős kívánsága elé gör-

*dülő akadályokból áll, legyőzésük pedig a komédia megoldásával egyértelmű. Az akadályokat többnyire a szülők támasztják, ezért a komédia nemegyszer a fiú és az apa akarata közötti összeütközés. Így a komikus dráma szerzője rendszerint a közönségben levő fiatal emberekhez szól, és szinte minden társadalom idősebb tagjai úgy érezhetik, hogy a komédiában van valami felforgató elem.*⁷⁵ „A komédia rendszerint az örömteli befejezés felé halad, s a közönség normális válasza a boldog végződésre az, hogy »ennek így kell lennie«. Ami úgy hangzik, mint valami erkölcsi ítélet. S az is, csak nem szűken morális, hanem társadalmi értelemben.”⁷⁶ „Mint teljes műthosznek – ebből rendszerint csak egy kis rész képezi megjelenítés tárgyát – a komédiának ugyanolyan háromtagú formája van, mint a zeneműveknek. A hős társadalma föllázad a senex (agg) társadalom ellen, és győz. Csakhogy a hős társadalma nem más, mint egy nagy szaturnália: a társadalmi formák fonákja, amely egy olyan aranykort idéz fel, amely a darab tulajdonképpeni cselekménye előtti időhöz tartozik. Adva van tehát egy szilárd, harmonikus rend, ezt tette tönkre az ostobaság, a monómánia és a feledékenység, a »büszkeség és balítélet«, olyan események, melyek előtt maguk a szereplők is értetlenül állnak, s azután újra helyreáll a rend. [...] Ez a háromfázisú cselekmény rituális értelemben olyan, mint a nyár és a tél küzdelme, melyben a tél a cselekmény középrészébe kerül.”⁷⁷ Ez a komédiatípus tehát annyira nem „kiforgatása a természetes viszonyoknak”, hogy éppenséggel a természet – olykor nagyon is „kegyetlenül” érvényesülő – rendje; a Rousseau által kifogásolt komédiatípus titka: „a tavasz műthosza”.⁷⁸

Rousseau konkrét darabkritikái illusztrálják, amit fentebb jeleztem: színházi-dramai orientációja egyértelműen a – francia – klasszicizmusra fixálódott, s ennek dramaturgiája unilineáris, a főfigurát és a főcselekményt emeli ki, az érdeklődést és a figyelmet nem a különböző figurák perspektívaváltásaira, a perspektívák polifóniájára vonzza. Hogy ez a sajátossága a drámaelméletben is mennyire meghatározó, azt jól mutatja egy 1730-as vita, amely La Motte és Voltaire között zajlott le az előbbinek egy elméleti újításáról. La Motte bírálta a hármasság doktrínáját, viszont fontos szerinte egy negyedik: az „*unité d'intérêt*”, az *érdekesség/érdeklődés egysége*, megkülönböztetve a cselekmény egységétől. Voltaire tagadta ezt a különbözőzést, ezért La Motte válaszában még részletesebben kifejtette. Abban azonban mindketten egyetértettek, hogy a néző nem oszthatja meg az érdeklődését több figura között.⁷⁹ Rousseau-nál viszont egy-egy pillanatra halványan feldereng ennek lehetősége. Voltaire MOHAMED-jével kapcsolatban írja: „*Ami a MOHAMED-et illeti, itt a főhős egészen más színben tűnik föl [mint Crébillon Atreusa], s ezért csak még nagyobb volna a hiba (nevezetesen, hogy a darab a bűnös iránt ébreszt csodálatot a közönségben), ha a szerző nem gondoskodott volna róla, hogy tiszteletet és megbecsülést ébresszen egy második alak iránt, amivel sikerül eltörölnie vagy legalább ellensúlyoznia a Mohamed keltette félelmet és ámulatot. Különösen a kettejük közös jelenetét bonyolítja olyan nagy művészettel, hogy Mohamed, noha nem tagadja meg önmagát, és mit sem veszít a fölényéből, mégis alulmarad Zopire egyszerű józan észével és rendíthetetlen erényével szemben. A szerző ugyancsak tudatában kellett legyen erejének, amikor volt bátorsága szembeállítani két ilyen vitatkozót.*”⁸⁰ Crébillon ATRÉE ET THYESTE-jével kapcsolatban pedig: „[...] nem tudom megállni, hogy ne tegyek említést egy érdeméről; mások talán hibájául róják fel. Thyestes alakja talán a legjobban fedi az antik ízlést valamennyi színpadi hős közül, akik színházainkban megjelentek. Nem vakmerő hős, nem az erény mintaképe, de azt sem lehet mondani, hogy gonosztevő volna; gyenge és mégis rokonszenves ember, egyszerűen azért, mert ember és mert szerencsétlen. Úgy tetszik továbbá, hogy már csak azért is rendkívül gyengéd és megindult érzést vált ki a nézőből, mert ez az ember igen közel áll valamennyiünkhöz, míg a hősiesség, ha megindít is, még inkább lesújt, mert végül nem tudunk mit kezdeni vele. Nem volna-e kívánatos, hogy fennkölt szerzőink kissé leszálljanak folytonos emelkedettségükből, és olykor az egyszerű, szenvedő emberriesség látványával hassanak meg minket, nehogy az történetük, hogy mivel csak a szerencsétlen

*hősök iránt lesz bennünk szánalom, végül is nem lesz bennünk szánalom senki iránt? A régieknek voltak hőseik, de a színpadra embereket állítottak; mi ellenben kizárólag hősoket állítunk a színpadra, míg férfi alig akad közöttünk.*⁸¹ Ez a két fejtegetés a színházi befogadás egy komplexebb módját sejteti, de Rousseau-t is köti az „*unité d'intérêt*”: „[...] *nem osztjuk valamennyi hős érzéseit, hiszen érdekeik ellentétesek, és így a szerző okvetlenül arra buzdít, hogy valamelyik hőst fölébe helyezzük a többinek, különben semmit sem fognánk föl az egészből.*”⁸² Nincsen tehát áttörés a perspektívák relatív érvényessége felé, ami a perspektívaváltások, a perspektívák polifóniája révén jöhetne létre.

Viszont Thyestes jellemzése felvillant egy másik lehetőséget is: „*mert ez az ember igen közel áll valamennyiünkhöz*”, Rousseau gondolatmenete a polgári dráma közelébe kerül. A polgári drámáért és színházért folytatott harc éveiben vagyunk, s a problematika mintegy körbeveszi Rousseau színházkritikáját. Az ÚJ HÉLOÏSE már említett levelében (második rész, XVII. levél) Saint-Preux élménybeszámolója azt a benyomást kelti, hogy Rousseau kritikájának ugyanaz a kiindulópontja, mint a polgári dráma harcosaié (már ha fiktív figurájának nézeteit alkotója nézeteinek tekinthetjük): a klasszicista dráma hősi világának elutasítása a polgári élet, sőt itt egyenesen a „*peuple*” nevében; Szókratész kocsisaira, asztalosaira, cipészeire és kőműveseire hivatkozik, s a kor írói azért kapnak szemrehányást, mert „*szégyenletesnek tartanák, ha tudnák, hogy mi történik egy kereskedő üzletében és egy mesterember műhelyében*”.⁸³ Rousseau nemcsak hogy ismer-te, de „*csodálatos darabnak*” (*pièce admirable*) is tartotta a polgári drámáért vívott harc iniciáló alapművét, George Lillótól A LONDONI KERESKEDŐ-T (1731, francia fordítása: 1748).⁸⁴ A francia polgári drámát előkészítő, az angol *sentimental comedy* hatására felvirágzó *comédie larmoyante* („*könnyfakasztó komédia*”) darabjait unalmasaknak ítélte,⁸⁵ bár Voltaire e színjátéktípushoz tartozó, a szentimentalizmus egyik alapműve, Richardson PAMELÁ-ja nyomán készült NANINE-ját (1749) értékelte.⁸⁶ De ő maga 1754-ben római tárgyú tragédiát kezd írni – LA MORT DE LUCRÈCE –, amely töredék maradt. Ismeri a polgári dráma mozgalmának nagy manifesztumait, Diderot darabját, A TÖRVÉNYTELEN FIÚ-T és a hozzá csatolt három beszélgetést (1756) – ez utóbbinak egy maliciózus mondatát magára is vette, és megsértődött Diderot-ra. A VALLOMÁSOK-ban azt írja, hogy Diderot megmutatta neki a következő dráma, A CSALÁDATYA tervét: „– *Ez a legjobb védelme a TÖRVÉNYTELEN FIÚ-nak – mondottam. – Hallgasson, dolgozza ki gondosan ezt a darabot, aztán válasz helyett vágja egyszerre az ellenségei arcába. – Így is tett, és jól járt vele.*”⁸⁷ Az érintkezési pont tehát nem kevés. És mégis! Pontosabban: és mégsem! A polgári dráma kibontakozó esztétikája nem befolyásolja Rousseau-nak a drámáról és színházról kialakított képét. Pedig ha komolyan vette volna A TÖRVÉNYTELEN FIÚ-T és a BESZÉLGETÉSEK „A TÖRVÉNYTELEN FIÚ”-RÓL című három Diderot-dialogust, legalább két dologra felfigyelhetett volna. Először is: az egész darabelemzés nem más, mint annak kibontása, hogy a dráma egyes figurái más-más perspektívát és személyes igazságot képviselnek, s a befogadónak meg kell osztania közöttük érdeklődését, követnie kell saját érzéseik, gondolkodásuk, viselkedésük logikáját, s csak a perspektívaváltások által ide-oda dobálva, de a perspektívák polifóniáját mégis átfogva alakíthatja ki a maga befogadói perspektíváját. Másodszor: a *coup de théâtre* és a *tableau* szembeállítás, illetve az előzővel szemben az utóbbinak előnyben részesítése, ami az egész elméleti munkán végigvonul,⁸⁸ a drámai kompozíció hangsúlyát az unilinearitásról, a főfigura és a főcselekmény kiemeléséről áthelyezi a szituációkra és a jelenetekre, minek következtében a szenvedélyek, az emóciók ábrázolása, ami továbbra is a színjáték központi célja és feladata marad,⁸⁹ nem a végigvitel és a nézőre való lineáris ráhatás formájában valósul meg, hanem önmagukban lekerekedő és belsőleg konfliktusos dramaturgiai egységek-

ben, azaz nem egy uralkodó, nagy szenvedély hat a nézőre, hanem pillanatnyi és összeütköző, egymást relativizáló emocionális impulzusok érik. A Rousseau-i színházkritika szenvedélyekkel kapcsolatos gondolköre tehát a polgári drámára és színházra végképp nem érvényes. Mindez a legfontosabb érvsort, a színházban felkeltett erkölcsi érzelmek és az életbeli érdekek ellentétéből kiinduló érvelést, „*a színház mint az erkölcsök iskolája*” eszméjét érvénytelenítő Rousseau-i teljesítményt természetesen nem érinti, az maradandó eredménye az esztétika történetének.

Hogy Rousseau számára miért nem vált lényegessé a polgári dráma, nem egészen világos. Magam ifjan kézenfekvőnek véltem a magyarázatot: „*Ez Rousseau társadalom- és történefilozófiájából következik. Rousseau felvázolja egy mindent átfogóan politikai társadalom eszményét, amelyben a privátszférának, az állam alól emancipált polgári társadalomnak egész egyszerűen nincs helye. Ennek megfelelően Rousseau nemcsak a klasszicista, hanem a polgári drámát is elveti, s a számára egyetlen lehetséges megoldást választja, a színház, a dráma felszámolását. E művészet egyetlen formáját engedi meg, a népünnepélyt.*”⁹⁰ Csak hát A LONDONI KERESKEDŐ-T „*csodálatos darab*”-nak tartotta – talán mert a puritán-polgári életvezetés (nemcsak eszmeileg, hanem művészileg is érvényesnek érzékelt) példázata?⁹¹ Voltaire NANINE-ját becsülte. Diderot erőfeszítései tán tényleg érdekelték egy kicsit. És a Plutarkhosz által leírt antik spártai népünnepély csak a *genfi polgármak*, a fejlett civilizációtól még megmenthető Genf polgárának a perspektívájából látszik megoldásnak. Vagy a társadalomból kivonuló Rousseau-nak már az egész harc nem érdekes? Érdektelenségének valószínűleg nem egyetlen oka van, hanem több motívum játszott össze. Ez még további kutatást igényel.

Mindenesetre: a J.-J. ROUSSEAU / GENFI POLGÁR / D’ALEMBERT ÚRNAK / A FRANCIA AKADÉMIA, A PÁRIZSI, VALAMINT A POROSZ KIRÁLYI TUDOMÁNYOS AKADÉMIA, A LONDONI KIRÁLYI TÁRSASÁG, A SVÉD KIRÁLYI IRODALMI AKADÉMIA ÉS A BOLOGNAI AKADÉMIA TAGJÁNAK, / AZ „ENCIKLOPÉDIA” VII. KÖTETÉBEN MEGJELENT / „GENF” CÍMŰ CIKKÉRŐL, / ÉS KÜLÖNÖSEN ARRÓL A TERVRŐL, / HOGY E VÁROSBAN SZÍNHÁZAT ALAPÍTSANAK hosszú címmel 1758-ban megjelent munka lokális indíttatása és speciális nézőpontja, elsődlegesen nem esztétikai jellege ellenére az esztétika történetének is fontos, izgalmas műve.

Jegyzetek

1. Az utóbbira példa: Patrick Coleman: ROUSSEAU’S POLITICAL IMAGINATION. Genéve, 1984 – a szörszálhasogató *close reading* ellenére csekély érdemi hozammal.
2. A MORALISTA JEAN-JACQUES ÉS A TÖRVÉNYHOZÓ ROUSSEAU. In: Jean-Jacques Rousseau: ÉRTEKEZÉSEK ÉS FILOZÓFIAI LEVELEK (a továbbiakban: ÉFL). Fordította Kis János. Utószó. Magyar Helikon, 1978 és Ludassy Mária: NÉGY ARCKÉP. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989; Az ÉSZ ISTEN-NŐ TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA. In: uő: MORALISTÁK ÉS TERRORISTÁK. Kozmosz Könyvek, 1987; NÉPI TÁNC ÉS HARCÍ ÉNEK. In: uő: TÉVESZMÉINK EREDETE. Atlantisz, 1991.
3. ELŐSZÓ A „NARCISZUS”-HOZ. ÉFL. 56. o.
4. LEVÉL D’ALEMBERT-NEK (a továbbiakban: LEVÉL). ÉFL. 378. o.
5. A színházellenesség története a csak magyarul olvasók által is jól követhető: Plutarkhosz: PÁRHUZAMOS ÉLETRAJZOK, SZOLÓN 29., Platon: ÁLLAM, X. könyv.; Dér Katalin: SZÍNHÁZ ÉS SZÍNHÁZELLENESSÉG AZ ÓKORI RÓMÁBAN. *Világosság*, 1983/2.; Dér Katalin: A RÓMAI SZÍNHÁZ ÉS A KORAI KERESZTÉNYSÉG. *Világosság*, 1983/3.; Tertullianus: A LÁTVÁNYOSSÁGOKRÓL. In: Tertullianus MŰVEI. Szent István Társulat, 1986; Aurelius Augustinus: VALLOMÁSOK, X. fejezet; Dr. Székely György (szerk.): ANGOL SZÍNHÁZMŰVÉSZET A

- XVI–XVII. SZÁZADBAN. Gondolat, 1972. 25–50., 92–98. o.; Cervantes: DON QUIJOTE, I. rész XLVIII. fejezet; Rousseau: LEVÉL. – A legfontosabb magyarul nem olvasható szöveg: Jeremy Collier: SHORT VIEW OF THE IMMORALITY AND PROFANENESS OF THE ENGLISH STAGE (1689).
6. LEVÉL. ÉFL. 331–332. o.
7. I. m. 334. o.
8. I. m. 332–338. o.
9. I. m. 334–339. o.
10. I. m. 335–336. o.
11. Hume: A JÓ ÍZLÉSRŐL. In: David Hume ÖSSZES ESSZÉI I. Atlantisz, 1992. 222–244. o.
12. LEVÉL. ÉFL. 335. o.
13. Arisztotelész: POÉTIKA 49b. Fordította Ritóók Zsigmond. PannonKlett Kiadó, 1997. 35. o.
14. I. m. 50a. 39. o.
15. Újabban Amélie Oksenberg Rorty (szerk.): ESSAYS ON ARISTOTLE'S POETICS. Princeton, 1992; pró: Richard Janko: FROM CATHARSIS TO THE ARISTOTELIAN MEAN (341–358. o.), kontra: Jonathan Lear: KATHARSIS (315–340. o.); magyarul *Helikon*, 2002/1–2., Janko: 115–134. o., Lear: 135–164. o. Megjegyzendő, hogy a 157. o. 23. sorában „*pity and fear* = részvétet és félelmet” helyett magyarul elírás következtében „részvétet és fájdalmat” áll.
16. Ehhez máig alapvető: Wilhelm Dilthey: WELTANSCHAUUNG UND ANALYSE DES MENSCHEN SEIT RENAISSANCE UND REFORMATION. Wilhelm Dilthey's GESAMMELTE SCHRIFTEN II. Leipzig und Berlin, több változatlan kiadásban, különösen DIE FUNKTION DER ANTHROPOLOGIE IN DER KULTUR DES 16. UND 17. JAHRHUNDERTS (416–492. o.).
17. Idézi Marvin Carlson: THEORIES OF THE THEATRE. Ithaca and London, 1984. 42. o.
18. Erwin Rotermund: DER AFFEKT ALS LITERARISCHER GEGENSTAND. In: H. R. Jaufß (szerk.): DIE NICHT MEHR SCHÖNEN KÜNSTE. München, 1968. 248. o.
19. Bán Imre (szerk.): A BAROKK. Gondolat, 1962. 86. o.
20. Voltaire: DISCOURS SUR LA TRAGÉDIE. In: Renate Petermann und Peter-Volker Springborn (szerk.): THEATER UND AUFKLÄRUNG. DOKUMENTATION ZUR ÄSTHETIK DES FRANZÖSISCHEN THEATERS IM 18. JAHRHUNDERT. Berlin, 1979. 172. o.
21. Volker Klotz: GESCHLOSSENE UND OFFENE FORM IM DRAMA. München, 1969.
22. Voltaire: PRÉFACE AZ OEDIPE kiadásához (1729). In: THEATER UND AUFKLÄRUNG. 150. o.
23. LEVÉL. ÉFL. 336–337. o.
24. I. m. 337. o.
25. Bernard le Boyver de Fontenelle: RÉFLEXIONS SUR LA POÉTIQUE (1645). Idézi Martin Fontius: THEATERDEBATTE IN DER FRANZÖSISCHEN AUFKLÄRUNG. In: THEATER UND AUFKLÄRUNG. 32. o.
26. Voltaire: REMARQUES SUR LES DISCOURS DE CORNEILLE (1764). Szabadon idézve uo.
27. LEVÉL. ÉFL. 337. o.
28. Jean-Jacques Rousseau: LETTRE À MR. D'ALEMBERT SUR LES SPECTACLES (a továbbiakban LETTRE). Edition critique par M. Fuchs. Lille–Genève, 1948. 27. o.
29. LEVÉL. ÉFL. 337–338. o.; az idézet végén hivatkozott hely: „Az ész egymagában *semmire sem jó a színpadon*.” I. m. 335. o.
30. Platón: ÁLLAM, X. könyv 605c–606d. In: Platón ÖSSZES MŰVEI II. Európa, 1984. 679–682. o. Rousseau nyíltan tudtunkra adja, hogy az ÁLLAM az egyik legfontosabb, meghatározó könyv a számára: EMIL VAGY A NEVELÉSRŐL. Tankönyvkiadó, 1965. 15. o.; VALLOMÁSOK. Magyar Helikon, 1962. 349–350. o.
31. VALLOMÁSOK. 484. o.
32. EMIL. Fordította Győry János. 313–314. o. Franciául Jean-Jacques Rousseau: OEUVRÉS COMPLÈTES IV. Bibliothèque de la Pléiade, 1969. 600–601. o.
33. Ernst Cassirer: DAS PROBLEM JEAN JACQUES ROUSSEAU (1932). In: Ernst Cassirer–Jean Starobinski–Robert Darnton: DREI VORSCHLÄGE, ROUSSEAU ZU LESEN. Frankfurt am Main, 1989; KANT UND ROUSSEAU (1939) és ROUSSEAU (1939). In: Ernst Cassirer: ROUSSEAU, KANT, GOETHE. Hamburg, 1991.
34. Panajotis Kondylis: DIE AUFKLÄRUNG IM RAHMEN DES NEUZEITLICHEN RATIONALISMUS. München, 1986. 290. o.
35. I. m. 335. o. Az egész gondolati átalakuláshoz I. az V. rész 3. fejezetét: DER RATIONALISMUS IN ANTIINTELLEKTUALISTISCHER PERSPEKTIVE. 309–342. o., Rousseau-hoz különösen 335–342. o.
36. ÉRTEKEZÉS A TUDOMÁNYOKRÓL ÉS A MŰVÉSZETEKRŐL. ÉFL. 15. o.
37. Jean-Jacques Rousseau: OEUVRÉS COMPLÈTES II. Bibliothèque de la Pléiade, 1961. 1485. o.
38. I. m. 253–254. o.
39. LEVÉL. ÉFL. 340. o. és LETTRE. 30. o.
40. I. m. 340–341. o.
41. Jean Le Rond d'Alembert: LETTRE À M. J.-J. ROUSSEAU SUR L'ARTICLE „GENÈVE” és Jean-François Marmontel: RÉPONSE À LA LETTRE AD-

- RESSÉ PAR MR. J. J. ROUSSEAU, À MR. D'ALEMBERT. In: THEATER UND AUFKLÄRUNG. 438–468. és 469–509. o.
42. Rainer Ruppert: LABOR DER SEELE. Berlin, 1995. 27–56. o.; Solt Andor: DRAMATURGIAI IRODALMUNK KEZDETEL. Akadémiai Kiadó, 1970.
43. LEVÉL. ÉFL. 341. o.
44. Uo.
45. I. m. 342. o.
46. Denis Diderot: SZÍNÉSZPARADOXON – A DRÁMAKÖLTÉSZETRŐL. Fordította Görög Lívia. Magyar Helikon, 1966. 109–110. o.
47. Gotthold Ephraim Lessing: LAOKOÓN – HAMBURGI DRAMATURGIA. Az utóbbit Tímár Ilona fordította. Akadémiai Kiadó, 1963. 513. o.
48. Arisztotelész: POÉTIKA 53a. Id. kiad. 55. o.
49. LEVÉL. ÉFL. 342. o.
50. I. m. 342–343. o.
51. Uo.
52. I. m. 344. o.
53. I. m. 351. o.
54. I. m. 346. o.
55. I. m. 347. o.
56. Wolfgang Zach: POETIC JUSTICE. Tübingen, 1986.
57. I. m. 27–36. o.
58. I. m. 38–48. o.
59. Arisztotelész: POÉTIKA 53a. Id. kiad. 57. o.
60. Carlson: THEORIES OF THE THEATRE. Id. kiad. 33. o.
61. Zach: i. m. 30. o.
62. LEVÉL. ÉFL. 345–346. o.
63. Gāmini and Fenella Salgādo: SHAKESPEARE: OTHELLO. London, 1985. 13. o.
64. Lessing: LAOKOÓN – HAMBURGI DRAMATURGIA. Id. kiad. 524. o.
65. Móricz Zsigmond: SHAKESPEARE. Magvető, 1986. 43. o.
66. LEVÉL. ÉFL. 372. o.
67. I. m. 374–375. o.
68. Uo.
69. I. m. 351. o.
70. I. m. 352–353. o.
71. ÉRTEKEZÉS AZ EGYENLŐTLENSÉG EREDETÉRŐL. ÉFL. 143–144. o.
72. I. m. 173. o.
73. LEVÉL. ÉFL. 368–369. o.
74. Northrop Frye: A KRITIKA ANATÓMIÁJA. Fordította Szili József. Helikon, 1998. 139. o.
75. I. m. 140. o.
76. I. m. 143. o.
77. I. m. 146. o.
78. I. m. 139. o.
79. La Motte és Voltaire felfogása in: THEATER UND AUFKLÄRUNG. 107., 111–112., 130–135., 147–151. o.
80. LEVÉL. ÉFL. 347–348. o.
81. I. m. 349. o.
82. I. m. 338. o.
83. Rousseau: OEUUVRES COMPLÈTES II. 252. o.
84. LEVÉL. ÉFL. 375. o.
85. I. m. 365. o.
86. I. m. 340. és 369. o.
87. Rousseau: VALLOMÁSOK. Fordította Benedek István és Benedek Marcell. Id. kiad. 450. o.
88. A három Diderot-dialógus a *Holmi* márciusi, áprilisi és májusi számában olvasható.
89. Rainer Ruppert: LABOR DER SEELE. Id. kiad. 69–90. o.
90. Fodor Géza: A POLGÁRI DRÁMA ÉS DRÁMAELMÉLET KEZDETEL. In: uő: ZENE ÉS DRÁMA. Magvető, 1974. 41. o.
91. Peter Szondi: DIE THEORIE DES BÜRGERLICHEN TRAUERSPIELS IM 18. JAHRHUNDERT. Frankfurt am Main, 1973. 15–73. o.

Czesław Miłosz

ÉRTELEM

– Ha meghalok, meglátom a világ visszáját.
A másik oldalt, a madár, hegy és naplemente mögött,
Ami a valódi értelem megfejtésére készlet.
Mindaz, mi nem egyezett, most egyezik.
A felfoghatatlannak vélt most felfogható.

– De hogyha a világnak visszája nincs?
Ha a rigó az ágon nem jelzés, csupán
Csak rigó az ágon, ha a nap s az éjjel
Csak váltják egymást, értelmetlenül,
S nincs más a földön, csak az, ami van?

– Ha így is lenne, megmarad azért
A szó, mit mulandó nyelv életre keltett,
S ez rohan, rohan, kitartó követként
Csillagközi mezőkön, szövődő galaktikákon át,
Tiltakozik, kiáltozik s üvölt.

MIT SZÁMÍT NEKEM

Mit számít nekem és még ki tudja hánynak,

Hogy továbbra is felkel és lemegy a nap,
Hó ül a hegyeken, kikerics virít,
S él az emberiség kutyástul és macskástul?

Mit számít nekem,
Hogy egy roppant földrengésben Észak-Kalifornia
Egy része beleroskad a tengerbe,

Hogy mérlegelik a komputerrel kötött házasságok lehetőségét,

Hogy kibernetikus császárság jön létre az egész bolygón,

Vagy hogy a 3000. évben Rómában ünnepélyesen
Megünneplik a kereszténység negyedik évezredét?

Mit számít nekem – ha országunkban elhallgat a világ zaja,

S hiába hívnak bennünket az „Ősök” szertartásán étellel és itallal.

Nem szólalunk meg, mert nincs nyelvünk, amit az élők értenének.

És elhervadnak a hasztalan virágok, amiket akkor tettek le, mikor már messze jártunk.

Gömöri György fordításai

Tass Marianne*

ARCKÉP

A láthatatlan kötelek,
a csomópontok remegése
– ahogy faragott kőlapok
hullanak rá az elítéltre,

ez már a végső lakoma,
ez a csontok bizonyossága
– elérhetetlen tájai,
ahogy még elmenőben látja.

HIÁNY

A hiány mint az örvény kavargó,
síkolt, hogy ne rántsón magával,
síkolt, mert nincsenek hajók,
a semmi végül úgyis rád vall.

Üres a reggeli asztal,
síkolt, mert szólni nincs kinek.
Fortyogó tölcsér kavargó, keringnek
elérhetetlenül a delfinek.

* Tass Marianne eddigi publikációi: *Magyarok*, 1947. november; IGEN, Egyetemi antológia, Budapest, 1947; *Élet és Irodalom*, 1982. június 25.

Tózsér Árpád

KONTEXTUÁLIS ETIKA

Policistás a vesém –
 Kiveséz a betegség-hentes,
 e talán végső nagy toron –
 Holisták mindensége ha fájna:
 részenként oszlom,
 most ez a szervem (a vesém)
 van soron.

Elhasználódtam –
 A kérdés: ki használt el akkor,
 hogyha isten nincs, s már
 a szubjektumunk is
 vitás?
 Valami távoli nagy cél talán?
 Ilyenről nem tudok. A csip-csup,
 befejezetlen résztervek használtak el,
 mi más!

Sikerült apránként
 költeni el magamat,
 fősvény az aranyait.
 Na és ez hiba?
 A keresztény könyvelés
 szerint igen, de
 majd jóváírja az új könyvelő,
 a kontextuális etika.

SZOMAK

Damjanich, versben, számomra, egyetlenegyben él,
 P. Gy.-ében. Bár abban a tábornok éppen meghal,
 de a költő installálta versbéli halál az életnél élőbb.
 A hőst a kivégzése pillanatában látjuk, szájában égő
 szivar, s a vers lábjegyzete szerint spontán defekál,
 mint minden kivégzett *abban a pillanatban*.

Az én jelen versem Damjanichát nem Damjanichnak
 hívták, csak mi, kiknek kórtermük közvetlen az elfekvők

szobájába nyílt (mintegy előkészítő tereként amannak), neveztük így a tömött szakálla miatt. Egyébként kicsit mintha T. O., a jeles palicsi költő verseiből lépett volna elő: a lökött Wilhelm s Miskin herceg keveréke volt; 68 előtt ügyvéd és hittérítő, azután kazánfűtő: Isten földalatti aktivistája, s 89-ben bársonyos forradalmár. De akkor (egy éve) már felváltva szidta Gorbacsovot, Havelt s a pápát. Ha jókedve volt, szériákat fingott, s dallamra, mint Montaigne szerzetese vagy Stipan, a *flora boy* egy ugyancsak T. O.-versben. Mondom, úgy félig T. O.-figura volt; mikor elbocsátottak, terveztem is, hogy felhívom a költőt, s megkérem, tegye ő versbe Damjanichunkat, mert ugye zseniálisan fecsegni nem tud akárki, s a mi Damjanichunk zseniális fecsegő volt, a kazán, a kóbor kutyák, a hit s a forradalmak szerkezetének rejtjelmeiről úgy mesélt, hogy tulajdonképpen az életről, halálról s a történelemről értekezett. Mondom, úgy félig T. O.-figura volt. Akkoriban engem főleg az izgatott, hogy melyik szerb vagy horvát hősenékből került vércepp Delimán *szomakjába* (amitől ugye aztán Kumilla elhalálozott), s egyáltalán: mi az a *szomak*. (Pontosan ma sem tudom.) Felhívtam hát telefonon az újvidéki P. Olgát, a szerb–horvát folklór avatott ismerőjét, de egy idegen női hang valahonnan a terek és idők mélységes mélységéből egy virtuális telefon s a valóságos fülem kagylójába azt sóhajtott: „umrla”, azaz meghalt. A sóhajtó talán maga Kumilla volt, így adta tudtomra, hogy hiába nyomozok utána, eltűnt az utolsó tanú, az utolsó nyom is. Ekkor jutott eszembe T. O. mint Adria-szakértő s végső mentség, hátha tud valamit Adria Syrennája s a középkori délszláv hősök kapcsolatáról. De T. O. sem tudott segíteni, viszont a *szomak* keresett ószerb jelentésétől csak egy ugrás volt neki Somorja (kis város Pozsony mellett) s az ottani romos zsinagógában berendezett kiállítási terem s az éppen benne tanyázó svájci festők („*Peter meg Liliane*”) azúr színei. S a színek és szavak forгатagában teljesen elfeledtem, hogy én a költőnek még Damjanichot is szóba akartam hozni.

Az én Damjanichom sztorija tehát végleg rám maradt. Az utolsó képem a pópaszakállú forradalmárról: már tetőtől talpig sárga, akár egy huszármente, de még szériát próbál fingani. „*Nem megy*”, jelenti szomorúan. Aztán: „*Defekáltam, előlegben a kivégzésemhez.*” Győzelemittasan néz ránk, szájában, szivarként, egy szerb

hősi ének kojtól. – A defekálás után még kapott az égi Haynautól néhány hét haladékot. 2002. nov. 11-én, a Cseh Bársonyos Forradalom 13. évfordulóján végezte ki a májrák.

Rapai Ágnes

KEVEREM-KAVAROM

*„Esetleg: ropogós gyászzenét adunk fel hozzá.”
(Petri György)*

Mindenütt ő van, bárhova nézek,
csak Horváth Rozi paprika,
szárított petrezselyem, babérle-
vél, kakukkfű, bors és bazsa-
likom. Olyan furcsa, hogy a holtak
jutnak eszembe. Ha főzök: Petri.
Nincs íze a versnek, amióta
elment. Sápadtan hűl a gulyás. Gyá-
szosan fonnyad a zöldség, a málna.
Sóttan a pörkölt. Sóttan a mondat.
Néha az ember jól bezabálna!

VISSZA!

Karcsi, menjünk vissza ma Szentgyörgyre!
Úgy unom ezt már! Pesten az ember
csapkod a dühtől, jól berekedhet,
mint ahogy én is, lásd, kiabálok!

Mért? Fene tudja! Talán ez a stresszes
hely! Ott fecskesereg vár, hogy fészkrét
falra tapassza. Nekem Schubert szól,
holnap reggel! Majd várom a postást!

Nézem a nyírfát! Karcsi, figyelsz rám?!?
Hallod?! Menjünk vissza ma Szentgyörgyre!

Erdélyi Ágnes

AZ A NEMES ÁLOM

A cím többszörös idézet. Kezdem a végén. THAT NOBLE DREAM a címe Peter Novick először 1988-ban megjelent kiváló könyvének, mely átfogó képet fest a XX. századi amerikai történettudományról.¹ A „nemes álom” egyértelmű utalás a neves történészre, Charles A. Beardre, aki 1935-ben THAT NOBLE DREAM címmel² válaszolt Theodore Clarke Smithnek a kortárs amerikai történetírásról szóló cikkére.³ A cím azonban nem Beard találmánya: a harmincas évek elején éles vita folyt az amerikai történettudományban a társadalmi, politikai és egyéb előfeltevésektől mentes történelmi megismerés lehetőségét tagadó „relativisták”⁴ és azok között, akiket Smith úgy jellemezett, hogy van egy „nemes álmuk”, hisznek az „objektív igazság” feltárhatóságában – és mivel törekednek is a feltárására, ők hiteles műveket, nemegyszer mesterműveket alkotnak (azt talán már mondanom sem kell, hogy Smith magát is ebbe a csoportba sorolta).

Az objektivista álláspont második világháború utáni átmeneti megerősödését az 1960-as évek közepétől újabb „objektivitásválság” követte: „*A hatvanas években felborult az az ideológiai konszenzus, amely a kialakult helyzet alapjául szolgált, és a következő évtizedekben már nem is állt helyre.*”⁵ Ennek az elhúzódo „objektivitásválságnak” egyik újabb fejleménye a történelem és a fikció közti különbség megkérdőjelezése. Ezzel az állásponttal szemben fogok néhány érvet fölsorakoztatni.

A háború utáni szintézis összeomlását követő elhúzódo válságperiódust – melyben „*a zűrzavar, a polarizáció és a bizonytalanság minden korábbinál problematikusabbá tette a történeti objektivitás fogalmát*”⁶ – nem kell bemutatnom: Novick részletes áttekintést ad a 60-as évek közepe és a 80-as évek vége közti időszakról. Mivel nemcsak a történészszakmában lejátszódó változásokat elemzi, hanem a filozófia – elsősorban a tudományfilozófia és a történelemfilozófia –, valamint az irodalomtudomány e változásokkal szorosan összefüggő fejleményeit, az egyes diszciplínák közti határok elmosódását és újabb diszciplínák megjelenését is bemutatja,⁷ a tágabb kontextus ismertetésével sem kell fárastanom az olvasót, rögtön a tárgyra térhetek.

A történeti objektivitás fogalma ma sem kevésbé problematikus, mint a 80-as évek végén volt, amikor Novick megfogalmazta diagnózisát. Ha egyáltalán változott valami, inkább tovább gyengült a pozíciója: mintha „*az a nemes álom*” mára végképp szertefoszlott volna. Noha a historista-relativista érvek mellett már a 30-as évek történészvitájában is megjelentek a szkeptikus-relativista érvek,⁸ a „*múltra vonatkozó szkepticizmus*” álláspontját a Novick által tárgyalt második válságperiódusban kibontakozó analitikus történelemfilozófia még erősen vitatta. Ma viszont az embernek az a benyomása, mintha már nem is folyna vita: mintha megszűnt volna minden ellenállás, és már csak a következmények – a „*nemes álom*” szertefoszlása nyomán megjelenő ordas revizionista eszmék – elutasítása jelentene kihívást. Ráadásul a történészszakmában lejátszódó változás sok szálon kapcsolódott az analitikus történelemfilozófia narrativista fordulatához:⁹ a „narratíva” fogalmának elterjedését gyorsan követték a történelmi elbeszélés és a fikció különbségét megkérdőjelező elképzelések,¹⁰ ami könnyen azt a látzatot keltheti, mintha az analitikus történelemfilozófia „utat nyitott” volna a relativis-

ta-revizionista történelemfelfogásnak, netán egyenest „megelőlegezte” volna a revizionista történelemhamisítást.

A történelem és a fikció közti különbséget megkérdőjelező elképzelések kétségkívül sokat merítettek az analitikus történelemfilozófiának – elsősorban Arthur C. Danto *ANALYTICAL PHILOSOPHY OF HISTORY* című művének¹¹ – a történelem nyelvére és a történelmi magyarázat természetére vonatkozó fejtegetéseiből. Bizonyos gondolatmenetek – például a narratív újrалеírások elvileg korlátlan számáról vagy a múltat a jövő perspektívájából retroaktíve formáló történészről szóló érvek – szinte csábítottak a továbbgondolásra: ha a múltat sokféleképpen lehet elbeszélni, és a múltrol szóló elbeszélések a történész konstrukciói, milyen alapon tehetünk különbséget (különbséget tehetünk-e egyáltalán) a történelem és a (tegyük fel: minden szempontból koherens) fikció között? Tulajdonképpen Danto is föltett magának hasonló kérdéseket,¹² de könyve első változatában talán nem vette egészen komolyan őket: beírta annyival, hogy „*a múlttra vonatkozó szkepticizmus*” – mivel egyszerre állítja, hogy „*E múltbeli esemény, és hogy mi semmit nem tudunk E-ről*”, azaz „*éppen az általa megállapíthatatlannak mondott tényeket feltételezi – nem tarthat számot komoly filozófiai érdeklődésre*”.¹³ Ebben nagyot tévedett: azt nem vették komolyan, hogy ő a múlttra vonatkozó szkepticizmussal *szemben* érvelt.

Pedig érdemes megfontolni az érveit, különösen azokat, amelyeket az 1985-ös kiadás új fejezeteiben fogalmazott meg. Első lépésben ezeket az érveket fogom rekonstruálni: meg fogom mutatni, hogy Danto 1985-ben már nagyon is komolyan vette az időközben történteket. Néhány lényeges ponton kiegészítette a korábbi gondolatmenetet, és e kiegészítések alapján már a történelem és a fikció különbségét megkérdőjelező újabb, posztmodern elképzelések ellen is jó érvek fogalmazhatók meg. Részben meg is fogalmazta őket, részben kibonthatók abból, amit megfogalmazott. Persze ehhez szükség van némi intellektuális erőfeszítésre. De annál biztosan kevesebbre, mint amennyi intellektuális frivolitás az ellenkezőjéhez szükséges. Második lépésben meg fogom mutatni, milyen további, egyáltalán nem ártalmatlan feltételezéseket kell elfogadnia annak, aki Danto szövege alapján arra a következtetésre jut, hogy nem lehet érvelni (vagy csak büntetőjogilag lehet érvelni) a holocaust tagadása, illetve relativizálása ellen.

1

A TÖRTÉNELMI NYELV ÉS TÖRTÉNELMI REALITÁS című fejezetben¹⁴ Danto a következőket mondja: a történelem és fikció megkülönböztetése ugyanolyan problémákat vet fel, mint bármilyen szövegnek az általa leírt valósághoz fűződő viszonya. A történelmi mondatoknak ugyan a szokásos igazságfeltételeken túl eleget kell tenniük egy *időbeli* feltételnek is – nevezetesen az általuk leírt eseménynek meg kell előznie a mondat kimondását vagy lejegyzését –, de ennek a feltételnek a teljesülése önmagában még nem teszi igazzá az ilyen mondatokat (ettől még A RÓMAI BIRODALOM TŰNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA lehetne Gibbon alkotó fantáziájának terméke, A GYŰRŰK URÁ-ban elbeszélte történet pedig első szótól az utolsóig igaz). Ebből a további feltételből csak az következik, hogy a történelmi mondat kétféleképpen lehet hamis: akkor is hamis lehet, ha egyébként – időtlenül, ahistorikusan – igaz,¹⁵ de hogy így van-e, azt viszonylag könnyű eldönteni. Igaz viszont csak az a történelmi mondat lehet, amely egyébként is – az időbeli feltétel teljesülésétől függetlenül is – igaz, azaz: kielégíti az igaz leírás minden feltételét. Hogy így van-e, azt persze egyáltalán nem könnyű eldönteni, de a nehézségek ilyenkor ugyan-

olyan természetűek, mint bármilyen más – nem történeti – leírás esetében.¹⁶ Ha mégis súlyosabbnak látjuk őket, annak Danto szerint nem az az oka, hogy a történeti nyelv és a történeti realitás között másfajta – esetleg bonyolultabb – viszony volna, mint nyelv és valóság között általában, hanem hogy *mi* másképpen viszonyulunk a történeti valósághoz, mint a világhoz általában. A legfontosabb különbséget abban látja, hogy a történelem esetében a múltról alkotott elképzeléseket is a leírandó történelmi realitás részének tekintjük, a világról alkotott elképzeléseket viszont nem tekintjük a leírandó világ részének (olykor persze leírjuk őket, de nem mint a világhoz, hanem mint a történelmi valóság valamely speciális részéhez – például a tudománytörténethez – tartozókat). Ez a különbség tényleg nagyon bonyolulttá teszi a történész feladatát, véli Danto, de nem kérdőjelezi meg a múltról való tudás lehetőségét. Sőt a bonyolultság ezúttal talán még segít is: rávilágít valamire, amire támaszkodni lehet a múltról való tudás lehetőségét megkérdőjelező relativista és historista érvekkel szemben.

Az eddigiek alapján akár azt is mondhatjuk, hogy a történelmi relativizmus valójában nem tesz mást, csupán következetesen végigviszi azt az álláspontot, mely szerint a múltról alkotott elképzelések részei a történelmi realitásnak, és arra az eredményre jut, hogy számunkra csak ezek az elképzelések adottak: amit történelmi realitásnak gondolunk, az teljes egészében a múltról alkotott elképzelésekből áll. A múlt, mondják a relativisták, mindig úgy létezik, mint „múlt valaki vagy valakik számára”, és nincs ezektől független, „önmagában vet” történelmi realitás. Az ilyen múlttal kapcsolatban nem merül föl az igazság vagy a hamisság kérdése: a „múlt a rómaiak számára” például ugyanúgy része, jellemző vonása a rómaiak életének, mint mondjuk a római építészet, de azt nem lehet mondani róla, hogy igaz vagy hamis, hiszen nincs mivel összevetni. Mivel olyasmi, hogy „a múlt a rómaiak számára önmagában véve” – függetlenül attól, amit a rómaiak képzeltek róla – nem létezik, csak másoknak a múltról alkotott elképzeléseivel tudnánk összevetni, például azzal, amit a „múlt számunkra” jelent. Az ilyen összevetés adott esetben tanulságos lehet, de nem segít kideríteni, hogy a rómaiak elképzelése igaz vagy hamis, hiszen arról sem tudjuk, hogy igaz vagy hamis, amivel összevetjük (olyan entitás sem létezik, hogy „a múlt számunkra önmagában véve” – függetlenül attól, amit képzelünk róla –, tehát ezt is csak mások elképzeléseivel tudjuk összevetni, azokról meg szintén nem lehet eldönteni... és így folytatnánk a végtelenségig).

Tegyük fel, mondja Danto, hogy a relativistáknak igazuk van: a múlt mindig csak valaki számára létezik. Ez azonban egyáltalán nem kérdőjelezi meg a múltról való tudás lehetőségét. A történész ugyanis, amikor a múltról alkotott elképzeléseket vizsgálja, nem csak (talán nem is elsősorban) arra kíváncsi, hogy ezek az elképzelések igazak-e, hanem például arra keres magyarázatot, hogy miért fogadták el őket, vagy hogyan alakultak ki. Eközben pedig nyugodtan félreteheti azt a (számára amúgy is eldönthetetlen) kérdést, hogy a vizsgált elképzelések maguk igazak-e vagy hamisak.¹⁷ De azért van itt még egy probléma: a vizsgálat eredményeként megfogalmazott állítások a történész múltról alkotott elképzeléséhez tartoznak, amelyről (ugyanazon okoknál fogva) szintén eldönthetetlen, hogy igaz vagy hamis. Ez a probléma viszont nagyon közel áll ahhoz, amiről a historisták beszélnek, ezért Danto szerint ezen a ponton érdemes újra átgondolnunk a historista érveket.

A historizmus abból indul ki, hogy a történész maga is benne él a történelemben, mindig a saját korából tekint a múltra. Ez kétségkívül így van, de innen nemcsak a múltról való tudás lehetőségét megkérdőjelező relativista álláspont felé lehet továbblépni (nevezetesen, hogy ezek szerint a történésznek a múltról alkotott elképzelése

mindig azt tükrözi, ami „a múlt a történész és kora számára”), hanem úgy is tovább lehet gondolkodni, hogy a történésznek a múltról alkotott elképzeléseit ezek szerint a történész saját kora is befolyásolja, ebből pedig már szinte magától értetődően adódik a további feladat: meg kell vizsgálni, mi és hogyan befolyásolja – színezi, esetleg torzítja – a történésznek a múltról alkotott elképzeléseit (azaz: ugyanolyan vizsgálatnak kell alávetni a történész elképzeléseit – például arra kell magyarázatot keresni, miért fogadja el őket –, amilyennek ő aláveti az általa vizsgált múltbeli szereplők elképzeléseit). Természetesen Danto nem azt állítja, hogy ezen az úton véges lépésben eljuthatunk az „objektív igazsághoz”, de azt igen, hogy a múltról alkotott elképzelések vizsgálata során számos olyan állítást megfogalmazhatunk (például arról, hogy milyen történelmi vagy egyéb tényezők befolyásolják vagy korlátozzák egy adott történésznek a múltról alkotott elképzeléseit), amelyet nincs okunk diszkvalifikálni.¹⁸ A historizmus tehát nem feltétlenül vezet relativizmushoz: döntés kérdése, hogy továbblépünk-e a múltról való tudást megkérdőjelező relativizmus felé, vagy inkább azt az utat választjuk, amelyen a historista érvek nem a múltról való tudás lehetetlensége, csupán a bizonyultsága mellett szólnak, és ezzel – ha nem is hatástalanítják teljesen – jócskán legyengítik a relativista érveket. Danto az utóbbit választja, de belátja, hogy mások gondolkodhatnak másképpen. A fejezet végén azonban mond valamit, ami akár figyelmeztetés is lehet azoknak, akik másképp gondolkodnak.

Korábban, az ANALYTICAL PHILOSOPHY OF HISTORY-ban, mondja, úgy érvelt, hogy a múltnak nincs végleges leírása: amíg a jövő nyitott, addig a múlt is az, mivel a később bekövetkező események újra és újra megváltoztathatják a múlt leírását. Ebben a fejezetben az volt a célja, hogy ehhez hozzátegyen valami fontosat, de ezúttal nem múlt és jövő, hanem múlt és jelen kapcsolatára vonatkozóan. A kiegészítés rövid, de igen tanulságos.

Mivel a jelen tárgyak és a folyamatban lévő történések leírása mindig feltételez bizonyos leírásokat a múltból, ha az utóbbiak kétségesek, az előbbieket is azok. A múltra vonatkozó szkepszis tehát mindig érinti a jelent is: csak a temporálisan neutrális terminusokkal leírt jelen fér össze akármilyen múlttal (vagy akár azzal a szélsőséges feltételezéssel is, hogy egyáltalán nem volt múlt). Mi azonban nem temporálisan neutrális terminusokban írjuk le a jelent (mindig használunk olyan kifejezéseket – például azt, hogy „rom”, „sebhely”, „apa” stb. –, amelyeknek az értelme feltételez bizonyos múltbeli tárgyakat vagy történéseket). Emiatt viszont a jelen örökli a jövő nyitottságából a múlt leírására nézve következő lezáratlanságot: a jelen nemcsak a jövő felé nyitott (nemcsak a jövő múltjaként nyerhet a később bekövetkező események fényében új értelmet), hanem (amíg a jövő nyitott, és ezért megváltozhat a múlt leírása) a múlt felől is többféleképpen érthető. Többféleképpen, de – hacsak nem temporálisan neutrális terminusokkal leírható, minden mástól független eseménynek gondoljuk a jelenünket – nem akárhogyan.¹⁹

A figyelmeztetést érdemes megszívlelni: talán segíthet, amikor a múlt különféle leírásai között próbálunk eligazodni. Ilyenkor ugyanis föltehetjük azt a kérdést is, hogy milyen feltételeknek kell a jelenre nézve teljesülniük, ha a múlt egy adott leírását igaznak tartjuk. Nem mintha a feltételek teljesülése vagy nem teljesülése alapján meg tudnánk mondani, hogy a szóban forgó leírás igaz-e vagy csupán fikció, hiszen előfordulhat, hogy minden feltétel teljesül, a leírás mégsem igaz, annak meg sokféle oka lehet, ha úgy látjuk, hogy a feltételek nem teljesülnek (mivel a jelenről van szó, sok a bizonytalansági tényező: lehet például, hogy túl korai az időpont, és még nem teljesültek a feltételek, vagy nem az időpont korai, hanem valakik szándékosan késleltetik, esetleg

meg is akadályozzák a teljesülésüket, de az is lehet, hogy tulajdonképpen már teljesültek, csak nem tudunk róla, mert ezt a nyilvánosság előtt eltussolják). Mégis érdemes végiggondolni, mit feltételeznek a jelenre nézve a múlt eseményeinek különféle elbeszélései, mert ha túl bizarrnak, túl valószínűtlennek – esetleg túlságosan rosszhiszeműnek – gondoljuk a feltételeket, gyanút foghatunk, hogy inkább alaptalan konspirációs elmélettel van dolgunk, semmint a múlt igaz leírásával.

2

Brian L. Keeley szerint²⁰ az összeesküvés-elmélet egy „történeli eseményre (vagy esemény-sorra) adott olyan magyarázat, amely az eseményt előidéző okként bizonyos személyek – az összeesküvők – viszonylag kis csoportjának titkos tevékenységét jelöli meg”, és Keeley még azt is hozzáteszi, hogy „az összeesküvés-elméletet méltán nevezzük elméletnek, hiszen magyarázatot kínál a szóban forgó eseményre”.²¹ Az ilyen elméletek nem feltétlenül alaptalanok, csak nagyon nehéz – talán nem is lehet – megadni azokat a kritériumokat, melyek alapján megkülönböztethetjük egymástól a megalapozott és az alaptalan konspirációs elméleteket.²² De azt azért meg tudjuk mondani, mikor van okunk gyanakodni.

Az összeesküvés-elméletet, mondja Keeley, „*azt kívánják tőlünk, hogy egyre több mindenben kételkedjünk*”, és ezzel „*rávilágítanak arra, milyen nagy szerepet játszik a bizalom – mind az egyénekbe, mind a közintézményekbe vetett bizalom – meggyőződéseink igazolásában*”.²³ Mivel az ilyen elméletek az ellenük szóló bizonyítékot „*az összeesküvők aljas műveként*” magyarázzák – azaz valójában az elmélet mellett szóló bizonyítéknak tekintik –, amíg hiszünk egy konspirációs elméletben, nincs megállás: miközben „*érlelődik*” az elmélet, miközben „*egymást követik a konspiráció cáfolatára irányuló, látszólag sikeres kísérletek*”, valójában „*egyre nagyobb és nagyobb összeesküvéssé dagad az, ami a kiinduló állításban még mint az emberek kis csoportjának konspirációja szerepelt*”. És Keeley szerint éppen ez „*a mindenre, emberekre és közintézményekre egyaránt kiterjedő szkepticizmus [...] nyújt alapot arra, hogy az ilyen elméleteket jogosulatlanak nyilvánítsuk. [...] Ahogy növekszik a szkepticizmus, ahogy mind több és több emberre és intézményre terjed ki, úgy válik egyre kevésbé valószínűvé, hogy létezik bármiféle összeesküvés*”. Állítása alátámasztására Keeley a holocausttagadást hozza fel példának.

Ha elfogadjuk azt a teóriát, mondja, mely szerint „*a holocaust soha nem történt meg, az egész nem más, mint a zsidók és a velük rokonszenvezők koholmánya*”, akkor nincs megállás: egyre nagyobb, már-már tömegmértetű összeesküvést kell feltételeznünk a nyilvánosság körében zajló események mögött, s végül „*elveszítjük az alapunkat arra, hogy bármiben is higgyünk. Egy bizonyos ponton kénytelenek leszünk rádöbenni, hogy az összeesküvés-elmélet jogosulatlan, különben nem marad semmi alapunk arra, hogy elfogadjunk bármiféle jogosult magyarázatot és megalapozott meggyőződést*”.²⁴ – Vagyis: ha kitarunk az összeesküvés-elmélet mellett, végül mindenben – a többi ember viselkedésében és motívumai-ban (nemcsak a zsidókéban és a velük rokonszenvezőkében, hanem mindenkiében, beleértve a holocaustrevizionistákat is), valamint a társadalmi intézményekben (a jogos meggyőződéseket, például a tudomány állításait eredményező és közvetítő társadalmi mechanizmusokban is) – kételkednünk kell.²⁵

Keeley gondolatmenetét meggyőzőnek tartom, de van egy gyenge pontja, melyre éppen a holocaustpélda világít rá: nemcsak a holocaustrevizionizmus vezet ilyen végletes következményekhez, hanem az is alapjaiban rendíti meg az emberekbe és a közintézményekbe vetett bizalmunkat, hogy a holocaust megtörténhetett. A varsói gettó

túlélő híres német irodalomkritikus, Marcel Reich-Ranicki beszámol róla, hogy 1942 nyarán, rövidebb az után, hogy a gettóban megkezdődtek az úgynevezett „áttelepítések”, mindnyájan pontosan tudták, hogy a végállomás Treblinka, ahol nincs is koncentrációs tábor, csupán egyetlen épület három gázkamrával. A megbízható információk és a gettóban szerzett tapasztalatok alapján minden okuk megvolt rá, hogy elhiggyék, a halálba viszik őket. Nem volt illúziójuk, *tudták*, mi vár azokra, akik bekerülnek a napi transzportba, de *elhinni* akkor is nagyon nehéz volt, és nem is mindenki hitte.²⁶ Nemcsak azért, mert az emberek hajlamosak a végsőkig reménykedni, hanem mert a rivális teória – nevezetesen, hogy valamilyen racionális érdek fűződik a zsidók „áttelepítéséhez” – még akkor is, ott is hihetőbb volt (ahogy Keeley mondaná: a rivális teória még mindig kevésbé rendítette meg az emberekbe és az intézményekbe vetett bizalmat).

Ezen a ponton segíthet Danto figyelmeztetése: *akkor és ott* talán tényleg a rivális teória elfogadása követelt kevesebb szkepszist, de mi már azt is tudjuk, mi történt *azóta*, és egészen más a helyzet, ha *ma* – vagy kicsit korábban, de a történetnél későbbi időpontban – próbálunk eligazodni a közelmúlt különféle leírásai között. Ha például ma mondja valaki, hogy 1942 nyarán a varsói gettóban valóban „áttelepítési” akciók folytak (a megszállók megpróbálták kiűriteni a gettót), de a gettó lakói föllázadtak, mert a zsidók és a velük rokonszenvezők megtévesztették őket a Treblinkáról szóló álhírekkel, akkor már támaszkodhatunk arra, amit Keeley javasol: ennek a feltételezésnek az elfogadása ma aránytalanul nagyobb mértékű szkepszist követel tőlünk (például a tárgyi emlékekkel, a fennmaradt dokumentumokkal, a túlélők beszámolóival, adott esetben a tettesek beismerő vallomásaival szemben), mint az „áttelepítés” és a varsói gettólázadás történetének ezzel ellentétes (mára széles körben ismert és – bár emberi léptékkel mérve hihetetlen – általában igaznak elfogadott) leírása. Ha jól belegondolunk, első esetben a zsidóknak és a velük rokonszenvezőknek nemcsak akkor (1942-ben) és nem is csak a gettóban őket kellett megtéveszteniük, hanem *azóta* folyamatosan mindnyájunkat: szinte hihetetlen befolyással kellene rendelkezniük, és egészen elképesztően hatékonyan kellene működniük, hiszen mindmáig sikerült félrevezetniük a nyilvánosságot. Ezt pedig még akkor is nehéz volna véghezvinni, ha az egész világot egyetlen hatalmi központból egy rendkívül fegyelmezett és igen jól szervezett csoport irányítaná, hiszen még a legolajozottabban működő gépezet esetében is valószínűtlen, hogy soha seholy ne történjen semmilyen fennakadás.

Ha tehát megszívleljük Danto figyelmeztetését, és megvizsgáljuk azt is, hogy milyen feltételeknek kellene teljesülniük a jelenben, ha a múlt valamelyik leírását igaznak tartjuk, akkor joggal gyanakszunk a csak világméretű összeesküvés feltételezésével fenntartható holocaustrevizionista elképzelésekre: a mi világunkban (például a gazdaságban, a politikában, a médiában, de másutt is) túl sok a független elem, és túl sok a független (a saját elképzeléseit és céljait követő) ember – röviden: *túl nagy a szabadság* – ahhoz, hogy egy sikeres világméretű összeesküvés hihető legyen. De mit kezdjünk azokkal, akik nem fogalmazzak meg revizionista elképzeléseket (esetleg éppen ellenkezőleg: szeretnék visszautasítani a revizionista eszmét), csupán annyit állítanak, hogy ha elfogadjuk, amit Danto a narratív újrалеírások elvileg korlátlan számáról mond, akkor – mivel nincs objektív alapunk, hogy válasszunk a múlt különféle leírásai között – nem tudunk érvelni a holocaust tagadása vagy relativizálása ellen? Vajon rájuk is kiterjeszthetjük jogos gyanakvásunkat? – Szerintem rájuk nemcsak gyanakodhatunk, hanem könnyen „tetten érhetjük” őket. És ehhez még csak nem is kell segít-

ségül hívni a konspirációs elméleteket. Elég, ha belegondolunk, milyen további feltételezéseket kell elfogadniuk, ha állításukat arra alapozzák, amit Danto mondott.

Danto többször és többféle értelemben beszélt arról, hogy a múltat sokféleképpen lehet leírni, de ezek között vannak teljesen „ártalmatlan sokféleségek”: egy jelentős tudományos felfedezés leírható például a tudománytörténet részeként, és leírható úgy is, mint a felfedező élettörténetének egyik eseménye (sőt olykor még az inkvizíció történetéről szóló beszámolóiban is szerepelhet). Ezek az elbeszélések ugyan más-más összefüggésben említik az eseményt, és lehetnek köztük egyéb eltérések is (például mást emelnek ki, és mást tartanak lényegtelennek), ilyenkor azonban föl sem merül az a probléma, hogy melyiket (és milyen alapon) tekintjük a „múlt igaz leírásának”, és melyiket minősítsük „fikciónak”, hiszen több is – akár mind is – lehet egyszerre „igaz” (mint ahogy az is lehet, hogy mind „fikció”, vagy hogy mindegyik vegyesen tartalmaz „igaz” és „fiktív” elemeket).

Kicsit más a helyzet, ha abból vonunk le következtetéseket, amit Danto a múlt lezáratlanságáról mond, nevezetesen, hogy „*amíg a jövő nyitott, addig a múlt is az*”, mivel a később bekövetkező események újra és újra megváltoztat(hat)ják a múlt leírását.²⁷ Ez viszont kétféleképpen érthető. A „*később bekövetkező események*” utalhatnak arra, hogy a múlt feltárása nem lezárt folyamat, így elvben mindig lehetséges, hogy a jövőben előkerülnek olyan – eddig ismeretlen – dokumentumok, amelyek átírják a múltat. Ez igaz, de triviális: ebben az értelemben, mondhatni, mindnyájan revizionisták vagyunk. A „*később bekövetkező események*” azonban utalhatnak arra is, hogy a jövőben olyasmi történik, aminek fényében a múlt „átrendeződik”: megváltoznak az összefüggések, és ennek következtében „igazzá válnak” olyan leírások, amelyek korábban nem is lehettek igazak. 1939. szeptember 1-jén például „átrendeződött” a múlt, és „igazzá vált” az a leírás, hogy a versailles-i béke – amely addig az első világháborút lezáró aktus volt – szerepet játszott a második világháború kirobbanásában. Ez ugyan egyáltalán nem triviális, de még mindig nem állít leküzdhetetlen nehézség elé bennünket, hiszen a múlt különféle „igaz” leírásai nem egyszerre igazak. Aki mégis úgy gondolja, hogy választania kell közülük (azután szomorúan belátja, hogy erre nincs „objektív alapja”), az feltételez valami mást is.

Noha a jövőt nem láthatjuk előre, olykor megesik, hogy a múltat „átrendező” későbbi események még be sem következtek, amikor (egyelőre próféciaként vagy metaforaként) megfogalmazzuk a múlt később „igazzá váló” leírását. 1956 novembere és 1958 júniusa között például sokan gondolták – és sokan meg is fogalmazták –, hogy a Varsói Szerződés felmondásával Nagy Imre aláírta a saját halálos ítéletét. Jóllehet ez a leírás szigorú értelemben csak az ítélet kihirdetésének pillanatában „vált igazzá”, utólag mégis hajlamosak vagyunk azt mondani, hogy nekik *volt* igazuk. Ilyenkor arra gondolunk, hogy a leírást „igazzá tevő” esemény bekövetkezésére vonatkozó *feltételezésük* jogosnak bizonyult.²⁸ Ugyanerre gondolunk akkor is, amikor például ma olyanokat mondunk, hogy a több mint egy évvel ezelőtt egymással homlokegyenest ellentétes véleményt megfogalmazó politikai elemzők közül annak *volt* igazza, akinek véleményét inkább alátámasztja, ami *azóta* lejátszódott. *Választunk* ugyan, de *nem* „a múlt leírásai”, hanem „a jövőre vonatkozó feltételezések” között.

Aki tehát Danto szövegéből jut arra a következtetésre, hogy választanunk kell a múlt eseményeinek különféle elbeszélései között (el kell döntenünk, melyiket fogadjuk el „igaznak” és melyiket tekintjük „fikciónak”), de mivel erre nincs „objektív alapunk”, nem tudunk érvelni a holocaust tagadóit, illetve relativizálóit ellen, az *feltételezi*, hogy bekövetkezhet olyasmi, aminek fényében a múlt „átrendeződik”. Danto nyomán azt

válaszolhatnánk neki, hogy nem érdemes sietni: ez *ma még* csak a jövőre vonatkozó fel-tételezés, amely remélhetőleg nem fog valóra válni – ha pedig mégis, akkor *már* nem kell választani. De leginkább mégis annak örülhetünk, hogy nem látunk bele a fejébe, és így nem kell tudnunk, *mit* feltételez.

Jegyzetek

1. Peter Novick: THAT NOBLE DREAM. THE „OBJECTIVITY QUESTION” AND THE AMERICAN HISTORICAL PROFESSION. Cambridge University Press, 1988. (A továbbiakban a könyv 1996-ban megjelent tizedik, változatlan kiadását használom.)
2. Charles Beard: THAT NOBLE DREAM. *The American Historical Review* (a továbbiakban: *AHR*), 41 (1935). 74–87. (Megtalálható: THE VARIETIES OF HISTORY. FROM VOLTAIRE TO THE PRESENT. Kiadta, válogatta és az előszót írta: Fritz Stern. Vintage Books, New York, 1956 és 1972.)
3. Theodore Clarke Smith: THE WRITING OF AMERICAN HISTORY IN AMERICA, FROM 1884 TO 1934. *AHR*, 40 (1935). 439–449.
4. Az álláspont képviselői között volt a már említett Beard mellett Carl Becker. Az ő nevükhöz fűződik a már nemcsak historista-relativista, hanem szkeptikus-relativista érveket is felsorakoztató álláspont legnívósabb – és legtöbbit vitatott – kifejtése. Lásd Becker: EVERYMAN HIS OWN HISTORIAN. *AHR*, 37 (1932). 221–236. és Beard: WRITTEN HISTORY AS AN ACT OF FAITH. *AHR*, 39 (1934). 219–231. – A 30-as évek amerikai történelemszvitájáról lásd Novick könyvének THE BATTLE JOINED című fejezetét (i. m. 250–278. o.).
5. Uo. 415. o. – A második világháború utáni helyzetről szól Novick könyvének harmadik, OBJECTIVITY RECONSTRUCTED című része (i. m. 281–411. o.), a negyedik, befejező, OBJECTIVITY IN CRISIS című rész (415–629. o.) pedig a 60-as években kezdődő válságperiódust tárgyalja, melynek a szerző szerint a könyv megírásakor (a 80-as évek második felében) még nem látzott a vége.
6. Uo. 16–17. o.
7. Lásd a könyv utolsó két fejezetét: THE CENTER DOES NOT HOLD (522–572. o.; ezen belül is különösen 524–546. o.) és THERE WAS NO KING IN ISRAEL (573–629. o.; ezen belül is különösen 598–607. o.). – A történelemszakkával szorosan összefüggő történelemfilozófiai és tudományfilozófiai fejleményeket egészen a 90-es évek második feléig tárgyalja Martin Bunzl: REAL HISTORY. REFLECTIONS ON HISTORICAL PRACTICE (Routledge, London and New York, 1997) című könyve.
8. Beard szerint az objektivista álláspont öt megkérdőjelezhető előfeltevésre épül: az első az, hogy a történelem (általában vagy bármely korszaké) létezett a történelemszttől független tárgyként; a második, hogy a történelem megismerheti és leírhatja úgy, ahogy objektíve létezett; a harmadik, hogy a történelem függetlenítheti magát vallási, politikai, filozófiai, nemi, gazdasági, morális és esztétikai érdeklődésétől; a negyedik, hogy a történelmi események belső (talán kauzális) viszonyaik folytán valamiképpen strukturálkba szerveződnek, s ezeket a történelem elfogulatlanul megfigyelheti és leírhatja; az ötödik pedig az, hogy az ilyennek látott történelem önmagában véve megismerhető – nem hatja át valami hozzá képest transzcendens (például Isten vagy szellem) –, és megismerése csak racionális és intellektuális erőfeszítést követel. (A felsorolást lásd Beard: THAT NOBLE DREAM, id. kiad. 317. o.)
9. A 60-as és 70-es években lejátszódó fordulatról részletes áttekintést ad Richard T. Vann TURNING LINGUISTIC: HISTORY AND THEORY AND HISTORY AND THEORY, 1960–1975 című tanulmánya. In: Frank Ankersmit és Hans Kellner (szerk.): A NEW PHILOSOPHY OF HISTORY. The University of Chicago Press, 1995. 40–69. o.
10. Vann tanulmánya a kezdetektől egészen Hayden White METAHISTORY. THE HISTORICAL IMAGINATION IN NINETEENTH-CENTURY EUROPE című művéig (The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1973) bemutatja ezeket az elképzeléseket (lásd uo.).
11. A könyv először éppen a tárgyalt „vál-

ságperiódus” kezdetén, 1965-ben jelent meg. Húsz évvel később Danto három új fejezettel kiegészítve újra kiadta a teljes szöveget. Lásd Arthur C. Danto: NARRATION AND KNOWLEDGE (INCLUDING THE INTEGRAL TEXT OF ANALYTICAL PHILOSOPHY OF HISTORY). Columbia University Press, New York, 1985. (A továbbiakban az 1985-ös kiadásra hivatkozom.)

12. A temporális nyelvről és a temporális szkepticizmusról szóló ötödik fejezetet például egy gondolatkísérlettel indítja: képzeljük el, mondja, hogy valaki összekeverte a történelemkönyveket és a történelmi regényeket, és nekünk szét kell válogatnunk őket. Ahhoz, hogy eldöntsük, melyikben szerepel igaz történet, össze kellene vetnünk a bennük szereplő mondatokat azzal, amiről a mondatok szólnak. Csakhogy erre nincs módunk, érvelhet a szkeptikus álláspont védelmezője, hiszen a mondatok mindkettőben a múltról szólnak, a múlthoz pedig nincs független hozzáférésünk – tehát nem tudhatjuk, hogy az elbeszélt történet igaz-e vagy sem. Vannak persze forrásaink, melyek alapján következtethetünk a múlt-ra, de „*mivel itt is fölmerül az ellenőrzés kérdése, a szkeptikus most azt fogja mondani, hogy nincs módunk kideríteni, összhangban vannak-e következtéseink a tényekkel. Így hát ugyanott vagyunk, ahol voltunk: erről sem mondhatjuk, hogy tudjuk*”. (A gondolatmenetet lásd Danto: i. m. 63–65. o.; az idézet megtalálható: uo. 64. o.)

13. Uo. 64–65. o. – Magát az érvet persze Danto alaposan kidolgozta: azért nem lehet egyszerre állítani azt a két dolgot, hogy *E* múltbeli esemény, és hogy mi semmit nem tudunk *E*-ről, mert egy igeidővel kifejezett mondat igazsága mindig feltételezi egy megfelelő, de igeidő nélkül kifejezett mondat igazságát; ha tehát azt mondjuk, hogy *E* múltbeli esemény, azzal már feltételezzük egy olyan mondat igazságát, amely (igeidő nélkül) azt fejezi ki, hogy *E* esemény egy bizonyos *t* időpontban lejátszódott, és ez a *t* korábbi, mint a jelen pillanat (lásd uo.).

14. XIV. fejezet: HISTORICAL LANGUAGE AND HISTORICAL REALITY (lásd Danto: i. m. 298–341. o.).

15. A történelmi mondat múlt időben beszél az eseményről, az igeidővel kifejezett mondat igazsága pedig – mint azt Danto másutt már megmutatta (lásd 13-as jegyzet) – mindig feltételezi egy neki megfelelő, de igeidő nélkül kifejezett mondat igazságát.

16. A gondolatmenetet lásd Danto: i. m. 312–316. o.

17. A relativizmusról szóló gondolatmenetet lásd Danto: i. m. 328–330. o.

18. A historizmusról szóló gondolatmenetet lásd Danto: i. m. 330–334. o.

19. A mindössze két rövid bekezdésből álló gondolatmenetet lásd Danto: i. m. 340–341. o.

20. Lásd Brian L. Keeley: OF CONSPIRACY THEORIES. *Journal of Philosophy*, XCVI (1999). 109–126. o. A következőkben a cikk magyar fordítására fogok hivatkozni, lásd *Holmi*, XII. (2000). 1371–1386. o.

21. Uo. 1397. o.

22. Keeley a definíciót követően megpróbálja összegyűjteni az alaptalan konspirációs elméletek (röviden: az AKE-k) további jellegzetes vonásait. Ötöt sorol föl: az AKE-k mindig olyan magyarázatot adnak, amely ellentmond az elfogadott, „hivatalos” verziónak (amelyről ki is derítik, hogy az tulajdonképpen „fedő-történet”, melyet az összeesküvők próbálnak elhitetni a közvéleménnyel); az összeesküvés mögött mindig aljas szándékot feltételeznek; látszólag egymással semmilyen kapcsolatban nem álló eseményeket próbálnak összefüggésbe hozni; a magyarázott események hátterében meghúzódó igazságot héptecsétes titoknak tekintik, melynek napvilágra kerülését az összeesküvők tevélegesen igyekeznek megakadályozni; végül pedig többet magyaráznak, mint a hivatalos verzió (a hivatalos verzió által magyarázat nélkül hagyott vagy az annak ellentmondó, ún. „kóbor adatokra” is magyarázatot adnak). Ezek azonban – ezt Keeley maga is belátja – nem különböztetik meg az AKE-kat minden olyan esettől (például a Watergatebotránytól és az iráni kontrák ügyétől), amelyben joggal hisszük, hogy összeesküvés történt (a felsorolást és a gondolatmenetet lásd uo. 1377–1378. o.).

23. Még abban is szerepe van a bizalomnak, hogy hiszünk a modern tudomány állításában, hiszen mi nem végezzük el azokat a kísérleteket és megfigyeléseket, amelyekre alapozzák őket, hanem „*elfogadunk egy olyan procedúrát, melynek segítségével azok, akik tényleg elvégzik a megfigyeléseket – akik tehát megalapozottan hiszik, amit mondanak – állításaik episztemikus alapját átadhatják nekünk, többieknek*”. (Uo. 1380–1381. o.)

24. Az idézeteket lásd uo. 1381–1382. o.
 25. Robert Anton Wilson ezt úgy fogalmazza meg, hogy „egy olyan összeesküvés, amely el tudja hitetni velünk 6 000 000 ember halálát, bármit el tud hitetni velünk”, és hogy „a holocaustrevizionisták esetében már az is nagy teljesítmény, ha egyáltalán elhiszik, hogy a II. világháború megtörtént, vagy hogy Franklin Roosevelt volt az elnök 1933-tól 1945-ig, vagy hogy Marilyn Monroe inkább »valóságos« lény, mint King Kong vagy Donald Kacs». BEYOND TRUE AND FALSE: A SNEAKY QUIZ WITH A SUBVERSIVE COMMENTARY, megtalálható: Ted

Schulz (szerk.): THE FRINGES OF REASON. New York, Harmony, 1989. 172. o. (Idézi Keeley: i. m. 1381. o.)

26. Marcel Reich-Ranicki: MEIN LEBEN. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2000. 252–258. o.

27. Lásd Danto: i. m. 340. o.

28. Danto persze nem engedi meg az ilyen lazaságokat: szigorúan ragaszkodik ahhoz, hogy helyesen használjuk a narratív mondatokat (erre szolgál például az „időigaz” és „időhamis” megkülönböztetése, lásd uo. 193–198. o.).

Miklya Zsolt

HÁROM MÁSOLAT

„Megtörténik, hogy olyan nem megfelelően fényképezhető eredetiről kell kliséet csinálnunk, amelyen javítani, retusálni nem szabad.”

(Schein Gábor)

[egyetlen pontot]

Valami pontot szeretnék, amiből kiindulva összeállna az egész táj, egy pontot a raszter felületén, felületesen másolt a festő, a pipacsok egészen máshova kerültek, nem számolt utána, nem kereste meg a szálak feszülte koordináták eltéréseit, pedig elég lett volna megtalálnia egyetlen pontot, egyetlen pipacspirosat, hogy aztán szinte magától összeálljon a lankásan piros tengerbe hajoló mező, a fiú kezében a csokor szálanként megremegjen, ahogy az úton egyre távolodó anyja után fut, és az anya is, igen, a piros kendős asszony valóban távolodjon, hisz különben mi végre a futás, a gondviselő kék és a piros tengerbe hajló zöld közötti feszültség, de nem számolt utána a henye tanítvány, pedig csak egyetlen koordinátát, egyetlen pontot.

Egy éve, pontosan egy éve halogatom, hogy felszögeljem végre a Szinyei-másolatot, ami

ott lógott a nagyszobában, de nem emlékszem, hogy az ablak mellett vagy szemben az ablakkal, pedig ez fontos, a fény miatt legalábbis, szóval a falon a pontot, a megfelelő fényszöveget kellene megtalálnom végre, megkeresni az alkalmas koordinátát, ahová a szöveget beverjem, de nem tudom, az ablaktól vagy az ajtótól kiindulva kezdjem ténykedésem.

[csak a tintafoltot]

Magával hozta az ecseteit, egy kis faládikában porosodott fenn a padláson, kis tégelyekben a kármin, cinóber régen beszáradt, de azért még jól megnézett egy-egy naplementét, jegenyés tanyabejárót, és a plakátra írt betűket biztos kézzel, fehérrel, feketével, mindig az alkalmasabbal árnyékolta. Ahogy az árnyak növekedtek az egyre szaporodó ráncok tövében, a szigorúbbak biztos vonalakkal árnyékolták alá az ultramarin udvarában megnyíló feneketlen pupillát, ami tökéletesen elnyelte, nemcsak a feketét, az egész képet, gondosan beitta, elraktározta egy belső dobozban, s csak nagy ritkán vette elő, kukucskált be a nyíláson. Ilyenkor tanítványai nevetve néztek össze, na már megint, nézzétek, megint bepityókált az öreg, de ő nem látott, nem hallott akkor semmit, csak a tintafoltot törülte, amit a naplólapon két nagy könnycsepp hagyott alkalmi oldószerként, s ahogy egybefolyt ultramarin, kármin, valaki biztos mozdulattal egy krétadarabot pöckölt asztalára. Ő akkor felállva, néha már remegő, de még mindig kinyújtott kezével vázolta fel az aktuális aláárnyékol óraszámot.

[galambot formált]

Dolgozószobájából sokszor elnézegettem a galambok lipótvárosát, íróasztala előtt volt az erkélyajtó, széles ablak, az ajtó általában résnyre tárva, a meg-meglibbenő függöny mögött is jól látszott a tetők város fölötti város-része, ezer galambbal, néha az erkélyre is odaszálltak, a párkányon megültek, szemben profán kápolnaoltárra emlékeztető íróasztalával. Amikor dolgozott, bizonytalán ő is elnézegette őket,

maga is madár volt, galambot formált, vagy inkább galambfiókat, aki éppen most tanul röpní. Egész életében röpní tanult, röpní próbált, a munkaszolgálatot végigtáncolta, azután hazatért, hogy egy városrészní galambot égre eressen. Engem is ő emelt fel, befogadott és táplált, ültünk a sixtusiban, pirított kenyeret kínált, apró pirított kenyereket egy fonott kosárban. A teáskannára bélelt vászonborítót húzott, hogy forró maradjon, és beszélgettünk, sokszor semmiségekről csak, legtöbbször mégis sokáig.

Turbuly Lilla

SZÉLROSTA

Reinkarnációs gyakorlat

Rohantam egyszer, szél pofozta arcom,
futottam tőle vagy felé talán,
porfüggőnyt szőtt a készülő vihar, és
elém zuhant egy szétkorhadt platán.

Nyugodtabb táj, de mintha mégis az,
holdfény süt át a felhők térközén,
karéja keskeny még ahhoz, hogy lássam,
most tőlem megy, vagy mástól jön felém.

Lustán kavargó hó alatt az út
egyszerre biztos és valószerűtlen,
ha kérdené, mi vár egy újabb múltban,
lehetne máshoz ez egyszer hűtlen.

De hogyha mégsem, nincsen semmi baj,
gyakorlat teszi a felejtés mesterét,
láttam egyszer szélrostát forogni, maradt
a mag, és szállt a pelyva szertesztét.

Megtanultam előző életemben:
volt már, és jön még korszakok sora,
hogy semmi kedvem lenni nélküle,
ilyet nem mondok többé már soha.

Párizs, 2003. október

Bozsik Péter

AZ ATTENTÁTOR

Képtelen krónika

Részlet a Matuska Szilveszter-regényből

Ötödik álmom

Figyelem, milyen ügyesen dolgozik a szőke német, akiről egy másik álmomból tudom, hogy Feiner Rudolfnak hívják. Úgy látom, mintha moziban ülnek.

A colstokból letör két részt, olyat, amelyek csuklószerűen vannak egymáshoz illesztve. Ezt nyitja szét, de nem az élek, hanem a lapok irányába, és a két szár közé (úgy középtájon) kisebb követ helyez be (a töltésen van ilyen bőven), amelyet spárgával kötöz oda. Mindkét szár végére lukat fúr (szöggel), és ide erősíti egy bőrönd zárjait. Ezekhez pedig egy-egy gömbzsinórt, a két gömbzsinór másik végére pedig a zseblámpa-elemet drótozza, úgy, hogy közbeiktat egy gyújtógyutacsot. Mindig is utász szerettem volna lenni, gondolom, esetleg flakos. Egy fa mögé bújva próbálja ki. Összenyomja a colstok elálló végét, hogy egymáshoz érjen a két bőröndzár, ezzel bezárja az áramkört. Működik, a gyutacs fölrobban.

Ugyanezt fogja csinálni a mozdony első kereke is, gondolom.

*

Elrobgott egy személyvonat. Orromban még érzem a mozdony füstjét.

Ez volt a grazi személyvonat, mondta Bergman, most mi jövünk.

Az órára néztem, háromnegyed tizenegy van, mondtam magamban félhangosan, segítettem a völgyhídra vinni a vascsöveket, az ekrazitot, a téglalakú köveket, a huza-
lokat és a többi tárgyat. Kesztyűben dolgoztunk, mert az ekrazit nyomot hagy, nehogy sárga színű maradjon a kezünk. A színhelyet a mindennapos rémálmaimból ismert Bergman Leó jelölte ki: a baloldalt lévő völgyhíd Budapest felőli hídfőjének jobb sín-szálát választotta ki. A csöveket a sínszál belső oldalához helyeztük, majd a szőke német ezek tetejére rakta (egymás utáni sorrendben) a kb. öt-hat kiló ekrazitpatront. Hogy a patronok le ne guruljanak, markunkban, sapkánkban vittünk föl sarat, és azal ragasztottuk oda azokat. A német a szétnyitott mérőlécet úgy erősítette a sínszál oldalához, hogy az összecukott vége Budapest felé nézzen. Kövekkel is kitámasztotta, és biztos, ami biztos, azokat is a sínszálakhoz kötözte. Végül a gyújtógyutacsot (az izzóhengerrel együtt) a Budapest felőli patronba dugta.

Ezt szögezte ki, mondta Bergman, és egy borítékot nyomott a kezembe.

Hová?, kérdeztem.

Ahová akarja.

Tanácsalanul körbenéztem a gyér fényben. Elindultam a torbágyi állomás felé, megálltam, és végül az ellenkező irányba gyalogoltam vagy ötvenméternyit, és az ott álló betonalapzatra erősítettem a borítékot, amelyet rossz szememmel alig tudtam elolvasni a zseblámpa gyöngye fényénél: „Munkások! Nincs jogotok, hát majd mi kierő-

szakoljuk a kapitalistákkal szemben. Minden hónapban hallani fogtok rólunk, mert a mi társaink mindenhol otthon vannak. Nincs munkaalkalom, hát majd mi csinálunk. Mindent a kapitalisták fizetnek meg. Ne féljete, a benzin nem fogy el.” Aláírás: „A fordító”.

Lementünk a kalyibához. Intettem a két férfinak, hogy maradjanak kint. Julis, a tarlótündér, ahogy más álmaimban neveztem, aludt, de az ajtónyikorgásra fölkapta a fejét. Mondtam neki, hogy maradjon csöndben, aztán hasra fordítottam, fölhajtottam a szoknyáját, lecibáltam elnyútt alsóneműjét, és villámgyorsan magamévá tettem. Miután összeszedte magát, kituszkoltam az ajtón, és mindhárman az országút egy távolabbi részére mentünk. Alighogy leültünk az út szélére, láttuk, hogy jön egy gyors. Üvölteni kezdtem.

Ez személyvonat, maga gazember!, és azzal Bergmannak ugrottam, de ő elhajolt, kétszer gyomorszájon vágott, azután pedig a hajamba markolva lenyomta a fejemet, és néhányszor végigszántotta vele a nedves, kövecses földet.

Most pedig csöndben elvegyülünk a túlélők között, aztán meg fölszívódunk, megértetted?, szorult helyzetemben is megdöbentett, hogy letegezett. Csak a robbanásnál engedett el. Fölkaptam a fejem, a három vagon mint három zepppelin zuhant a mélybe. Borzongatóan gyönyörű volt a látvány.

Megtapogattam sajtó arcomat.

Melyben néhány furcsa rendőrségi bejelentéssel foglalkozunk

A lapok hírt adtak egy falusi lányról, aki a Matuska-ügy egyik homályos figurája. A falusi lány, Habli Júlia – „némiképp terhelt” – Budapestre került, s itt prostituált lett. Az adatok szerint Matuska egy-két nappal a biatorbágyi vonatrobbanás előtt szedte fel, s Nagytétényben ugyanabban a szállodában vettek ki szobát. A lány vallomása szerint Matuska magával vitte őt a viadukt közelében lévő csőszkunyhóba.

A Népszava szeptember 19-i száma rendőrségi értesülések alapján megírja, hogy Habli Júlia – állítása szerint – „férfiismerőse társaságában a merénylet éjszakáján kiment Torbágyra, és végignézte a merénylet előkészítését, a vonat felrobbanását és mélybe zuhanását”. Társaságukban volt még két férfi, akikkel Matuska németül beszélt, s akikkel együtt készítették elő a robbantást. Közlését a rendőrség komolytalanul nyilvánította, miután kiderült, hogy Habli előzőleg az Angyalföldi Elmeógyógyintézet ápolója volt.

A Pesti Napló szeptember 19-i száma a Habli-vallomásról hallottakat így adja vissza: „A három fiatalember lent hagyta őt a viadukt végében levő hegy lábánál, ők maguk pedig felkapaszkodtak a lejtőn. Hosszú ideig foglalatoskodott ott a csomagokkal a három fiatalember, majd amikor visszaértek a várakozó asszonyhoz, sápadtak voltak, remegtek, és elcipelték az asszonyt az országút egyik távolabbi részére, majd leültek az út szélére. Félóra múlva egyszerre csak látni lehetett, hogy gyorsvonat közeledik. A fiatalember minden porcikájukban reszkettek, amikor a vonat dübörögve ráfutott a viaduktra. A következő pillanatban irtózatos robbanás zaja hallatszott, a vonat lángnyelvek fényében lezuhant a mélységbe. Ő felsikoltott, de a fiatalemberek lefogták, a száját befogták, és megfenyegették, hogy az életével játszik, ha bárkinek szólni merészel a dologról. Kényszerítették, hogy velük együtt a robbanás színhelyére rohanjon, és szótlannal kellett végignéznie, amíg a fiatalemberek úgy tettek, mintha ők is a sebesültek segítségére lennének. Kétségbeesetten, gyalog vágott neki az útnak, hogy visszatérjen a fővárosba.” Pesten utcáról utcára kóborolt, s elfogta a razzia.

A tudósítás stílusa, a „lángnyelvek fénye” stb. nyilván nem Habli Júliáé, de feltehetőleg az ő vallomásának lényegét adja vissza, viszonylag jól. Egyébként a helyszínrre kivitt Habli Júlia ismerte a terepet. „Péntek délután – írja a Pesti Napló –, amikor az asszonyt a detektívek magukkal vitték a biatorbágyi merénylet helyszínére, meglepetésükre a parasztnenyecke, aki nem Biatorbágyra való, elvezette őket mindazokra a helyekre, amelyeket Budapesten tett vallomásában megnevezett... Akárhogyan is kértelkedik a rendőrség a különös vallomás valóságában, pénteken este az a felfogás alakult ki, hogy a parasztasszony vallomása, akármennyire valószínűtlennek hangzik is, megfelel a valóságnak.”

A Pesti Napló következő, szeptember 20-i száma ismét említi Habli vallomását: „A parasztasszony kijelentette, hogy hajlandó mindent elmondani, de kéri, hogy biztossítsák számára a büntetlenséget, és részesítsék a kitűzött jutalomból.” Ekkor korábbi vallomását kiegészítve – feltehetően rákérdezésre – azt mondta, látta, amint a férfiák „egy hosszú csőbe helyezték el a robbanóanyagot”. Azt is mondta, hogy „még egy parasztasszony volt velük a biatorbágyi vasúti töltés alatt”. Korábbi elmeógyógyintézetbe vitelének oka pedig, állítása szerint, makacs öngyilkossági szándéka volt.

„A detektívek megállapították – írja a lap –, hogy a szenzációnak látszó vallomás megbízhatatlan, mert a dunántúli parasztasszony régebben két hónapig elmeógyógyintézetben volt.” Ennek ellenére vallomása azt sejteti, mintha „valóban tudott volna a merényletről”.

A Belügyminisztérium nyomozói, akik 1967–68-ban kísérletet tettek a bűntény sötét szálainak felderítésére, eljutottak a már említett Pál Elek volt biatorbágyi csendőr szakasparancsnokhoz, aki az 1967. augusztus 22-i meghallgatásakor beszélt Habli Júliáról is. Akkor Pál Elek azt közölte, hogy a lányt a helyszínen őrizetbe vették, és kihallgatásakor elmondotta, hogy ő falazott a csőszkunyhóban, „azoknak, akik a robbantást előkészítették”. A nőt átadta Schweinitzernek, aki „többé nem adta ki a kezéből”. Október 30-i meghallgatásakor viszont jobban visszaemlékezve azt közölte, hogy a rendőrségi nyomozók vitték ki Habli Júliát Torbágyra, s ekkor beszélt ő is vele. Habli Júlia a toloncházba került, majd onnan 1931. november 7-én, négy héttel Matuska bécsi letartóztatása után, elmeógyógyintézetbe vitték, ahol 1932. március 2-án meghalt. A halál okául „szívhűdést” jelöltek meg. Említett vallomása szerint a három torbágyi merénylet megfenyegette, hogy „életével játszik, ha bárkinek szólni merészel a dologról”. S élete az elmeógyógyintézetben véget ért.

*

Nem adtak hírt a lapok Márkus Miksa nyugdíjas torbágyi vasutas és Veress Károly pályafelügyelő bejelentéséről.

Márkus Miksát a viaduktól nem messze lévő lakásán az ágyból keltette fel a katasztrófa robaja. A viadukthoz sietett, ott találkozott Matuskával mint a szerencsétlenséget épségben túlél utassal, s beszélgetni kezdett vele. Gyanút ébresztettek benné Matuska elbeszélésének ellentmondásai, mégis lakására hívta. Mint kíváncsi személy, elkérte útlevelét (ha Bécsbe utazik, nála kell lennie, gondolta), s vendége megmutatta. Márkus abból megállapította, hogy az illető Matuska Szilveszter csantavéri születésű (még meg is kérdezte tőle, hol van ez a Csantavér, mire ő azt válaszolta, Jugoszláviában, Szabadka mellett), katolikus, nős, részvénytársasági igazgató. Biztatására Matuska megmosdott és megborotválkozott, s reggelizés után eltávozott – olvasható a MÁV budapesti Üzletvezetősége baleseti vizsgálatának jegyzőkönyvében a 47–57. oldalon.

Másnap Márkus olvasta a lapokban Matuska nyilatkozatát szerencsés megmeneküléséről, s abban arról, hogy „Márkus vasutasist és Veress pályafelügyelő mentette ki őt a roncsok közül”. Mivel ez nem felelt meg a valóságnak, gyanúja ismét feléledt, gyanakvását csak serkenthette az 50 000 pengő jutalom. Elment a pesti rendőrségre feljelentést tenni, de ott kinevették. Egy-két hét múlva behívták Veress Károlyt is Schweinitzer tanácsos úrhoz: „Kihallgatás közben bejött Hetényi főkapitány-helyettes, s kérdezte a tanácsos úrtól, hogy fénykép alapján ráismerek-e Matuskára. Schweinitzer azt válaszolta, hogy már csatolta is a vallomási jegyzőkönyvhöz a Pesti Hírlapban megjelölt fényképet, melyben Matuskát felismertem. A továbbiak során Hetényi még megjegyezte: Ezeknek még igazuk lesz, ez lesz a gazember.”

Hatodik álommerény

Háború van, fölött vagyok, de fapuskám van, fakardom. Feladatunk a csantavéri vasútállomás elfoglalása. Csantavéren zsákvasút van, tovább nem megy a vonat, Nagyfénynél leágazik egy sínpár a nemzetközi vágányok mellől. Hajnalban rohamozunk, elfoglaljuk a bakterházat, a javítóműhelyt és a töltőállomást. És mivel a parancsnokság további intézkedésekig szünetelteti a közlekedést, megvalósíthatom régi álmom: kedvemre játszadózhatok a vasúttal. Gyorsan kiismerem a gépezetet, nem véletlenül neveztek a bíróságon technikai zseninek, megyek vele előre-hátra, bezakatolok a javítóműhelybe, többször is megfordulok vele egymás után a fordítókorongon; füttyül a mozdony, tódul a gőz minden szelepén, szebben eregeti a füstöt, mint amikor a lelketlen, hivatásos masinisták kezelték; le-föl furikázok Csantavér és Nagyfény között, rendkívül élvezem, amint kinyílik az etetőnyílás ajtaja, s egy pillanatra kicsap a hőség és a tűz fénye a kazánból, és amikor kinyitom a szabályzószelepet, s a platform meg-rázkódik a kocsik súlyától, még a nap is szebben süt, aztán amikor a mozdony egyenletesen húzni kezd, visszazárom a szelepet, mivel az adagoló már zárva, a mozdony kis gőzzel szabadon vágtat. Mint egy skarlátszínű bogárraj, amelyet az éjszaka csal ki a levegőre, a vonat fölött szikrafelhő úszik; a szikrák lehullnak, a parázs megérinti a sínek menti leveleket, ágacskákat, selymes fűszálakat, aztán pernye lesz belőle. Kisebb szállítmányokat is elfogadok megfelelő borralaló ellenében. Egy-egy kosár szilva, néhány korsó pálinka, kukorica, búza, krumpli, árpa zsákszámmra, végig egy cigányzenekar muzsikálja a *Kicsiny falu, ott születtem én...* kezdetű nótát, a kedvencemet, és amikor tökéletesen elsajátítom a kazánbetétet, a vezetés, a gyorsítás, az egyenletes sebességtartás minden csínját-bínját, és úgy tudok fékezni, hogy a vagonok pontosan a peron mellett állnak meg, akkor meghívom a falu értelmiségét (a preferánsjátékosokat) egy kirándulásra. Legnagyobb meglepetésemre a Kormányzó, a Hadúr, azaz a hadügyminiszter, ahogy magát nevezni szerette szűk baráti körben és István gazda (szájában cigarettával) jelennek meg. Hiába erőlködtem, nem tudtam beindítani a masinát.

*

A roncsokból borzalmas kiáltások hallatszanak, jajgatás és gyereksírás. Szörnyű. Befogom a fülem. Megpillantok egy vasutast, aki lámpáját letéve egy túlélőt próbál kimenteni a roncsok alól. Nadrágomba tűröm trencskótomat, és segíték neki, na ez már megmarad, nem fullad meg, mondja a vasutas, téblábolok még ott egy ideig, aztán továbbállok, egyre több ember terem elő, mintha a semmiből, váratlanul a saját hangom hal-

lom, „micsoda disznóság, itt rakásra döglenek az emberek, nincs semmi világítás, és nem jön segítség”, az arcomba világítanak, megkérdeik, ki vagyok, mi vagyok, mondom, hogy az első kocsiiban utaztam, ezen csodálkoznak, „abból eddig csak egy kislányt sikerült kimenteni”, válaszolja valaki, segíték a kocsik roncsaiból máglyát csinálni, hogy jobban lehessen látni, lábam nehéz a ráragadt sártól, tegnap késő estig esett az eső, gondolom, egy kocsmában látom magam újra, előttem pálinka, kérdeik tőlem, kérek-e még, mondom, igen, szívesen fizetnék én is, mondom, de bőröndömben maradt a pénztárcám, kétszáz pengőnyi schilligem volt, teszem még hozzá, megsérültem a hasamon, számomra is váratlanul kigombolom a kabátomat, mellényemet, koszos ingemet, letolom a nadrágom, mutogatom magam, mintha cirkuszi porondon lennék, a lányomról beszélek, sírok; egyszer csak sebesülteket segíték a váróterembe cipelni, leülök a fapadra, a sarat kapargatom kisbicskámval a cipőmről, megnyugszom, fölnezek, látom Bergman Leót, a félig ájult Julist támogatja, int, odamegyek hozzá, mondja, most ők hárman Pestre mennek, én menjek Győrön át Bécsbe, eltűnnek, akkor jut eszembe, elfelejtettem pénzt kérni tőle, uram, mi ebben a merényletben a ráció, kérde mellettem egy vasutas, zokogni kezdek, kérde, mi bajom van, mondom, eszembe jutott a kislányom, vasúti kocsi mellett szédelve, mellettem egy köpcös férfi, kereskedőféle, megtaláljuk a zsinórt, a talpa és a sínvas közül kiviszem a zseblámpa-batériát, ne bántsa, még fölrobbanhat, mondja a köpcös kereskedőféle, ez már nem robban föl, mondom, és elmagyarázom, hogyan történt a robbanás, tegye vissza, mindjárt jön a vizsgálat, szól rám egy odaérkező vasutas, templomba akarok menni, mondom neki, hátát akarok adni Istennek, hogy megmenekültem, orvosok előtt vetkőzöm, mutatom, hol fáj, mondom, kimentettem egy gyereket a roncsok alól, fájdalomcsillapítót kérek, föl kéne írni a halottak meg a sebesültek neveit, mondom, ceruza után kotorászok a zsebemben, majd fölírják Pesten, mondja az egyik orvos, magának semmi baja, mondja az, aki vizsgál, menjen a fenébe, azokkal kell törődni, akik súlyosabban megsérültek, rendőrök vesznek körül, igazoltatnak, mondom, hogy gyárigazgató vagyok, Wienbe akartam utazni a családomhoz, lefényképeznek, megint a szerencsétlenséget mesélem, borotválkozom közben, früstökölnék, előttem egy férfi ül, egy tenyeres-talpas asszony hoz kenyeret, túrót, hagymát, szalonnát, mondom, hogy a legelső vagonban utaztam, az ajtóban álltam, a vagon ajtaját kinyitottam, mert büdös volt, épp rá akartam gyújtani, amikor hirtelen zuhanni kezdtem, mintha siklón mennék lefelé, mondom, nagy fényt is láttam, mondom, Istennek hála, megmenekültem, mondom, kik tehették, kérde egy másik nő átsétálva a szobán, a kommunisták, mondom, már túl vannak a határon, újból a kocsmában vagyok, szilvóriumot fizetnek nekem, iszom, megint az állomás, vasutasok faggatnak, hogy volt, hová utazik, hol a jegye, kér-e kárterítést, civilek közt lökdösődöm, váratlanul mellettem terem egy vasutas díszuniformisban, hány viadukt van még Győrön, kérdezem, erre a hangra ébrednek.

Melyben közöljük két törvényszéki elmeszakértő véleményét

Mit lehet elmondani egy merénylő jelleméről. Hogy erre született? Hogy a körülmények ördögi cselszövésének áldozata? Hogy már gyerekkora is erre predesztinálta? Nem tudjuk. Hogy elmebeteg volt-e Matuska Szilveszter vagy sem, nos erről is megoszlottak (és megoszlanak ma is) a vélemények, mi magunk (mivel kontárokodás lenne) nem foglalhatunk állást, ám közreadhatjuk, némileg tömörítve, két elmeszakértő hivatalos véleményét, melyet a tárgyalás során mondtak el:

Dr. Németh Ödön, a törvényszék elmeszakértője:

A vádlott elmeállapotát 1933. július 4-től augusztus 5-ig 18–20 esetben figyeltem meg (dr. Tóthpál Lászlóval együttesen) a Pest vidéki törvényszéken, s mindenkor óránként át tanulmányoztam.

A vádlott 177 cm magas, jól fejlett, jól táplált egyén, aki 1933 nyarán mindenesetre jobb kondícióban volt, mint most, amikor a steini letartóztatási intézetből ideszállították. Izomzata elég erős; mindazonáltal bizonyos mértékben nőies típusnak mondható. Arcizmait jól idegzi be, látása, hallása, szaglása, ízlése (sic! – *B. P.*) zavartalan. A szív és a nagyvérerek hangjai tiszták. Vérnyomása 118. Hőmérsékletét hosszabb időn át mértük, de semmiféle hőemelkedést nem tapasztaltunk. Testtartása egyenes, járása kissé imbolygó, testmozgása azonban szabatos. A jobb lapockáján, kisebb területen srapszelánszálanktól eredő sérülés elszíneződése; a bal láb negyedik ujján lövésbemenet, a talpon vonalszerű sérülés nyoma.

Nem ejtettünk meg a vádlottnál szemfenék-vizsgálatot, s vérbaj szempontjából sem néztük meg, mert ezeken Bécsben, kevéssel az itteni vizsgálat előtt, átment; az eredmény szerint a vádlott jobb szemén homályos látásban szenved; a vérvizsgálat és gerincvelő-folyadék-vizsgálat negatívnak bizonyult. Vádlott maga is azt adta elő, hogy csak kankója volt, vérbajban sohasem szenvedett.

A vita sexualis (vastag ceruzával aláhúzva, mellette kézzel írva: „Zárt tárgyalásra való!” – *B. P.*) kérdésével kapcsolatban vádlott elmondta előttünk, hogy diákkorában önfertőzött; a rendes nemi életet 20 éves korában kezdte el. A házassági hűséget kezdetől fogva nem tartotta meg, állítása szerint azért nem, mert felesége tüdővésztes volt, s kímélni akarta. Előfordult, hogy nappal is pollúciói voltak, megtörtént, hogy 2-3 nőt vitt föl szállodai szobájába, az egyikkel közösült, a másik kettő csak izgatta, ám ha éppen kedve támadt, a második, harmadik nővel is érintkezett. Azt mondta, arra nem emlékszik, hogy a merényletek alkalmával a természete elfolyt volna.

Továbbá elmondta vádlott, hogy az utóbbi időben mind kevesebb lett a pénze, s ekkor gondolt arra, hogy jönnének a vasúti merényletek, s ekkor alapítaná meg a vallásos kommunista pártot. Fel akarta állítani a turbinamodelljét, odahívni a munkásokat, hogy megmutassa, tud munkát adni, ha belépnek a pártjába. Előadta még, hogy 1931. október havára tervezte az amsterdami vasúti híd karfájának a felrobbantását, evégből térképeket is szerzett be. 1931. november vagy december havára vette tervbe a marseille-i, illetőleg a ventigliai vonatrobbantást, az ehhez való térképeket azonban csak kirakatban nézegette.

(A bíró itt elébe tárta a vádlottnak, hogy egyszer előbb már azt vallotta, hogy még Berlinben beszerezte ezeket a térképeket.

Vádlott: Úgy van.

Bíró: Akkor mért mondott mást az elmeszakértők előtt?

Vádlott: Mert nem tudom még most sem, mi a valóság, hogy tudniillik álmodtam-e vagy így történt.)

Arra nézve, hogy megbánta-e tettét, úgy nyilatkozott, hogy „igen, megbántam, de csak a halálesetek miatt, különben nem”. Tagadta, hogy felforgató elemekkel állott volna összeköttetésben, s hogy merényletei valamelyes összefüggésben lennének szemafortalálmányával, hogy a vasutakat a merényletekkel akarta volna rábírní: találmánya valamelyikét megvegyék.

(...)

A vizsgált egyén tekintete élénk, fürkésző. Hangulata a fiziológiás határokon belül kissé labilis, kóros színezést nem mutat. Helyre, időre, körülményeire és viszonyaira

nézve jól tájékozódik. Helyzetével teljesen tisztában van. A kérdéseket felfogja, s előre elkészül a második kérdésre is. Az utóbbi időben bizonyos érzelmi momentumok is mutatkoztak a vádlotton, különösen amikor feleségére került a szó. A helyzete által kiváltott enyhébb fokozatú nyugtalankodás dacára vádlott rendezetten viselkedik. Okoskodó, tudálékos; rapszodiás (sic! – B. P.), ismereteit fitogtatja. Sokat fecseg, minden törekvése oda irányul, hogy a társalgást az általa kívánt irányba terelje. A keze – irásokról – nem remeg, holott az ilyen súlyos váddal illetett egyéneknél ez a remegés rendszerint megnyilvánul. A fejbéli számműveleteket gyorsan és jól megoldja. Szeretettel beszél különböző találmányairól, különösen technológiai ismereteiről, amelyek azonban nem elég rendszeresek. Jól ismeri a földrajzot. Az általa elkövetett és tervezett merényletek útvonalát, a főállomásokat pontos egymásutánban felsorolja. Vallásos és jogi fogalmi eléggé kifejlődtek. Belátja, hogy ilyen szörnyű dologért meg kell őt büntetni; de meggyőződése, hogy nem józan ésszel csinálta. Minden egyes esetben kényszer alatt állott, mert híres („berühmt”) akart lenni; ez a kényszer pedig akkora volt, hogy nem tudott ellent állni (sic! – B. P.), mindig a kopasz embert (Leó) látta maga előtt.

Feltűnő a vádlott erkölcsi életének és kedélyének durvasága. Erkölcsi fogalmi nagyon alacsony fokon állnak. Bár feleségéről és leányáról mindig szeretettel emlékezik meg, de semmi megvetendőt nem talál abban, hogy házasság létrejötté utcai ismeretségeket kötött. A maga részéről ezt a dolgot elintéztnek tartja azzal, hogy a feleségét kímélte. A leghatározottabban tagadja, hogy a bűncselekmény tervezésekor, végrehajtásakor magömlése lett volna. Annyit koncedál, hogy a cselekmény előkészítése idején – „természetszerűleg idegesebb lévén” – nemi érintkezés útján vezetete le feszültségét.

Szociális érzéke kitűnő. Bántotta az a felismerés, hogy az 1-2 évig szolgált miniszternek, államtitkárnak nyugdíjat adnak; szerinte nyugdíj csak annak jár, aki hosszabb ideig szolgált. Elítélte, hogy Oroszországban 1928-ban egy csomó püspököt kivégeztek. Túlzott egoizmusa ellenére általában altruistának iparkodik feltüntetni magát. Emlékezete kifogástalan. Ennek ellentmondani látszó nyilatkozatai nélkülözik az emlékezetbeli csalódás színezetét, s magukon viselik a szándékoltság, a védekezési jelleg bélyegét. Kérdésünkre, hogy járt-e Franciaországban szabadalmi ügyében, azt felelte: „Azt sem tudom, hogyan költöztünk Bécsbe; csak annyit tudok, hogy a Kertész utcából költöztünk oda, de a részletekre nem emlékszek. Passzusomban nem látom, hogy Párizsban jártam volna.” Önmagával szemben elfogult, modora fölényes, de figyelemre meghunyászkodik. Ítéletei összefüggők. Érzékcsalódások, téveszmék, kényszerképzetek, nehéz kóros vagy szédülésszerű rohamok nem észlelhetők nála. A házirendet állandóan betartja. Úgy tudjuk, fogházi viselkedése ellen sem a vizsgálat tartama idején, sem a főtárgyalás alatt kifogás nem merült fel; még akkor sem, amikor egyébként itt, a főtárgyaláson feltűnően viselkedett. Álma és étvágya a viszonyokhoz mérten jó.

(Bíró: Mért morog magában állandóan? Ez itt a főtárgyalás.)

Vádlott: Azon gondolkozok, mit fogok majd mondani.

Bíró: Ha továbbra is morog, megvasaltatom.

Vádlott: Bocsánat. Sokszor nem tudom elválasztani, mi a valóság, és mi nem az. Nappal is álmodom...

Bíró: A múltban voltak-e olyan érzései, hogy ha valamit nem csinál meg, meghal valaki a hozzátartozói közül?

Vádlott: Mindig féltettem a családomat mindenféle ismeretlen veszélytől. Például ha Lucakor nem ültettem búzát, rettegtem, hogy baja esik valamelyiküknek.)

Dr. Tóthpál László, a másik törvényszéki szakértő, mindenben egyetértett dr. Németh Ödön szakvéleményével, azonban azt közvetlen megfigyeléseim alapuló adatokkal egészítette ki:

Matuskával a háború alatt, mintegy hat hónapon keresztül egy csapatostban szolgáltunk. Ebben az időben – 1917 vége tájától 1918. május 10-ig – nap mint nap beszélgettünk a tiszti étkezdében. Egy alkalommal egészen közelről ismerhettem meg Matuskát, két héten át ugyanis állandóan együtt kellett lennünk, mert egy különös feladattal ellátott csapatot kísértünk ki a harctérre. (Ő a feladatot azért kapta, mert kedvence volt a parancsnoknak.) Sokat beszélgettünk, toalettdolgainkat is egymás előtt végeztük. Kérésére tüzetesen meg is vizsgáltam, nemcsak elsődleges panaszát illetőleg (trachomája és gonorrhoeája volt), hanem a tüdejét, szívét, egész szervezetét, semmiféle elváltozást nem észleltem rajta. Ami a nőkhöz való viszonyát illeti, még a naplomban is följegyeztem, hogy 1918. február 3-án egy kocsmában egyszerre csapta a szelet a korcsmárosnénak, a leányának és a felszolgálólánynak. „Laza pacák”, írtam. Egyébként szerelmi életében semmiféle defektust nem észleltem.

Rendkívül elegáns, mozgékony tisztként magára vonta felettesei figyelmét. A viccek előadásában pedig olyan sikereket ért el, hogy egyszer azért kapott szabadságot a parancsnokától, mert hosszabb ideig megnevettette őt.

A szakértők végső konklúziója: „Minden kétséget kizáró módon megállapítható, hogy vádlott degenerált, rafinált, etikailag fogyatékos, kedélybelileg sivár jellemű egyén ugyan, de az elmebetegséget kitartóan színleli csupán, s határozott véleményünk és meggyőződésünk szerint az akaratbeli szabadelhatározási képességet kizáró, korlátozó elmezavarban vagy öntudatlanságban sem jelenleg nem szenved, sem a terhére rótt cselekmény elkövetésekor, 1931. szeptember 13-án nem szenvedett.”

Hetedik álommerény

A barakkban, ahová beléptem, félhomály és iszonytató bűz uralkodott. A szanaszét szórt szalmán, mint afféle istállóban, két csontsovány nő hevert. Az egyik hason feküdt, és egy szalmaszálal rágcsált, a másik épp fölült a szalmán, vállával a hideg barakkfalnak támaszkodott. Lepedőt szedett elő egy rongycsomó alól, és kétfelé hasította. A nagyobb felével becsomagolta a rongycsomót, a másikat pedig apró csíkokra szaggatta, megtörölgette nedves ujjait, az egyikből pedig hengert formált, guggolóállásba helyezkedett, és földugta magának. Akkor láttam meg, a bejárati ajtó szélesebbre táruló fényében, hogy a keze, a combja csurom vér. Havibaja van, gondoltam undorodva, de még mindig nem láttam a vérző nő arcát, amelyet eltakart csapzott haja. Ekkor (valószínűleg e fény hatására) hirtelen fölvetette tekintetét, ahogyan csak a nők tudják, még ily kiszolgáltatott állapotban is, és akkor megláttam, hogy ő az, az én kislányom, akit – ez abban a pillanatban jutott eszembe – már hosszú idő óta reménytelenül keresek. Gabyka, Gabykám, kiáltottam zokogva, de ő védekezően fölemelte a rongycsomót, amelyből egy már több napja halott csecsemő puffedt arca nézett vissza rám.

*

Civil ruhában látom magam, mint oly sokszor. Az örökkel beszélgetek. Hangom halk, már-már bizalmas. Huszonöt évig dolgoztam ezen az egyenleten, hallom a hangom, most a kézelőmre másolom, a jegyzeteket pedig megsemmisítem. A börtönfolyosón

látom magam, a rabok éljeneznek, csókokat dobálnak felém, némelyek sírnak. Az elnöki szobában néhány képet csinál rólam Petőfi, az újságíró; egy hivatalnok leszámolja a keresetemet: két fahúszast és 39 kavicsot; ez a pénz most, mert ez a legolcsóbb. A kavics az apró. Nem tudom eldönteni, milyen színűek. Monopolszínnek nevezik, mondja az elnök, csak az államnak szabad használni, különleges eljárással festik be a fát és a kavicsokat, gyakorlatilag nem kopik; ha valakit rajtakapnak az utánzáson, a halál fia. Nehogy megpróbálkozzon vele, ez az utolsó jó tanácsom, Isten magával. A kapuig kísérnek, kezet fognak, megéljeneznek, megtapsolnak, és utamra bocsátanak.

Künn az utcán nagy a nyüzsgés. Mindenki rohan, mindenki kopott, elnyútt ruhát hord, a kocsik rozsdásak, rozogák. Nagyon hiányzik egy ismerős arc, rosszullesik, hogy nem vár senki. Dühömben eldobom a fahúszásokat és a kavicsaprót. Egy kör alakú padra ülök, ahol már ül néhány idősebb hölgy és úr. Megáll előttem egy koldus, és pénzt kér tőlem. Engem az egyén nem érdekel, mondom neki, csak a tömeg, az egyénnel az egyes országok miniszterei foglalkozzanak. Meghallják ezt az idősebb hölgyek és urak, fölháborodottan mondogatják, hogy egy ilyen finom öltözetű úr, aki bizonyára nagyon gazdag, a ruhájából ítélve legalábbis annak látszik, még csak egy koszos kavicsot sem képes adni a szerencsétlennek. Most, hogy alaposan megnézem, látom, hogy pap, ezredes (sarkantyúban), sőt tábornok is van a padon ülők között, de mindegyik ruhája szakadt, nyútt. A hölgyek különösen. Még egy koldus jön hozzám, ugyanazt mondom neki is, mint az elsőnek, csak már dühösebben. Különben meg mit akarnak a kavicsokkal! A börtön előtt eldobáltam az összeset! Fölugrik erre az egész társaság, lobog a reverenda, peng a sarkantyú, suhognak a foltos, fakó szoknyák, és futnak a börtön kapuja felé. Keresgélnek, meg is találják a kavicsok egy részét, megkérdezik tőlem, mennyit dobtam el, mikor megmondom, visszamennek, tovább keresgélnek, baromfik a trágyadombon, gondolom, megint hozzám jönnek, arcukon látszik, elmebetegnek tartanak, de nagyon hálásak így is, undorodom tőlük, fogom magam, és átülök egy másik körpadhoz, ahol nem ül senki.

Most fölülről látom magam. Egyre magasabbról, először ellipszis leszek, aztán pont, utána pont se.

Melyben közreadjuk (általunk sűrítve) az ellenőrző szakértő véleményét, és részletesebben tanulmányozzuk Matuska találmányait

Dr. Gartner Pál ellenőrző szakértő, ideggyógyász szakorvos állásfoglalása (akiről a periratokból megtudhatjuk, hogy „43 éves, szakorvosi képesítését 1928-ben kapta, 1926 óta praktizál, 1932-ben a Pesti Izraelita Kórház idegosztályán dolgozott mint segédorvos, elmeegógyógyintézetben 1925 májusától 1926 végéig folytatott gyakorlatot, éspe-dig a Scharzter-szanatóriumban, majd a Siesta szanatórium ideggyógyászati osztályán, ideggyógyászati és elmeegógyászati páciéntúrával rendelkezik” – ez azért érdekes, mert a másik két szakértőről nincsenek ilyen részletes életrajzi adataink, csak ennyit lehet tudni, hogy dr. Németh Ödön „30 éves tapasztalatával” támasztja alá állítását):

Határozottan állítom, hogy Matuska Szilveszter a vádbeli bűncselekmény elkövetésekor akaratbeli képességét kizáró nagyzasos, világmegváltó, feltalálási, befolyásoltatásos és megmérgeztetéses téveszmékben szenvedő, paranoiás elmebeteg volt, azóta is ebben a betegségben szenved; de sem a vádbeli bűncselekmény elkövetésekor nem volt öntudatlan, sem jelenleg nem tekinthető annak. Elmebaja a közre nézve a legnagyobb mértékben veszélyes, míg önveszélyességének mértéke sokkal kisebb.

Megpróbálom alátámasztani véleményemet.

A magyar néplélek a jelenségek mélyébe hatoló csudálatos észrevevő képességével, a népszólás sűrített és kifejező készségével „okosbolondnak” nevezi azt az elmekörképet, amelynél a beteg feleletei, felfogása, logikája, ítélőképessége, emlékezőtehetsége nemcsak elmebetegséget nem sejtet, hanem higgadt megfontolást és józan okosságot árul el. Az okosbolond elmebetegséget szaknyelven paranoiának nevezik. A legszabatosabban talán Kraepelin határozta meg az elmebaj körképét, szerinte „a tébolyodottság egy belső okból kifejlődött, állandó, megrendíthetetlen téveszmerendszer kialakulásában nyilvánul meg, ami mellett rendes, világos gondolatmenet, céltudatos akarat áll fenn”.

Matuska Szilveszter karakterében, mint egykori tanulóársai és igazgatója vallották, bizonyos hiú, nagyzó, sőt hazudozó vonások voltak és vannak. Emellett azonban vallásos, sőt a vallásnak bizonyos, inkább babonaszerű gyakorlása nyilatkozott meg nála, pl. tudjuk, hogy mellénye kifényesedett a zsebben hordott Szent Antal-szobrocska állandó fogdosásától. Ezekben az időkben járkálás közben lépcsőket, köveket, fákat kellett számolni, bizonyos kényszerű érzés vitte ezekre az egyebekben jelentéktelen cselekedetekre.

A vita sexualis kvantitatíve túlzott s néha exhibicionisztikus onániában mutatkozott meg. Régiám természetű, s a rendezett gyakoriságú vita sexualisa dacára időnként onániát is végzett. Perverz exhibicionisztikus hajlandóságai vannak, olykor több nőt vitt fel a lakására, nézték, míg ő koitált. A megemlített emberi gyarlóságai mellett ambiciózus, sokat ad külsejére, igyekszik látszani valakinek. A Csantavéri Újságban mostanában is arról cikkeznek, hogy Matuska Szilveszter nem lehetett a biatorbágyi tettes. Expanzív természetű ember, az expanzív természet jó és rossz tulajdonságával egyaránt. Találmányai goromba elgondolások csupán.

Karakterében váratlanul különös változás áll be. Régi személyi tulajdonságai: hiúsága, nagyzolása különös méreteket ölt. Hajszolja a pénzt, habzsolja a nőket, alkalmazottait kihasználja. Bécsben olyan lelki baj tünetei is mutatkoznak nála, amelyet az orvoslélektan kényszerbetegség néven ismer. Ha Luca napján elfelejt búzaszemet ültetni, ami kicsírázik, s a karácsonyfa alá kerül, az az érzése, hogy felesége vagy gyermeke meghal. Ötször körül kell járnia a schönbrunni templomot, mert ha nem teszi, hozzátartozói közül valakinek baja esik. Mikor ötször körbejárja, úgy érzi, talán kevesebb szer ment, ezért megismétli, végül ötvenöttször teszi meg a kört, míg megnyugszik.

A kényszerbetegség tünete, hogy a páciens olyan képzetek üldözik, melyek számára idegenek, s a kényszercselekedeteket az ellenállhatatlan benső hang hallatára, hallázaradék terhe alatt kell végrehajtania. Például ha az állítólagos Leó szellem óhaját nem teljesíti, az feleségét megmérgezi. Szerintem helytelen az a megállapítás, miszerint „a családját nagyon szerető férj bizonyára figyelmezteti feleségét”. Még a lelki betegségben nem szenvedő sem figyelmezteti a közelgő veszedelemre; annál kevésbé teszi ezt az elmeháborodott. A küzdelem és a szenvedély a lélekben zajlik le; az ilyen egyén igazi veszedelem esetén is egészen nyugodt. Ezért volt nyugodt, mint ahogyan dr. Rohrböck Ferenc tanú is vallotta, gyermeke betegágánál. Nem árult el aggodalmat, sőt ő csitította feleségét. A paranoiás beteg az ismeretlentől félti nagyon családját, de nyugodt valós veszély esetén.

Matuska Szilveszter hosszú időn át mindig otthon töltötte idejét. Az utóbbi időben kezdett elkalandozni; zárkózott lett, mogorva. A kényszer gondolatokkal küszködő beteg lesz ilyen. Kikorrigálhatatlan tévedéseket találunk nála téveszmék alakjában. Ilyeneket mondott nekem: „Ha félórás prédikációt engedne tartani a fogház igazgató úr,

száz kommunistából hatot-tízet megtérítenék, és misére járnának.” Nagyzási téveszméje mérhetetlen. „Hátatok mögött hatalmas egyén áll” vagy: „Eljön az ideje annak, mikor kilétemet föl fogom földni.” Különös nyomatékkal és öntelten mondja: „Eisenbahn Attentátor vagyok” (...) „tehetséges vagyok”. Minden sanszot megjátszik; ha egyik németországi merényletéről nem írnak az újságok, akár háromszor vagy többször megismétli.

Technikai zsenialitás mutatkozik meg a biatorbágyi merénylet előkészítésének és elkövetésének minden mozzanatában. Viszont ugyanitt, a már teljesen kibontakozott nagyzási téveszméje ellenállhatatlan erővel kényszerítette a legcélszerűtlenebb viselkedésre. Tizenhárom embernek bemutatkozott, elmagyarázta a bomba szerkezetét, négy embernek bemondta a pontos lakáscímét, foglalkozását, perelni akarta a vasutat; szereplését annak elbeszélésével kezdte, hogy az „első kocsiból”, ami pozdorjává tört, „sérülés nélkül esett ki”. Ezzel egyszerre a csodálat középpontjába került. A szereplés fontosabbá vált számára, mint a biztonság. Igazi merénylők nem így járnak el, és nem is 39 éves korukban kerülnek először az igazságszolgáltatás elé. Feltűnő viselkedésével annyira exponálta magát, hogy három év múlva is, noha lefogyott, és frizuráját is megváltoztatta, mindenki ráismer. „Ezzel a pörrel elértem – mondja –, amit az összes attentátókkal elértem volna: a világ összes újságjai írnak rólam, és harc indul az ateizmus ellen.” Egy egész ország diáksága zengedezi a nevét.

A Leó-illúziókat mintha feladná. Tudnunk kell, hogy az illúziók elmosódhatnak, nem képezik téveszmék forrását, legfeljebb alátámasztják azokat. Téveszméit azonban egy pillanatra sem adta fel. Bécsi fogságában rádió-, hangosfilmszerepre készült, 400 oldalas biográfiát írt egyes szám második személyben, „mert így pergőbb”. Mindenhöz nagyszerűen ért, gyönyörű verseket ír, a főtárgyaláson szeretné elmondani. Nekem elszavalta egy ilyen versét, véleményem szerint közönséges tákolmány.

Tévesnek tartom azt a törvényszéki szakértői véleményt, miszerint „a kényszerképzetben szenvedő egyén teljes erejével küzd a cselekmény végrehajtása ellen”. Éppen ellenkezőleg: paranoiás volta miatt képtelen arra is, hogy a szakvélemény igényeihez képest értelmi képességeinél fogva most, amikor már nem áll az állítólagos Leó szellem befolyása alatt, megbánja tettét. A paranoiás elmebeteg a téveszme területén belül eső cselekedeteket éppen téveszméi miatt nem tudja korrigálni. Mindent megtettem, hogy a törvényszéki szakértők által feltételezett szimulációt leleplezzem. Egyszer megkérdeztem tőle: „Mit választ? Visszalépek a védővel, vagy a rádióban akar beszélni?” „Inkább a fényképes rádiót”, hangzott a válasza. Végül odáig mentem, hogy azt mondtam Matuska Szilveszternek: „Én csak úgy tudom önt megmenteni, ha a főtárgyaláson szakértői véleményemben előterjesztem, hogy elmebeteg.” Azt mondta: „Akkor nincs szükségem önre.”

*

Még valamit fűznék hozzá a fentiekhez. Teljesen véletlenül (isteni koincidencia?) olyan cikke bukkantunk a weissbrunni Elnapoló című újságban, amely rávilágít Matuska egy – a szakértők által nem tárgyalt, de véleményünk szerint fontos – személyiségjegyre:

Az írás címe: *Egyre több az önimádó*, szerzője dr. K. Klára pszichológus:

„A narcisztikus személyiség saját fontosságát, teljesítményét, tehetségét eltúlozza, és elvárja a környezetében élőkétől, akiket alattvalóinak tekint, hogy kiválónak ismerjék el minden megnyilvánulását, még akkor is, ha teljesítmény nincs mögötte. Sajat

éleselméjűségükben bízva óriási sikerről, hatalomról, szépségről fantáziálnak. Különlegesnek élik meg magukat, és elvárják a környezetüktől, hogy az is ilyennek lássa őket. Jogosnak érzik a különleges bánásmódot, a megkülönböztető figyelmet. Emberi kapcsolataikban másokat (ki)használnak saját céljaik elérése érdekében. Mások érzése, szükségletein átlépnek. Úgy érzik, riválisaik mélyen irigylik őket, pedig általában fordítva történik. Képesek a környezetükkel elhitetni, hogy méltóan képviselik majd őket, lelkesnek, harcosnak és odaadónak tűnnek, és maguk is hiszik, hogy életüket és vérüket adják majd másokért. A narcisztikus személyiségek első látásra általában tünetszegény képet mutatnak, a környezetükhöz képesek alkalmazkodni, talán az a feltűnő, hogy aránylag sokat foglalkoznak saját magukkal. Aztán, ha alaposan megismerjük őket, kiderül, hogy a másokhoz való viszonyuk súlyos zavarokat mutat. Önértékelésük szélsőséges, a nagyra törő ambíciók és grandiózus fantáziák kisebbségi érzésekkel váltogatják egymást. A külső megerősítés, a SIKER mindennél fontosabb számukra. Ennek elérése érdekében nem riadnak vissza az ellenfél meggyalázásától, megsemmisítésétől sem. Sóvárgásuk a hatalom, gazdagság, csodálat és szépség iránt mindent elsöprő lehet. A szeretet, mások szempontjainak megértése szinte ismeretlen számukra. A szociális alkalmazkodóképesség csak a felszínen működik, valójában hiányzik az empátiás képesség. Ha veszélyben érzik magukat, ha helyzetük elbizonytalanodik, kíméletlenül gázolnak át másokon. Környezetük úgy élheti meg, hogy kivetkőznek magukból, teljesen más emberré válnak. Érzelmi állapotaik hirtelen változása nagyon megterheli a környezetet. A narcisztikus személyiség spontán pozitív változásának nem sok esélye van, terápiájában sem igazán rózsás a prognózis. Híres szakemberek úgy vélik, hogy a narcisztikusokat akkor is kezelni kellene, ha sikeresek, ha életkörülményeik szinte tökéletesek.”

Nyolcadik álmomérény

Míntha filmvászonon látnám magam, amint a börtönszoba egyik sarkában ülök; számolok, könyveket forgatok idegesen, majd elégedetten le-föl kezdek sétálni a szobában. Sápadt vagyok, meglátszik rajtam a huszonöt év raboskodás, gondolom. Miért menjek ki az életbe, mondom hangosan, feleségem, lányom és fiam (álomomban fiam is van) már bizonyosan rég elköltöztek az élők sorából, mit keressek hát hatvanöt évesen az emberek között...

*

Tehát bűnösnek érzi magát?, kérdi a bíró.

Igen.

Miben?

Huszonkét ember vigyázatlanság folytán elkövetett meggyilkolásában.

És?

Másban nem.

Az esküdtek fölkapják papírcsomóikat (melyekben, tudom, a megválaszolatlan kérdések vannak), és bevonulnak egy másik tanácsterembe. Látom magam: fess vagyok, frissen borotvált, üde. Mikor hátranézek, látom tizenhat éves kislányom és feleségem. A fiam nincs jelen a tárgyaláson. A feleségem nagyon sápadt, tébécés, nem sok van neki hátra, hasít belém a felismerés. Könnybe lábad a szemem, torkom elszorul, de erős maradok. Beszédet kell tartanom, az utolsó szó jogán. A hallgatóság jelentős része

izeg-mozog, mint a sülő töpörtyű, gondolom, vitatkozik, és láthatólag értem lelkesedik. Mikor elkezdem a beszédemet, síri csönd lesz a tárgyalóteremben, nem hallom, mit mondok, de érzem a tömeg lelkesedését. Érzem, hogy roppant férfiasnak tartanak, mert nem mentegetem magam a cselekedetemért. Valami világszenzációról sus-torognak, amelyet állítólag én árultam el a főtárgyaláson, ám én nem emlékszem semmi különös dologra. Mindenki tisztelettel és áhítattal néz rám. Bejön az esküdtszék, és megállapítja, bűnös vagyok, hat igen és öt nem szavazattal, mire a bíró fölolvassa az ítéletet: harminc év. Ahány halott, annyi év, plusz két-két év a más országokban elkövetett merényletekért. Az indoklásban elmondja, csak azért ennyi, mert az esküdtszék véleménye erősen megoszlott. Mindenki tudomásul veszi az ítéletet, csak a védőügyvédem nem: ugrál, hevesen gesztikulál, kiabál. Leintem, a hallgatóság megéjlenez. Elbúcsúzom leányomtól és feleségemtől. Sírnak. Én erős vagyok. Mikor kimennek, egy rendőr behozza a rabruhát, és ott a tárgyalóteremben átöltözöm. Megbilincselnek, és őrizőimmel együtt elindulunk a börtönbe.

*

Mit kezdek magammal, ha kijutok innét, ez jut eszembe, a világ annyira modernné vált, hogy majd csak tengék és lengek benne. Nyikorog a kulcs, nyílik az ajtó, egy foglár jelenti, hogy a fegyház elnöke (így, elnöke, nem igazgatója, ezen álmomban is csodálkozom) vár az irodában. Látom, hogy egy férfival társalog, aztán, mivel belátok a sűrű rácsos ablakon, leolvasom a szájukról, mit beszélnek. Megtudom, hogy a férfi újságíró, és azt is, hogy a családom nem halt meg. Az elnök meséli el az újságírónak, miközben én foglárommal a soromra várok, hogy a lányom egy bankban osztályvezető, a fiam pedig híres tudós lett. Nagyon híres és gazdag volt, négy évvel ezelőtt fölfedezett egy szérumot, amelynek csodás hatása van. A neve: Matuschek-szérum. A kísérleteknél azonban több ember életét vesztette, ezért gondatlanságból okozott gyilkossá-gért hét évre ítélték. Mikor az ítéletet kihirdették, a feleségem, mondja az elnök, összeesett, azonnal megöszült és megtévelyodott, azóta ágyban fekszik, és csak egy gondolata van, hogy férje és fia egyugyanazon évben szabaduljanak meg a rabságból. „Ma, hogy lejött a köztársasági elnök úr kegyelmi leirata, hivatalosan is értesítettük a beteg asszony jogtanácsosát és gondnokát, lehet, hogy a kapuban várni is fogja valaki az öreg Matuscheket a rokonai vagy ismerősei közül. Matuschek úr úgy tudja, hogy a családja meghalt egy szerencsétlenségben” – olvasom le az elnök szájáról. Belülről ujjongok, kívülről nem mutatok semmit. Megtudom azt is, hogy a fiam a mellettem lévő cellában van elhelyezve, és mindennap lát is engem séta közben, de nem akarta, hogy megtudjam, ő is börtönbe került. Ettől meghatódom, majdnem elsírom magam. Hogy leplez-zem sírásomat, köhögni kezdek, és engedélyt kérek a zsebkendő használatára. Miután a foglártól megkapom az engedélyt, megtörlöm az orrom és titokban a szemem is.

Mikor végre bebocsátást nyerek, már visszanyerem büszke tartásomat. Így hallgatom végig a kegyelmi végzést, amelyet az elnök olvas föl. Úgy teszek, mintha egyked-vűen venném tudomásul, mindenesetre megköszönöm. Az újságíró bemutatkozik, Petőfi Zoltán, hallom, és engedélyt kér, hogy lefényképezhessen. Csak civilben, mondom neki. A foglár fölkísér a cellába, ahol mollban énekelni kezdek. Búcsúzkodom a falaktól, a küblitől, a priccstől, a mosdótáltól... „Isten veled, szép fehér szobám / Isten veled, fehér rab szobám...” Egyszerre a fiam hangját hallom, aki dűrban válaszol: „Viszontlátásra drága apukám / Hoz még tavaszt a napsugár...” A küblin megcsillan a haj-nali fény, és én hangosan zokogva ébredek.

Önmegszólító biográfia

Vettél egy viseltes felsőkabátot, egy pár sárga cipőt, két tartalék inget, borotvakészletet, egy trencskót és ruhakafét. Összecsomagoltál. Vettél egy vulkánfíber-utánzat bőröndöt, amelybe a hatvanhárom darab ekrazitpatront tetted, egy tucat gyújtógyutacsot, ugyanannyi izzóhengert és vagy húsz darab 6-8 méteres gömb-villanyzsinórt. 1931. szeptember 3-án a wieni Ostbahnhofról gyorsvonattal Budapestre utaztál harmadosztályú kupéban. Ötszáz schilling készpénzt vittél magaddal, összes pénzedet. Amikor a vonat a határ felé közeledett, az ekrazitot térdnadrágod száraiba dugtad, a gömbzsinórt pedig a derekadra tekerted. Fátumod az erők bősége, feszültsége és felgyülemzése volt. Szomjúhoztad a villámlást és a tetteket; a gyöngék boldogságától vagy attól, hogy megadd magad, a lehető legtávolabb maradtál... Hegyeshalomnál találoztál egykori katonacimboráddal, Horváth Ernővel, akiből időközben detektív lett. Milyen jó színben vagy, mondta a detektív. A hangjáról ismerted meg. Arra célzott, hogy kövérebb vagy, mint mikor utoljára látott. Amikor a vonat átment a biatorbágyi völgyhídon, arra gondoltál, milyen jó hely ez, itt kéne valóra váltani terveid netovábbját. Budapest határában a vonat végében kiszedted nadrágodból az ekrazitot, lecsavartad derekadról a gömbzsinórt, és a bőröndbe raktad, ruháidat pedig papirosba csomagoltad. Kezed remegett, gyors egymásutánban elszívtál három cigarettát, némi lelkiismeret-furdalással, mert magadnak is váratlanul eszedbe jutott feleséged szüleihez címzett levele: „Szilvi önmagának csak akkor vesz valamit, ha már égető szüksége van rá, de Gabikának és nekem mindig megvan mindenem. Ő magának esernyőt vesz fél-évenként, amit a kávéházban ott felejt a következő héten, vagy kicserélik neki olyan rosszra, hogy nem tudja használni. Egyik sem néz jól ki. Alig várom már, hogy Gabikát egy kicsit helyrehozzam. Szilvi kövér, de nagyon színtelen a sok cigarettától. Ha hazamegyek, talán tudom mérsékelni a dohányzásban, hiszen azelőtt 2-3-at szívott egész nap. Pedig tudja, hogy az méreg neki, csak le tudnám szoktatni.”

A pályaudvaron, még mielőtt a csomagodat a megőrzőbe helyezted volna, megismerkedtél egy svájci illetőségű magányos fiatalasszonnyal, akit később szobára vittél. Biztos szemmel ismered föl a kiéhezett, egyedül utazgató nőt, akiket szívesen vigasztalsz meg. Büszke vagy erre a tehetségedre, mindig is büszke voltál. A vonatok és pályaudvarok valóságos vadászterületek, mondhatni, a közép-európai vasúti hálózat csak azért üzemel, hogy az ágyadba szállítsa ezeket a lelkes teremtményeket.

Másnap (pénteken) Kohn Adolf Váci utcai kereskedésébe mégy vascsöveket vásárolni. Gondos méríckelés, válogatás után veszel tizenkét darab 5/4-es, 140 cm-es vascsövet, bár nem kérdezik, azt monddod, érdi telked bekerítéséhez kell. A vaskereskedésben nem volt csomagolópapír, ezért te hoztál a szomszédos üzletből, becsomagoltattad, és a Nyugati pályaudvar indulási oldalára szállíttattad. Ezután két napig bolyongtál, mert úgy érezted, követnek. Amikor Pest utcáin őgyelegtél, kétségkívül már kitört rajtad valami, ami más emberre tett, nevezheted láznak, örületnek, akárminek, de jól emlékszel, tudatosan cselekedtél; azokban az órákban érezted, hogy bizonyos eszme- és fogalomkör bezárul előtted, hogy az egyik gondolatot még tudod gondolni, de a másikat vagy a harmadikat semmiképp sem. Ugyanúgy némely elhatározásod is nyilván teljesen híjával volt a logikának, noha világos öntudattal tetted, amit tettél. Mi több: emlékszel rá, hogy olykor magad is teljességgel tisztában voltál egy-egy elhatározásod helytelen, ostoba voltával, s mégis teljesen öntudatlanul hozzáfogtál a megvalósításához. Igen, a legnagyobb bűn küszöbön állt azon az éjjelen... Értelmed sajátos rendet teremtett az összekuszált dolgok között. A Bristolban fölszedtél egy elvált asszonyt is.

Úgy tettél, mint az üzletemberek szoktak üzleti úton. Közben a német újságban olvasott értesüléset próbáltad ellenőrizni, lesz-e kommunista tüntetés szeptember 6-án. Tervednek kimondottan jót tett volna egy ilyen tüntetés. Közben Óbudára is kiutaztál, hogy megszabadulj a túl sok vascsőtől, a MÁV óbudai vasútállomásának raktárepületével szemben lévő gyors folyású patakba dobtad a fölösleget. Ötöt hagytál meg, ennyi éppen elég lesz, gondoltad. Szombaton este kiutaztál Torbágyra. A vasútállomástól elindultál a völgyhíd felé, túlmentél a hídon, és amikor már minden utas eltűnt, hozzáfogtál az előkészületekhez. A pályatesttől pár lépésnyire leraktad csomagjaidat, előszedted az ekrazitpatronokat és a vascsöveket. A patronokat próbáltad belecúsztatni a vascsőbe, ám azok az istennek se passzoltak bele. Szitokkal árasztottad el a „mocskos zsidót”, aki (ebben biztos voltál) keskenyebb csövet adott ugyanazért a pénzért. Ám amikor megmérted, kiderült, hogy 5/4-es. Ennyire hülye volnál, elfelejtetted a méretet? Arra gondolsz, hátha a rozsdá miatt nem fér bele a patron. A közeli akácokban gallyat törsz, azzal próbálsz kipiszkálni a rozsdát. Ingedből is kitepsz egy darabot, hogy azzal tisztíthasd, de a nyílást nem sikerül megnagyobbítanod. Ekkor elhatározod, hogy a sínszál mellé hosszában rakod le az ekrazitot, ráteszed a vascsöveket, hogy a szükséges ellenállás meglegyen. A hídra fölmenve látod, hogy annak egész hosszában két másik sínszál is vezet, az úgynevezett terelősin. Úgy döntesz, a kettő közé helyezed a robbanószeret. Szerelés közben hibázol, felrobban a gyújtógyutacs. Megijedsz. Lehet, hogy valaki észlelte a robbanás hangját vagy fényét. Gyorsan összeszeded a cuccot, és egy fa mögé rejtőzöl. Itt mindent a bőröndbe gyömöszölsz, és Budafő irányába futsz. De később visszamész, a töltés oldalában gödröt kaparsz, és abba rejtjed el a robbanószeret és a csöveket. Az egészet fűvel takarod be. A zseblámpaelemeket, a gyutacsokat, az izzóhengereket és a gömbzsinórt a vulkánfíberben hagyod. Gyalog indulsz el a töltés mentén Budapestre. Melletted elhúz egy személyvonat, háromnegyed óra múlva egy tehervonat, majd egy gyorsvonat. Reggel hatkor érkezel a fővárosba, holmidat a Keleti pályaudvar ruhatárába teszed. Ismerősökbe botlasz, egyikük alkalmazottad volt a tattendorfi bányában. Azt hazudod nekik, Csantavérről jöttél, apósodnál jártál kölcsönt kérni.

7-én (hétfőn) ismét Torbágyra mentél. Ellenőrizted, megvannak-e még az elásott vascsövek és patronok. Figyelted a vonatok járását, és egy új módszert eszeltél ki terved végrehajtására. Egy vityillóban töltötted az éjszakát, de fáztál, mert zuhogott az eső, hajnalban Téténybe gyalogoltál, átázva, a hidegtől reszketve érkezted az Export Szállodába, szeptember 9-ig voltál ott. Nem szereztél be könnyűvérű lányokat, pihentél, olvasgattál és főleg aludtál. „A valóságtól szenvedni annyit jelent, hogy balul sikerült valóság vagy. Ez följegoszíthat arra, hogy a szó szoros értelmében kirobbantsd magad a valóságból” – olvastad egy interjúban. Hogy miért maradt ez az idézet a fejedben, fogalmad sincs. Tele a fejed mindenféle életbölcességgel, idézettel, viccel és anekdotával, mindig is tele volt.

Tétényből Budapestre utaztál, és megszabadultál a fölöslegessé vált tárgyaktól. A bőröndöt és a gömbzsinórt a Dunába dobtad (csak a fém zárószerszerkezetet tartottad meg). Este ismét Torbágyra mentél terepszemlét tartani, semmit sem akartál a véletlenre bízni. Vettél egy jegyet Győrbe is, amelyen a dátumot elmaszatoztad. Közben följegyezted a vonatok járását. Szeptember 10-én Budakeszire mentél, nehogy a kunyhóban, ahol az éjszakát töltötted, meglássanak. Itt élelmiszert vásároltál (festőművészenek adtad ki magad), majd visszamentél Torbágyra. A közeli erdőben összeállítottad

a „zollstock-bombát”, a „nagy leleményességgel kieszelt zollstock-bombát”, ahogy majd később a bíróság nem kis elismeréssel nevezi.

Még Wienből hoztál magaddal mérőlécet, amelyből letörtél két részt, olyat, amelyek csuklószerűen vannak egymáshoz illesztve. Ezt nyitod szét, de nem az élek, hanem a lapok irányába, és a két szár közé (úgy középtájon) kisebb követ helyezel (a töltésen van ilyen bőven), amelyet spárgával kötözöl oda. Mindkét szár végére lukat fűrsz (szöggel), és ide erősítéd a Dunába dobott bőrönd zárjait. Ezekhez erősítesz egy-egy gömbzsinórt, a két gömbzsinór másik végére pedig a zseblámpaelemet drótozod, úgy, hogy közbeiktatsz egy gyújtógyutacsot. Kipróbálsz egy fa mögé bújva. Összenyomod a colstok két elálló végét, hogy egymáshoz érjen a két bőröndzár, amivel bezárul az áramkör. Működik, a gyutacs fölrobban. Ugyanezt fogja csinálni a mozdony első ke-reke is, gondolod. Úgy képzeled: csábító varázs rejlik e harcban, hogy aki csak nézi, az is menten fegyvert ragad!

1931. szeptember 12-én, amikor a grazi személyvonat elhagyja a torbágyi állomást (úgy háromnegyed tizenegy körül), a völgyhídra viszed a vascsöveket, az ekrazitot, a téglalakú köveket és a többi tárgyat. Kesztyűben dolgozol, mert az ekrazit nyomot hagy, nehogy sárga színű legyen a kezed. A terv színhelyét (a torbágyi állomás felé nézve) a baloldalt lévő völgyhíd Budapest felőli hídfőjének jobb sánczát választod ki. A csöveket a sáncz belső oldalához teszed, ezek tetejére rakod (egymás utáni sorrendben) a kb. hatkilónyi ekrazitpatront. Hogy a patronok le ne guruljanak, kalapodban sarat hozol föl, és azzal ragasztod oda azokat. A szétnyitott mérőlécet úgy erősítéd a sánczra, hogy az összecsukott vége Budapest felé nézzen. A kövekkel is kitámasztod, biztos, ami biztos, azokat is a sánczalakhoz kötözöd. Végül a gyújtógyutacsot (az izzó-hengerrel együtt) a Budapest felőli patronba dugod. Ezután elhelyezed a mintegy ötvenméternyre lévő betontalapzatra a borítékot, amelyen a következő szöveg áll: „Munkások! Nincs jogotok, hát majd mi kierőszakoljuk a kapitalistákkal szemben. Minden hónapban hallani fogtok rólunk, mert a mi társaink mindenhol otthon vannak. Nincs munkaalkalom, hát majd mi csinálunk. Mindent a kapitalisták fizetnek meg. Ne féljete, a benzin nem fogy el. (A fordító)”

Ahogy előre eltervezted, Törökbálint irányában indulsz el. A végzet számodra az egyedüli és örök igazságszolgáltatás, villan át agyadon.

A töltésen mégy, amikor elhalad melletted a vonat, Úristen, kiáltasz föl hangosan, ez nem tehervonat! Legnagyobb örömdöböl kicsendül a rémület kiáltása, a pótolhatatlan veszteség fölötti jajszó. Utánaszámolsz: csak szeptember 3-án, 4-én és 7-én jött előbb a tehervonat a gyors személyvonatnál. Gyorsan végiggondolsz mindent, most aztán benne vagy a pácban, itt hullahegyek lesznek! Vissza fogsz menni, és úgy teszel, mintha te is utas volnál, túlélő, gyorsan az arcodba karmolsz, csak folyjon piros véred, nem fogsz hangoskodni, nem szidod a vasutasokat, nem méltatlankodsz, semmivel sem hívod föl a szervek és a rendőrök figyelmét, minden feltűnést igyekszel elkerülni. Hallod a robbanást, megfordulsz, látod a fényeket. Látod, amint a mozdony még egy ideig fut a völgyhídon, aztán a mélybe zuhan, magával rántva néhány kocsit. Vissza-futsz a helyszínre, és leereszkedsz a völgybe a lezuhant kocsikhoz, és mint szerencsétlenül járt utas keveredsz el a robbanás zajára érkező emberek között.

Mindent ellenkezőleg csináltál, mint ahogyan eltervezted. Hangoskodtál, vitatkoztál a vasutasokkal, lefényképezkedtél, sőt interjút adtál az újságíróknak, kártérítést követeltél, szidtad a vasutat, boldog-boldogtalannal beszédbe elegyedtél, segítettél men-

teni a sebesülteket, míg el nem zavartak, nyüzsögtél, fontoskodtál, mindenhol a feltűnést kerested. Még Wienben is a várakozó utasokat azzal szórakoztattad, hogy elmesélted a biatorbágyi kalandodat, tetszelegtél az áldozatszerepben. A mindig is jól működő fantáziád beindult. Olyan dolgokra emlékeztél, amelyek nem történtek meg. Letépett gyermeklábakról beszéltél az állomáson, halott feleségedről érdeklődő apának, akit valószínűleg sosem láttál, és úgy vigasztaltad, hogy a lánya legalább megmaradt neki. Furcsa zenéket hallottál, amelyek mintha, úgy érezted, megmintázták volna az időt, fölhasadt kényszerek közül bújtak hozzád, a tartam pályaudvarain bolyongtál, elhózták neked a föld fölött soványan lebegő szántást, az éj számozott példányait, megszólították a szád, a mindenkit fölszólító mondatot, fölfutottak a kötőszavak zsinórjára, benőttek a házak falát, egyetlen kiáltással virágoztak a tetőn, az asszonyok nyújtott karral futottak el a templomoktól, a harangtorony hasadékaitól, és megérkeztek a férfiak esetlen, földszagú válaszaihoz, az égetett mezők riadt követeléséhez, a fáradtság fölé ereszkedő énekhez, nyomozati jegyzőkönyvvé vált agyad, az emberiség méretlen múltja és jövője vagy, azt gondoltad, kifényesíted a mondatokat, áthúzod a hibás szavakat, lefényképezed a vasutasok és rendőrök futkosását, talpfák közt számolod fejben a köveket, egy vörös betűs újság részlete kísértett folyamatosan, akár az agyvelődbe ütött pecsét: Biatorbágyra érkezett a statárium vonata. Matuska Szilveszter hálóköntőben, bágyadt léptekkel sétál a töltés mellett, a vonat föléje csúszik, megáll a hajánál, a kocsi kigyulladt beteg nyirokcsomók...

Minden cselekvésedet az álmodás lenge áhítata vontá be...

Jónás Tamás

MONDÓKA

Nem ebben a világban
 Csillagsúlyos hibám van
 Nem ebben az időben
 Túl sok volt már belőlem
 Túl sok, túl sok
 Kényes embernek öltözök
 S mint a patak a fák között
 Bújok, bújok
 Csak ebben a világban
 Csont-bőr apám-anyám van
 Jó időben, rossz időben
 Csordogál a könny belőlem
 Szánom-bánom
 Innen sincsen menekülés
 Vigasz van csak: ami kevés

Dínom-dánom
 Sírom várom
 Menetelek a hegyeken
 Ha elfárad a lábam
 Fa tövében szenderedem
 Sose fázom ha nyár van
 Hogy ha kezem-lábam fázik
 Kibírom egy vendégházig
 Kibírom a halálig

HOLLÓ

Ugyan, ugyan, Holló uram!
 Ne vigye már el a lelkem!
 Nem tombolán nyertem.
 Vagy ha viszi, ne cibálja!
 Van még, aki visszavárja.
 Van még talán,
 fiús lány,
 aki várja,
 visszavárja.

Ugyan, ugyan, Holló uram!
 Mivel vádol, minek károg?
 Ha van, eljön, amit várok.
 Miért tudna maga többet?
 Hát még akik kiröhögnek!
 Szemem, lábam
 ha bedagadt,
 új út készül
 lábam alatt.

Ugyan, ugyan, Holló uram!
 Mindkét szememet kívázza?
 Nem szólok, de hogyan fájna!
 Rám nehezedik a szárnya,
 kiabálnék, ha nem bánja:
 Uram, nekem
 te ördögöt
 ígértél, nem
 madárdögöt!

GOGOL KÖPÖNYEGE

Jhumpa Lahiri műve elé

Jhumpa Lahiri az utóbbi évek egyik legnagyobb irodalmi ígérete. Az 1967-ben Londonban született szerzőnő debütáló novelláskötete 1999-ben jelent meg, s már ekkor díjeső hullott a fejére. Megkapta a Pulitzer-díjat, a *New Yorker* elsőkönyveseknek alapított díját és a PEN Hemingway-díját. Elbeszéléseit közölték A LEGJOBB AMERIKAI NOVELLÁK című kötetben, valamint O. Henry-díjra is jelölték.

A díjeső nem csupán Lahiri rendkívüli tehetségét ismeri el, hanem azt az érdeklődést is jelzi, amely manapság a szerző alap-témáját, a Nyugaton boldogulni igyekvő indiaiak sorsát körülveszi (de mondhatnánk kínaiakat, afrikaiakat, sőt akár magyarokat is, hiszen jól tudjuk, hány millió honfitársunk kereste egy életen át a hazai ízeket, őrizte foggal-körömmel anakronisztikusnak tűnő szokásait odaát, az Újvilágban). Sokan foglalkoznak ezzel a témával, többnyire azok, akik maguk is megszenvedték az emigránslét keserveit. Elég, ha csak Salman Rushdie-ra utalok itt, akit KELET, NYUGAT című könyvének novelláiban és több regényében is rögeszmésen foglalkoztat ez a helyzet, vagy Lahiri földijére, a szintén bengáli Amit Chaudhurira, aki ugyancsak sokszor érinti a témát. Az ő hőseik egytől egyig indiaiak, első vagy második generációs bevándorlók, ösztöndíjasok, feleségek, akik többkevesebb sikerrel keresik helyüket egy számukra szinte teljességgel idegen világban, Anglia vagy – még inkább – Amerika olvasztótégelyében.

Hiszen lássuk csak A BAJTOLMÁCS (INTERPRETER OF MALADIES) című kötet novelláit, melyeknek csupán töredéke hagyja emlí-

tetlenül ezt a sorsot. Az IDŐSZAKOS ÁRAMSZÜNET (A TEMPORARY MATTER) fiatal házaspárja az esténként rájuk köszöntő néhány óras áramszünet hatására ébred rá, hogy jellegzetesnek vélt amerikai életük csupán rutinlét. Az AMIKOR MR. PIRZADA HOZÁNK JÁRT VACSORÁZNI (WHEN MR. PIRZADA CAME TO DINE) című novellában egy kislány meséli el Mr. Pirzada, a pakisztáni ösztöndíjas történetét, aki még Kelet-Pakisztánból jött el, hátrahagyva feleségét és hét lányát, majd egy új országba, Bangladésbe tért vissza.

A kötet címadó novellája, A BAJTOLMÁCS a könyv egyik legszebb darabja. Főhőse, Mr. Kapászi, aki tolmácsolással és idegenvezetéssel keresi a kenyerét Kalkuttában, egy amerikai családot kalauzol el a konáraki Naptemplomhoz. A családfő Amerikában élő indiai, de felesége és gyermekei igazi amerikaiak. Mr. Kapászi boldogtalan házasságban él, s mivel az amerikai asszony bevallja neki, hogy egyik gyereke nem a férjétől van, úgy érzi, az asszony vonzódik hozzá, s az ő révén talán Amerikába menekülhet házsártos felesége elől. Végül azonban keservesen csalódik, hiszen az asszony csak azért avatta a bizalmába éppen őt, mert mást nem talált, akinek kiönthette volna a lelkét.

A SZEXI című novella ismét Amerikában játszódik. Főszereplője indiai lány, aki időnként egy barátnője fiára vigyáz, s a fiúval folytatott beszélgetései döbbenetkeltőek, hogy szerelmi kapcsolata üres és semmitmondó. A MRS. SEN alaphelyzete szintén a gyerekfelügyelet, csak itt egy amerikai kisfiút bíz egyedül élő anyja délutánonként egy indiai vendégprofesszor fe-

leségének a gondjaira. Ismét két idegen világ találkozik össze, a kislány érdeklődve figyel, ahogy Mrs. Sen az amerikai házban megpróbálja megőrizni Indiát s az indiai szokásokat, ami végül természetesen kudarcba fullad, s az asszony össze-roppan.

AZ ÁLDOTT E HÁZ (THIS BLESSED HOUSE) talán a kötet legmulatságosabb darabja. Fiatal hindu házaspár költözik egy amerikai házba, ahol az asszony egyre-másra keresztény relikviákat (feszületet, rózsafüzért, Krisztus-képet) talál, s ezeket mind a kandallón helyezi el, akár egy oltáron. Férje nem érti s ellenzi ezt a buzgalmat, de a nő mintha így azonosulna lassan a házzal, a környezetével, Amerikával. A kötet utolsó novellája, A HARMADIK ÉS UTOLSÓ KONTINENS (THE THIRD AND FINAL CONTINENT) mintegy összefoglalását adja az emigránslétnek. Főhőse elmeséli, miképp válik indiaiból lassan amerikaivá úgy, hogy előbb Londonban, majd Amerikában küzd az önálló egzisztencia megteremtéséért.

A *Holmi* figyelmes olvasója mostanra nyilván ráébredt, hogy az elmúlt években e novelláskötet darabjai közül kettőt, sőt egy másutt megjelent elbeszéléssel együtt (KINEK MI KÖZE HOZZÁ? – NOBODY'S BUSINESS, in: THE BEST AMERICAN SHORT STORIES, 2002) hármat is olvashatott magyarul kedvenc folyóiratának hasábjain, s ezekből képet alkothatott arról, milyen pompás novellista Jhumpa Lahiri. Sok kritikus várta ezek után skeptikusan az első regényt, mely A NÉVROKON (THE NAMESAKE) címmel 2003-ban jelent meg, és minden szépséget azonnal eloszlatozott. Mert bár a művön látszik a novellista-alapállás (ezért közölhetünk most itt egy önmagában is remekül megálló részletet), Lahiri képes regénypalotát, sőt -templomot építeni, s egy család történetén bemutatni a fent már vázolt emigránsorsot.

Asók és Ásimá Ganguli Bengálban iga-

zi, hagyományos házasságot köt, melyet szülei hoztak össze, s nekik semmi beleszólásuk nem volt a dologba. Az esküvő idején azonban Asók már elnyert egy amerikai ösztöndíjat, úgyhogy az ifjú házaspár Bostonban rendezik be új életüket. Bengáli barátokkal bengáli összejöveteleket tartanak, minden idegszálukkal az óhazához kötődnek, különösen az asszonyok. Ásimá teherbe esik, a születés és az utána következő hetek történetét az alábbi részletben olvashatják. A részlethez csupán annyit szükséges még tudni, hogy Asók egyszer, még Indiában vonatbalesetet szenvedett, és az mentette meg az életét, hogy a katasztrófa időpontjában Gogol egyik művét olvasta. A többiek, akik lefeküdtek aludni, mind meghaltak. Asók ennek emlékére nevezi el gyermekét Gogolnak az itt közölt részletben.

A könyv igazi főhőse egyébként ez a gyermek, akinek nem csupán a második generációs bevándorló sorsával, a Rushdie által emlegetett kötelekkel kell megküzdenie, melyek húzzák Keletre, Nyugatra, és neki bizony választania kell, hanem ezzel a névvel is, amelynek eredetéről csak nagyon-nagyon későn, már szinte felnőttként szerez tudomást, addig azt hiszi, apja csupán a Gogol iránti rajongásból nevezte el őt kedvenc írója után. Tizennyolc évesen még nevet is változtat, hogy az egyetemen és az életben már ne Gogol legyen, ám a hozzá közel állók mindvégig e néven ismerik, hiszen senki nem rejthető el sem a szerettei, sem ön-maga elől.

Jhumpa Lahiri tiszta, eleven, döbbenetesen pontos és áttetsző stílusú könyve egyedi, lebilincselő élmény. A szerző valahol a regényben Dosztojevszkijt idézi, aki azt írta, mindannyian Gogol köpönyegéből bújtunk elő. Ha ez a mondás valakire igaz, akkor az a valaki pontosan Jhumpa Lahiri!

Greskovits Endre

Jhumpa Lahiri

A NÉVROKON

Részlet

Greskovits Endre fordítása

A fiúcsesemő öt perccel hajnali öt után születik meg. Ötvenegy centiméter hosszú, súlya három kiló, negyvenhárom deka. Ásimá első pillantása, mielőtt elvágják a köldökzsinórt, és elviszik tőle az újszülöttet, egy olyan lényre esik, akinek vállát, lábát és fejét vastagon borítja valami fehér massa meg a vér, az ő vére. Ásimá a derekába szúrt tű miatt semmit nem érez csípőtől térdig, s a szülés utolsó szakaszában szaggató fejfájás kínozza. Amikor mindennek vége, egész testét reszketés rázza, mintha magas láz gyötörné. Félórán át remeg kábultan a takaró alatt, benseje üres, teste még mindig formátlan. Meg se tud mukkanni, nem tudja megkérni az ápolónőket, hogy öltöztessék át vértől izsamós hálóingéből újba. A rengeteg víz ellenére, amit megivott, torka száraz. Azt mondják neki, üljön a vécére, s egy kancsóból meleg vizet locsolnak a lába közé. Végül tisztára törlik, új hálóingbe bújtatják, s átvezetik egy másik szobába. Itt megnyugtató homály fogadja, és csak egyetlen ágy áll mellette, mely egyelőre üres. Amikor Asók megérkezik, Patty nővér éppen Ásimá vérnyomását méri, aki egy halom párnának dőlve tartja a karjában a gyermeket, akár valami hosszúkas, fehér csomagot. Az ágy mellett bölcső, melyen a következő felirat áll: GANGULI, FIÚ.

– Itt van – mondja halkán Ásimá, és bágyadt mosollyal fölneéz Asókra. Bőre enyhén sárga, ajka színtelen. Karikás a szeme, haja pedig, mely kibomlott a fonatból, úgy fest, mintha napok óta nem fésülte volna. Hangja rekedt, mintha náthás volna. A férfi odahúz egy széket az ágy mellé, Patty pedig elveszi az anyától a csecsemőt, és az apa karjába helyezi. Ekkor a gyerek rövid üvöltéssel töri meg a szoba csendjét. Szülei erre megriadnak, de Patty helyeslően föl kacag.

– Látja – mondja Ásimának –, máris kezd magához szokni.

Asók teszi, amit Patty mond, kinyújtja a karját, egyik kezét a gyerek tarkója, a másikat a fenéke alá helyezi.

– Gyerünk – nógatja Patty. – Azt szeretné, ha szorosán tartaná. Erősebb, mint hinné.

Asók följebb emeli az apró csomagot, egészen a mellkasához.

– Így?

– Úgy bizony – mondja Patty. – Most egy időre itt hagyom magukat.

Asók zavara eleinte nagyobb a meghatottságánál, mert látja, milyen hegyes a gyerek feje, milyen duzzadt a szemhéja, milyen apró, fehér foltok vannak az arcán, milyen húsos a felső ajka, mely szembetűnően rálóg az alsóra. Bőre világosabb, mint akár Ásimának, akár neki, s elég áttetsző ahhoz, hogy látni lehessen a vékony, zöld ereket a halántékán. A koponyáját ritkás, fekete haj borítja. Asók megpróbálja megszámolni a gyerek szempilláit. A pólya anyagán át finoman kitapogatja a kezeket és lábakat.

– Mindene megvan – mondja Ásimá, miközben a férjét nézi. – Én már ellenőriztem.

– Milyen a szeme? Miért nem akarja kinyitni? Kinyitotta már?

Az asszony bólint.

– Mit lát? Bennünket lát?

– Azt hiszem. De nem nagyon tisztán. És nem minden színt. Még nem.

Csendben ülnek, mindhárman mozdulatlanok.

– Hogy érzed magad? Minden rendben ment? – kérdi a férfi Ásimát.

De az asszony nem válaszol, és amikor Asók fölemeli a tekintetét fia arcáról, látja, hogy a felesége is alszik.

Amikor megint a gyerekre pillant, az rezzenéstelen tekintettel bámul rá, olyan sötéten, amilyen sötét a haj a fején. Arca átalakult; Asók sohasem látott még tökéletesebbet. Elképzeli magát, mint sötét, szemcsés, homályos alakot. Mint a fia apját. Ismét arra az éjszakára gondol, amikor majdnem meghalt, azokra az órákra, amelyek felvilanva és elmosódva örökre bevésődtek az agyába. Az, hogy megmenekült abból a darabokra tört vonatból, életének első csodája volt. Ez azonban, ez a karjában nyugvó, szinte súlytalan, de mindent megváltoztató alak a második.

A csecsemőnek apján kívül három látogatója van, mind bengáli: Májá és Dilíp Nandi, az ifjú házaspár, akikkel Ásimá és Asók néhány hónappal ezelőtt találkozott Cambridgeben, a Mennyei Tisztaság nevű élelmiszer-áruházban, és dr. Gupta, a déhrádúni matematikaprofesszor, az ötvenes éveit taposó agglegény, akivel Asók az MIT folyosóin barátkozott össze. Szoptatáskor az urak Asókkal együtt kimennek az előtérbe. Májá és Dilíp egy csörgőt ad a kisfiúnak, meg egy naplót, melyben a szülők rögzíthetik a gyermekkor minden lehetséges eseményét. Még egy karika is van benne, amelybe az első hajvágás után kell néhány fürtöt beragasztani. Dr. Gupta a *Lúdanyó meséinek* szépen illusztrált kiadását adja a fiúnak.

– Szerencsés gyerek – jegyzi meg Asók, miközben a gyönyörűen fűzött lapokat forgatja. – Csak órákkal ezelőtt született, és máris vannak könyvei. – Micsoda különbség, gondolja, az ő gyerekkorához képest.

Ásimá ugyanezt gondolja, bár más okokból. Mert hálás ugyan Nandiék és dr. Gupta társaságáért, ezek az ismerősök csak pótlékai azoknak, akiknek valójában körülöttük kellene lenniük. Anélkül, hogy egy nagyszülő, szülő, nagybácsi vagy nagynéni volna mellette, a gyerek születését – mint minden mást Amerikában – valahogy véletlennek, csupán félig igaznak érzi. Nem tehet róla, de miközben simogatja, szoptatja és vizsgálja fiát, szánja is. Soha senkit nem ismert még, aki ilyen magányosan, rokonoktól így megfosztva jött volna a világra.

Mivel egyikük szüleinek sincs telefonja, az egyetlen kapcsolat az otthonnal az a távirat, melyet Asók mindkét félnek elküldött Kalkuttába: „Áldásotoknak hála, anya és fia egészséges.” Ami a névadást illeti, úgy határoztak, Ásimá nagyanyjának jár a tisztesség, aki már nyolcvan is elmúlt, és aki hat dédunokájának adott nevet a világban. Amikor a nagyanyja megtudta, hogy Ásimá terhes, különös lelkesedés vett rajta erőt attól a lehetőségtől, hogy a család első száhabját elnevezheti. Úgyhogy Ásimá és Asók megállapodott, elodázzák a döntést a gyerek nevérol, amíg meg nem érkezik a levél, és nem törődtek a kórház úrlapjával, mely a születési anyakönyvi kivonathoz kellett. Ásimá nagyanyja maga adta fel a levelet, botjára támaszkodva ment el a postahivatalba, pedig tíz éve nem mozdult ki a házból. A levélben van egy lánynév meg egy fiúnév. Ásimá nagyanyja senkinek nem mutatta meg.

Bár a levelet már egy hónappal ezelőtt, júliusban feladta, még mindig nem érkezett meg. De Ásimá és Asók nem nagyon izgatja magát. Végül is mindketten tudják, hogy egy csecsemőnek nem nagyon van szüksége névre. Étel kell neki és áldás, némi arany

és ezüst, szoptatás után meg kell simogatni a hátát, és óvatosan meg kell támasztani a fejét. A név várhat. Indiában a szülők nem sietik el a dolgot. Nem szokatlan, hogy évek is eltelnek, mire megtalálják a megfelelő, a lehető legjobb nevet. Ásimá is, Asók is tud sorolni példákat olyan unokatestvérekről, akiket nem neveztek el hivatalosan, amíg hat- vagy hét éves korukban be nem írták őket az iskolába. Nandiék és dr. Gupta ezt tökéletesen megértik. Persze hogy várnotok kell, helyeselnek, meg kell várnotok a dédnagyanynya levelében szereplő nevet.

Amellett mindig vannak becenevek, melyekkel a gyerek átvészeli az éveket: a bengáli szokásjog szerint minden egyes ember két nevet kap. Bengáli nyelven a becenév a *dáknám*, mely szó szerint azt a nevet jelenti, melyen az embert otthon és egyéb meghatott pillanatokban a barátok, a család és más közeli hozzátartozók szólítják. A becenév állandó maradványa a gyermekornak, emlékeztető, hogy az élet nem mindig annyira komoly, hivatalos és bonyolult. Arra is emlékeztet, hogy az ember nem mindenkinek ugyanazt jelenti. Mindenkinek van beceneve. Ásimá beceneve Monu, Asóké Mi-thu, és még felnőttkorukban is ezen a néven ismerik őket a családjukban, ezen a néven dicsérik és szidják, hiányolják és szeretik őket.

Minden becenévhez társul egy rendes név, egy *bhálónám*, a külvilágban való azonosításához. Ennek megfelelően a rendes név jelenik meg a borítékokon, diplomákon, telefonkönyvekben és más nyilvános helyeken. (Ez okból áll az Ásimá anyja által írt leveleken kívül „Ásimá”, belül pedig „Monu”). A rendes név általában méltóságteljes, és tiszta tulajdonságokra utal. Ásimá azt jelenti: „aki korlátlan, határok nélküli”. Asók, az uralkodó neve azt jelenti: „aki felülemelkedik a fájdalomon”. A becenévnek nincs ilyen törekvése. A becenevet hivatalosan sohasem jegyzik be, csupán mondják, és emlékeznek rá. A rendes névtől eltérően a becenév gyakran jelentés nélküli, szándékosan buta, gúnyos, sőt hangutánzó. Az ember gyerekkorában akaratlanul is több tucat becenévre hallgat, míg az egyik rajta nem ragad.

Úgyhogy egyszer, amikor a csecsemő rózsás, ráncos arca grimaszba torzul, és végighordozza tekintetét csodálóinak kis körén, Mr. Nandi fölé hajol, és azt mondja, „Buro”, ami az „öregember” bengáli megfelelője.

– Mi a neve? Buro? – érdeklődik élénken Patty, miközben egy újabb tálca sült csirkét hoz Ásimának. Asók leveszi róla a fedőt, és bekebelezi a csirkét; Ásimát az ápolónők már csak így nevezik: a Zselés-fagyaltos Hölgy.

– Nem, nem, ez nem név – magyarázza Ásimá. – Még nem választottunk. A nagymamám választ.

Patty bólint.

– Nemsokára megjön?

Ásimá fölkapag, először nevet szívből azóta, hogy szült. A gondolatot, hogy a nagyanynya, aki még az előző században született, az a töpörödött asszony, aki özvegyi fehérben jár, és akinek cserzett bőre nem akar ráncosodni, fölszáll egy gépre, és Cambridge-be repül, elképzelhetetlennek találja, olyan gondolatnak, melyet – legyen akármilyen kellemes, akármilyen kívánatos is – lehetetlennek, képtelennek érez.

– Nem. De a levele igen.

Aznap este Asók hazamegy a lakásba, és megnézi a leveleket. Három nap telik el. Ásimának a nővérek megmutatják, hogyan cseréljen pelenkát, és hogyan tisztítsa meg a köldökcsontot. Forró, sós vizes fürdőket kap, hogy enyhítse sebtáji fájdalmait. Kap egy listát gyermekgyógyászokról, számtalan brosúrát szoptatásról, kötözésről, sterilizálásról, valamint mintákat gyereksamponból, fültisztítóból és krémekből. A negyedik napon érkezik egy jó hír meg egy rossz. A jó hír az, hogy Ásimát és a gyereket másnap

reggel hazaengedik. A rossz hír az, hogy Mr. Wilcox, a születési bizonyítványokért fel-
lelős kórházi alkalmazott közli velük, nevet kell választaniuk a fiuknak. Mert Ameri-
kában egy csecsemő nem vihető el a kórházból születési bizonyítvány nélkül. És a szü-
letési bizonyítványba név kell.

– De uram – tiltakozik Ásimá –, mi magunk nem nevezhetjük el őt.

Mr. Wilcox, a vékony, kopasz, sóatlan férfi a szemlátomást kimerült házaspárra, majd
a névtelen gyerekekre pillant.

– Értem – mondja. – Miért is?

– Egy levélre várunk – mondja Asók, majd részletesen elmagyarázza a helyzetet.

– Értem – mondja megint Mr. Wilcox. – Ez sajnálatos. Attól tartok, hogy egyetlen le-
hetőségük marad, még hozzá az, hogy a bizonyítványban ez áll: „Ganguli, fiú”. Ez eset-
ben természetesen módosíthatniuk kell majd a bejegyzést, amikor döntöttek a névről.

Ásimá reménykedően Asókra néz.

– Csináljuk ezt?

– Nem javasolnám – mondja Mr. Wilcox. – Akkor meg kell jelenniük a bíróságon,
illetéket kell fizetniük. Bekerülnek a bürokrácia útvesztőibe.

– Jaj, istenem – mondja Asók.

Mr. Wilcox bölint, majd csend telepszik rájuk.

– Nincs valami pótlékuk? – kérdi.

Ásimá a homlokát ráncolja.

– Hogy érti azt, hogy „pótlék”?

– Hát valami tartalék arra az esetre, ha nem tetszene, amit a nagyanyja választ.

Ásimá és Asók a fejét rázza. Soha egyikükben sem ötlött fel, hogy megkérdőjelez-
ze Ásimá nagyanyjának választását, hogy így semmibe vegye egy idősebb ember kí-
vánságát.

– Mindig elnevezhetik az apa vagy valamelyik felmenője után – javasolja Mr. Wilcox,
és bevallja, hogy ő valójában III. Howard Wilcox. – Ez szép hagyomány. Franciaország
és Anglia királyai is ezt csinálták.

De ez nem lehetséges, gondolja magában Ásimá és Asók. Bengálban nem létezik az
a hagyomány, hogy a fiút az apja vagy nagyapja, a lányt az anyja vagy nagyanyja után
nevezzenek el. Ami Amerikában és Európában a tisztelet jele, az örökösödés és leszármazás
szimbóluma, azon Indiában csak nevetnének. A bengáli családokban az egyé-
nek neve szent és sérthetetlen. Nem arra való, hogy örököljék vagy osztozzanak rajta.

– Akkor mi lenne, ha valaki másról neveznék el? Olyasvalakiról, akit nagyra becsül-
nek? – kérdi Mr. Wilcox, miközben reménykedve vonja föl a szemöldökét. Felsőhajt. –
Gondolkozzanak rajta. Néhány óra múlva visszajövök – mondja, és kimegy a szobából.

Az ajtó becsukódik, s Asókban a felismerés apró rezdülésével, mintha mindvégig
tudta volna, ekkor ötlük fel a tökéletes becenév. Eszébe jut az ujjai közt összegyűrő-
dő lap, a döbbenet, amikor hirtelen szemébe világított a lámpa. Ám erre a pillanatra el-
ső ízben nem rettegéssel, hanem hálával gondol.

– Szia, Gogol – suttogja, miközben fia fennhéjázó arca, szorosan bebugyolált teste
fölé hajol. – Gogol – ismétli elégedetten. A csecsemő a legnagyobb megrökönyödés
kifejezésével fordítja el a fejét, és ásít.

Ásimá helyesel, mert tudja, hogy a név nem csupán a fia életét jelképezi, hanem a
férjéét is. Ismeri a baleset történetét, melyet először udvarias, újdonsült feleséghez il-
lő részvétellel hallgatott, de amelynek gondolatára – különösen most – megfagy benne
a vér. Vannak éjszakák, amikor férje fojtott kiáltásaira ébred, alkalmak, amikor együtt
utaznak a földalattin, és a vágányon kattogó kerek ritmusától a férfi hirtelen elgon-

dolkodóvá, zárkózottá válik. Az asszony maga sohasem olvasott Gogolt, de hajlandó lelkében a Tennyson és Wordsworth melletti polcra tenni. Azonkívül ez csak becenév, nem kell komolyan venni, egyszerűen olyasvalami, amit most be kell írni a születési bizonyítványba, hogy elengedjék őket a kórházból. Amikor Mr. Wilcox visszatér az frógépével, Asók betűzi a nevet. Így hát Gogol Gangulit felveszik a kórház nyilvántartásába.

– Viszlát, Gogol – mondja Patty, és apró puszt lehel a gyerek vállára, Ásimához pedig, aki ismét gyűrött selyemszáróját viseli, így szól: – Sok szerencsét.

Az első, kissé túlexponált felvételt ezen a forró, nyár végi napon dr. Gupta készíti: a bizonytalan körvonalú, pokrócba csavart Gogol megviselt anyja karjában nyugszik. Az asszony a kórház lépcsőjén áll, belebámul a gépbe, hunyorog a napsütéstől. Férje mellette mosolyog lehajtott fejjel, kezében felesége bőröndje. „Gogol kilép a világba” – írja majd a fénykép hátára bengáli betűkkel.

Gogol első otthona egy bútorozott lakás tízpercnyi sétára a Harvardtól, húszra az MIT-től. A lakás a földszinten van, egy kétemeletes házban, melyet lazacszínű deszkák borítanak, és derékmagasságban lánc kerít körbe. A tető cigarettahamuhoz hasonló szűrkeje illik a járda és az út burkolatához. Kocsik állnak az utca egyik oldalán sorakozó parkolóórák mellett. A sarkon apró antikvárium, melyhez a járdáról három lépcső vezet le, vele szemben pedig dohos kis bolt, mely újságot, cigarettát meg tojást árul, és amelyben – tapasztalta Ásimá enyhe undorral – egy vastag bundájú, fekete macska arra a polcra ül, amelyikre akar. E kis üzleteken kívül ugyanolyan alakú és méretű, deszkával burkolt falú, az övékhez hasonlóan enyhén rozzant házak sorakoznak, melyeket mentazöldre, lilára vagy kobaltkékre festettek. Ebbe a házba hozta Asók tizenhét hónappal ezelőtt Ásimát, egy februári késő estén, miután megérkezett a Logan repülőtérre. A sötétben, az időeltolódástól éberén alig látott mást a taxi ablakából, mint hófoltok kupacait, melyek úgy ragyogtak a földön, akár összezúzott, kékesfehér téglák. Amikor reggel Asók zoknijában, vékony talpú papucsban rövid időre kimerészkedett a jeges új-angliai fagyba, mely csípte a fülét meg az állát, csak akkor vethette az első igazi pillantást Amerikára: kopasz fák jéggel borított ágakkal. Kutyák vizelete és ürülete a hóbuckákon. Az utcán egy lélek se.

A lakás három szobából áll, melyek egymás után következnek, előszoba nélkül. Elöl nappali háromoldalú, az utca felé kiugró ablakkal, középen a hálósoba, hátul a konyha. Egyáltalán nem az, amire számított. Egyáltalán nem olyan, mint azok a házak az *Elfújta a szél* és a *Hétévi vágyódás* című filmekben, melyeket az öccsével meg az unokatestvéreivel látott a Lighthouse-ban és a Metróban. A lakás télen huzatos, nyáron pedig elviselhetetlenül meleg. A vastag üveglakot sivár, sötétbarna függöny takarja. A fürdőszobában még csótányok is vannak, éjszaka a csempék közti résekből bukkannak elő. De semmire sem panaszkodott. Megtartotta magának a csalódását, nem akarta se megbántani Asókot, se a szüleit aggasztani. Hazaküldött leveleiben inkább az erős gázlángról ír, mely az éjjel vagy a nappal akármely időpontjában a tűzhely négy helyén is föllobban, a meleg vízről, mely olyan forró, hogy égeti a bőrét, és a hideg vízről, mely olyan biztonságos, hogy akár ihat is belőle.

A ház két felső emeletét a tulajdonosok, Montgomeryék lakják. A férfi a szociológia professzora a Harvardon. Montgomeryeknek két gyerekük van, mindkettő lány, Amber és Clover, hét- és kilencévesek, akiknek derékig érő haja sosincs befonva, s akik meleg napokon óráig játszanak az autógumiból készült hintán, melyet a hátsó udvar egyetlen fájára függesztettek. A professzor, aki azt mondta Ásimának és Asóknak, hogy szólítsák Alannek, ne pedig Montgomery professzornak, ahogy eleinte szólították,

drótszerű, rozsdavörös szakállat visel, mely öregebbnek mutatja, mint amilyen valójában. Látják, hogy viseltes nadrágban, rojtos antilopzakóban és gumipapucsban jár be a Harvardra. A riksakulik jobban öltöznek az itteni professzoroknál, gondolja magában gyakorta Asók, aki még mindig zakóban és nyakkendőben keresi fel a témavezetőjét. Montgomeryeknek van egy faközöld Volkswagen kisbuszuk, melyet címkék borítanak: VOND KÉTSÉGBE A TEKINTÉLYT! FÜTYÜLJ RÁ! LE A MELLTARTÓVAL! BÉKÉT! Van az alagsorban egy mosógépük, melyet Asók és Ásimá is használhat, a nappaliban pedig egy televíziójuk, melyet Asók és Ásimá tisztán hall a plafonon keresztül. Asók és Ásimá egy áprilisi estén éppen vacsorázott, amikor a plafonon át megtudták, hogy megölték ifjabb Martin Luther Kinget, majd nemrégiben Robert Kennedy szenátor meggyilkolásáról is innen értesültek.

Ásimá és Alan felesége, Judy néha egymás mellett teregeti a ruhát az udvaron. Judy mindig farmert visel, melyet sortra vált, amint beköszönt a nyár, a nyakában pedig apró kagylókból készült láncot hord. Erős szálú szőke hajára, mely ugyanolyan állagú és árnyalatú, mint a lányaié, vörös pamutkendőt köt, melyet mindig a tarkóján fog össze. Heti néhány napot egy női egészségüggyel foglalkozó szervezetnél dolgozik, Somerville-ben. Amikor megtudta, hogy Ásimá terhes, helyeselte az asszonynak azt a döntését, hogy szoptatni fog, de csalódottan vette tudomásul, hogy Ásimá a szülést az egészségügyi rendszerre bízta; Judy lányai otthon születtek, a szervezet bábáinak a segítségével. Vannak esték, amikor Judy és Alan elmegy otthonról, s őrizetlenül hagyják Ambert és Clovert. Csak egyszer kérték meg Ásimát, hogy nézzen rájuk, amikor Clover megfázott. Ásimá azóta is borzadályal emlékszik a lakásukra – csak a mennyezet választja el tőlük, mégis annyira különbözik az övéktől, kupacok mindenütt, könyv- és papírkupacok, piszkos tányérok kupacai a konyhapulton, tálcányi hamutartók, melyekben elnyomott cigaretták állnak halomban. Amikor egy pillanatra leült Alan és Judy matracának szélére, felkiáltott és esetlenül hátrazuhan, majd döbbenettel fedezte föl, hogy az ágy vízzel van töltve. A hűtőszekrény tetején zabpelyhes és teásdobozok helyett whiskys és borospalackok sorakoztak, legtöbbjük csaknem üresen. Ásimá csak attól, hogy ott állt, részegnek érezte magát.

A kórházból dr. Gupta szívessége révén érkeznek haza, akinek van kocsija, és most ott ülnek a tikkasztó nappaliban, egyetlen ventilátoruk előtt, immár családtként. Kerevet helyett hat székük van, mind háromlábú, ovális fatámlával és fekete, háromszögletű párnával. Ásimá most, hogy megint a barátságtalan, kétszobás lakásban van, meglepődve veszi észre, hogy hiányzik neki a kórház sürgés-forgása, Patty meg a zselé és a fagyalt, amelyet rendszeres időközökben vittek az ágyához. Miközben lassan átsétál a szobákon, bosszantja, hogy piszkos edények tornyosulnak a konyhában, hogy az ágy nincs bevetve. Eddig Ásimá elfogadta, hogy nincs, aki felseperjen, aki elmosogasson, aki kimosso, aki bevásároljon vagy főzzön azokon a napokon, amikor ő fáradt, hónapokkal küszködik vagy rosszkedvű. Elfogadta, hogy az ilyesféle kényelem hiánya az amerikai életformával jár. Most azonban, hogy egy csecsemő sír a karjában, hogy mellette duzzad a tejtől, hogy testét veríték borítja, hogy sajgó ágyékától alig tud ülni, mindezt hirtelen elviselhetetlennek érzi.

– Én erre képtelen vagyok – mondja Asóknak, amikor a férfi egy csésze teát visz neki, mert ez az egyetlen, ami eszébe jut, de amire az asszony egyáltalán nem vágyik.

– Néhány nap alatt belejössz – mondja a férfi abban a reményben, hogy ezzel bátorságot önt a feleségébe, mert nem tudja, mi mást tehetne. Leteszi a csészét az asszony mellé, a lepattogzott ablakpárkányra. – Azt hiszem, megint elalszik – teszi hozzá, és Gogolra néz, akinek szája módszeresen dolgozik a felesége mellén.

– Nem – erősködik az asszony rekedten, és nem néz se a csecsemőre, se rá. Kicsit félrehúzza a függönyt, aztán visszaejti. – Nem itt. Nem így.

– Mit akarsz ezzel mondani, Ásimá?

– Azt, hogy igyekezz, és szerezd meg a doktorátust. – Aztán ösztönösen, első ízben vallja be: – Azt akarom mondani, hogy nem szeretném egyedül fölnevelni Gogolt ebben az országban. Ez így nem jó. Haza akarok menni.

A férfi Ásimára néz, akinek arca vékonyabb, vonásai élesebbek, mint az esküvőjűkön, és tudja, hogy az asszonytól a cambridge-i feleséget már eddig is nagy áldozatot követelt. Többször is arra ért haza az egyetemről, hogy az asszony mogorván fekszik az ágyon, és a szülei leveleit olvassa újra. Kora reggelenként, amikor észreveszi, hogy az asszony halkán sírdogál, átöleli, de semmit sem tud kinyögni, érzi, hogy erről ő tehet, mert elvette feleségül, mert idehozta. Hirtelen eszébe jut Ghós, utastársa a vonaton, aki Angliából tért vissza a felesége kedvéért. „Azt sajnálom a legjobban, hogy visszajöttem” – vallotta be Ghós Asóknak néhány órával a halála előtt.

Halk kopogtatás zavarja meg őket: Alan, Judy, Amber és Clover mind látni szeretnék a csecsemőt. Judy kockás ruhával letakart edényt tart a kezében, azt mondja, készített brokkolis hasét. Alan letesz egy szemeteszákot, mely tele van Amber és Clover csecsemőkori ruháival, majd kibont egy üveg hideg pezsgőt. A padlóra fröccsenő habzó folyadékot bögrékbe tölti. Gogol felé emelik bögréiket, de Ásimá és Asók csak színleli, hogy iszik. Amber és Clover Ásimá két oldalára áll, mindketten örvendeznek, amikor Gogol megmarkolja az ujjukat. Judy kiveszi a csecsemőt Ásimá öléből.

– Szia, szépségem – gügyögi. – Jaj, Alan – mondja –, legyen még egy ilyenünk.

Alan felajánlja, hogy felhossa a lányok bölcsőjét az alagsorból, majd Asókkal együtt összeállítja és Ásimá meg Asók ágya mellé helyezi. Asók kimegy a sarki boltba, és egy csomag eldobható pelenka váltja fel Ásimá családjának bekeretezett, fekete-fehér képeit a fésülködőasztalon.

– A hasénak húsz perc kell háromszázötven fokon – mondja Judy Ásimának.

– Kurjantsatok, ha kell valami – teszi hozzá Alan, mielőtt eltűnnek.

Három nap múlva Asók már az MIT-n van, Alan a Harvardon, Amber és Clover az iskolában. Judy szokás szerint a szervezetben dolgozik, Ásimá pedig, aki első ízben marad magára Gogollal a néma házban, és sokkal súlyosabb kialvatlanságtól szenved, mint amelyet a legnagyobb időeltolódás okozhat, a nappali háromoldalú ablakánál ül az egyik háromlábú széken, és egész nap sír. Sír, amíg szoptatja a gyereket, amíg álomba simogatja, és sír az alvás és szoptatás között is. Sír a postás érkezése után, mert nem jött levél Kalkuttából. Sír, amikor felhívja Asókot a tanszéken, és a férfi nincs ott. Egyik nap azért sír, mert amikor kimegy a konyhába, hogy vacsorát főzzön, felfedezi, hogy elfogyott a rizs. Fölmegy az emeletre, és bekopogtat Alanhez meg Judyhoz.

– Vegyél belőle – mondja Judy, de a dobozban lévő rizs barna. Ásimá udvariasságból kivesz egy csészényivel, de odalent kidobja. Felhívja Asókot a tanszéken, hogy megkérje, hazafelé vegyen rizst. Ezúttal, amikor a férfi nem veszi fel, feláll, megmossa az arcát, és megfésülködik. Átöltözik, felöltözteti Gogolt, és beleteszi a tengerészkek, fehér kerekű gyerekkocsiba, amelyet Alantól és Judytól örökölték. Első ízben tolja a gyereket Cambridge balzsamos utcáin a Mennyei Tisztaságba, hogy vegyen egy csomag fehér, hosszú szemű rizst. Az út tovább tart, mint máskor, mert most minduntalan megállítják az utcán és az áruház polcai közt is vadidegenek, amerikaiak, akik hirtelen észreveszik, mosolyognak, és gratulálnak a teljesítményéhez. Kíváncsian, elismerően néznek be a gyerekkocsiba. „Mennyi idős?” – kérdik. „Fiú vagy lány?” „Mi a neve?”

Kezd büszke lenni magára, hogy egyedül sikerül kialakítania a napi rutint. Asókhöz hasonlóan, aki heti hét napon tanít, kutat és írja a disszertációját, most már neki is van valamije, ami elfoglalja, ami a legnagyobb odaadást igényli, az utolsó csepp erejét is megköveteli tőle. Gogol születése előtt a napjai nem alkottak felismerhető mintát. Órákat töltött el a lakásban, szunyókált, duzzogott, s ugyanazt az öt bengáli regényt olvasta újra meg újra az ágyon fekvé. Most azonban a napok, melyek valaha vánszorongtak, nagyon is gyorsan rohannak az este felé – ezeket az órákat most Gogollal tölti, ő van a karjában, miközben a lakás három helyiségét rója. Hatkor kel, kiveszi Gogol a bölcsebből az első szoptatáshoz, aztán ő meg Asók félórát fekszik az ágyban, közöttük a csecsemő, s csodálják az apró lényt, akit teremtettek. Tizenegy és egy között, amíg Gogol alszik, hozzálát a vacsora előkészítéséhez, s ezt a szokását az eljövendő évtizedekben is megőrzi. Minden délután kiviszi a gyereket, bolyong vele az utcákon, vásárolt ezt-azt, vagy üldögél a Harvard parkjában, néha találkozik Asókkal az MIT campusának egyik padjánál, visz neki egy kis otthon sült szamószát és egy termosz frissen főzött teát. Időnként, amikor a csecsemőt nézi, családja vonásait látja az arcán – anyja csillogó szemét, apja vékony ajkát, öccse féloldalas mosolyát. Fölfedez egy fonalboltot, és készülni kezd a téle, szvettért, takarót, kesztyűt, sapkát köt Gogolnak. Pár naponként megfürdeti a konyhai porcelánmosogatóban. Minden héten gondosan levágja a körmét. Amikor elviszi a gyerekkocsiban az orvoshoz beoltatni, a rendelő előtt áll, és befogja a fülét. Egy nap Asók fényképezőgéppel érkezik haza, hogy fotókat készítsen a csecsemőről, és amíg Gogol alszik, Ásimá beragasztja a négyzet alakú, fehér keretes képeket egy albumba, és feliratokat is ragaszt alájuk. Amikor el akarja altatni a gyereket, azokat a bengáli dalokat énekl, amelyeket az anyja neki énekelt. Beszívja a gyerek bőrének édes, tejes illatát, leheletének vajszagát. Egy nap magasan a feje fölé emeli, nyitott szájjal mosolyog rá, és a gyerek a legutóbbi szoptatásból felbűfögött, emésztetlen tejet csorgatja a szájába. Egész életében emlékezni fog rá, hogy megijedt annak a meleg, savanyú folyadékknak az íztől, amely miatt aznap már egy falatot sem tudott lenyelni.

Levelek jönnek a szüleitől, a férje szüleitől, nagynéniktől, nagybácsiktól, unokatestvérektől és barátoktól, úgy látszik, mindenkitől, csak a nagyanyjától nem. A levelekben hemzseg mindenféle lehetséges áldás és jókívánság, melyeket egész életükben maguk körül láttak a plakátokon, újságokban és bolti napellenzőkön, de amelyeket most csak ezeken a becses, halványkék papírokon látnak. Néha két levél is érkezik egyetlen héten. Egyszer három. Ásimá füle hozzászokik, hogy tizenkettő és kettő között figyelje a postás verandán felhangzó lépteinek nesztét, melyet az ajtónyíláson bedobott levél halk puffanása követ. A szülői levelekben, melyekben anyja sietős írása után mindig apja pompás, elegáns kézírása következik, a margót gyakran állatok képe díszíti, melyeket apja rajzol, s Ásimá ezeket Gogol bölcsejé fölé, a falra ragasztja. „Elepedünk a vágytól, hogy lássuk – írja anyja. – Ezek a legfontosabb hónapok. Most órától órára változik. Ezt ne felejtset el.” Ásimá a válaszevélben részletesen leírja a fiát, beszámol első mosolygásának körülményeiről, a napról, amikor először megfordul, első örömrizálásáról. Megírja, hogy takarékoskodnak, mert jövő decemberben, miután Gogol betölti az egyéves kort, szeretnének hazalátogatni. (Nem említi, hogy a gyerekorvos aggódik a trópusi betegségek miatt. Az indiai úthoz egy sor új oltás kell, figyelmezteti az asszonyt.)

Novemberben Gogol enyhe fülgyulladását kap. Amikor Ásimá és Asók megpillantja fia becenevét az antibiotikum receptjén, amikor megpillantják az oltási könyvön, nem

tetszik nekik; a becenevek nem arra valók, hogy a nyilvánosság elé kerüljenek. De még mindig nem jött meg Ásimá nagymamájának levele. Kénytelenek arra következtetni, hogy elkallódott a postán. Ásimá elhatározza, ír a nagymamájának, elmagyarázza a helyzetet, és megkéri, hogy küldjön újabb levelet a nevekkel. Másnap levél érkezik Cambridge-be. Bár Ásimá apjától jött, nem díszítik állatok a margót, se elefántok, se papagájok, se tigrisek. A levelet három hete adták föl, és megtudják belőle, hogy Ásimá nagymamáját szélütés érte, hogy a jobb oldala maradandóan megbénult, tudata elhomályosodott. Nem tud már rágni, alig tud nyelni, s kevésre emlékszik nyolcvan-egynéhány évből. „Még velünk van, de ha őszinte akarok lenni, már elvesztettük – írja Ásimá apja. – Készülj fel rá, Ásimá, hogy talán már sohasem találkozol vele.”

Ez az első rossz hír otthonról. Asók alig ismeri Ásimá nagymamáját, csak halványan emlékszik, hogy megérintette a lábát az esküvőn, de Ásimá napokig vigasztalhatatlan. Csak ül otthon Gogollal, miközben a levelek megbarnulnak és lehullanak a fákról, a napok gyorsan, könnyörtelenül sötétülnek, és arra gondol, amikor utoljára látta a nagymamáját, a dídát, néhány nappal azelőtt, hogy elrepültek Bostonba. Ásimá elment meglátogatni; ebből az alkalomból nagymama évtizedes visszavonultsága után ismét kiment a konyhába, és könnyű kecskeragut főzött Ásimának. A tulajdon kezével etette meg édességgel. A szüleitől és egyéb rokonaitól eltérően a nagymama nem figyelmeztette Ásimát, hogy ne egyék marhahúst, ne viseljen szoknyát, ne vágassa le a haját, és ne felejtse el a családját abban a pillanatban, hogy leszállnak Bostonban. Nagymama nem tartott ilyesféle áruástól; ő volt az egyetlen, aki – helyesen – megjósolta, hogy Ásimá sosem változik meg. Indulás előtt Ásimá lehajtott fejjel állt néhai nagypapa képe előtt, és nagymama áldását kérte az útra. Aztán lehajolt, hogy megérintse a dídá lábát a homlokával.

– Dídá, majd jövök – mondta Ásimá. Mert a bengáliak mindig ezt a kifejezést használják búcsúzás helyett.

– Érezd jól magad – bömbölte nagymama dörgő hangján, miközben fölsegítette Ásimát. Remegő hüvelykujját odanyomta az Ásimá arcán lecsurgó könnyekhez, és letörölte őket. – Tedd azt, amit én már sosem teszek meg. Nagyon jól van ez így. Emlékezz erre. És most menj.

Ahogy a gyerek cseperedik, úgy növekszik bengáli ismerőseik köre is. Nandiékon keresztül, akik most várják a gyereket, Asók és Ásimá megismeri Mitráékat, Mitráékon keresztül pedig Banardzsíékat. Ásimát, miközben Gogoltolja a gyerekkocsiban Cambridge utcáin, többször is megszólítják fiatal, nőtlen bengáli férfiak, akik féltéken a származásukról érdeklődnek. A fiatalemberek Asókhöz hasonlóan egyenként elrepülnek Kalkuttába, és feleséggel térnek vissza. Ásimáéknak mintha minden héten egy újabb lakásba kellene elmenniük, egy újabb házaspárt vagy családot kellene meglátogatniuk. Mindannyian Kalkuttából jöttek, s ez okból barátok is. Legtöbbször pár pernyire laknak egymástól Cambridge-ben. A férjek tanárok, kutatók, orvosok, mérnökök. A honvágytól gyötört és helyüket nem találó feleségek Ásimához fordulnak receptekért és tanácsokért, és ő elmondja nekik, hogy a kínai negyedben árulnak pontyot, hogy gabonakrém-ből készíthetnek halvát. A családok beugranak egymáshoz vasárnap délutánonként. Cukros, tejjoros teát isznak, és serpenyőben sült garnélarákot esznek. Körben ülnek a padlón, Nazrul és Tágore dalait éneklük, s egy vasos, sárga, vászonkötésű daloskönyvet adnak körbe, miközben Dilíp Nandi a harmóniumon játszik. Lármásan vitatkoznak azon, hogy Rítwik Ghatak vagy Satyajit Ray film-

jei-e a jobbak. Az Indiai Kommunista Párt vagy a Kongresszus Párt. Észak- vagy Dél-Kalkutta. Órákig vitatkoznak Amerikának, annak az országnak a politikájáról, amelyben egyikük sem szavazhat.

Februárra, mire Gogol hat hónapos lesz, Ásimá és Ásóké elég embert ismer ahhoz, hogy igazi vendégséget rendezzen. Az alkalom: Gogol annaprásanja, azaz rizsszertartása. A bengáli csecsemőket nem keresztelik meg, nem részesülnek rituális névadásban Isten kedvéért. Életük első hivatalos ünnepe a szilárd táplálék elfogyasztásához kötődik. Megkéri Dilíp Nandit, hogy játssza el Ásimá öccsének szerepét, tartsa a gyereket, és etesse meg életében először rizzsel, a kenyér bengáli megfelelőjével. Gogolt úgy öltöztetik fel, mint egy bengáli gyerekvölégényt, halványsárga padzsámá-pandzsábiba, melyet a nagymamájától kapott, Kalkuttából. A padzsámával egy csomagban küldött köménymag illata átjárja a szövetet. Ásimá papírból készít koronát, melyet alumíniumfóliával ékít, és madzaggal Gogol fejére köti. A gyerek nyakában vékony, tizenégy karátos aranylánc. Apró homlokát hatalmas igyekezettel szantálkenőccsel díszítik, mely hat miniatűr, bézsszínű holdat mintáz a szemöldöke fölött. Szemét leheletnyi festékekkel sötétítik. A gyerek tiszteletbeli nagybátyja ölében izeg-mozog, aki a padlóra terített ágytakarón ül, előtte, mögötte és mellette mindenütt vendégek. Az ételt tíz külön tálkában osztják el. Ásimá sajnálja, hogy a tányér, amelyen a rizs áll nagy kupacban, műanyagból készült, nem pedig ezüsből, bronzból vagy legalább rozsdamentes acélból. Az utolsó tálkában *pojés* van, meleg rizspuding, melyet Ásimá minden születésnapjára elkészít majd a gyerekeknek még felnőttkorában is, s amely mellé egy szelet kalács jár.

Gogolt lefényképezik apja és a barátok körében, amint homlokát ráncolva keresi anyja arcát a tömegben. Az asszony a tálalással van elfoglalva. Ezüstszálas szárít visel, amelyet nászajándékba kapott, s most vett fel először; blúzának ujjja a könyökhajlatáig ér. A fiú apja áttetsző, fehér pandzsábít és trapéz nadrágot visel. Ásimá papírtányérokat rak ki, melyekből három kell egyszerre, hogy elbírják a *birjáni*, a joghurt szószban úszó ponty, a dál és a hat különböző zöldségfogás súlyát, melyet egész héten készített. A vendégek állva vagy a padlón törökülésben ülve esznek. Meghívták Alant és Judyt is az emeletről, akik úgy öltöztek, mint máskor, farmert és vastag pulóvert viselnek, mert hideg van, s bőrszandáljuk alá gypajúzoknit húztak. Judy a fogásokat szemléli, beleharap valamibe, amiről kiderül, hogy garnélarák.

– Azt hittem, az indiaiak vegetáriánusok – súgja oda Alannek.

Megkezdődik Gogol etetése. Az egész csak jelkép, gesztus. Senki sem várja el a fiútól, hogy többet egyék egy szem rizsnél, egy csepp dálnál – ez csak arra való, hogy bevezessék az egész életen át tartó evésbe, hogy megkezdjék a jövőben elfogyasztandó, több tízezer, feledésbe merülő étel sorát. A maroknyi nő sikoltozik, amikor a szertartás elkezdődik. Többször is kézbe vesznek egy tengeri kagylót, melyet aztán továbbadnak, de a szobában senki nem tud belőle hangot kicsalni. Fűszálakat és *pradíp*et, örökmécses tartanak Gogol fejéhez. A gyerek megigézve bámul, nem fészkelődik, és nem fordul el, engedelmesen tájta a száját minden egyes fogásnál. Háromszor eszik a *pojésból*. Ásimá szeme könnybe lábad, amikor Gogol mohón bekapja a kanalat. Azt szeretné, ha a tulajdon öccse etetné, ha a tulajdon szülei áldanák meg a fiút a fejére tett kezükkel. Aztán jön a finálé, az a pillanat, amelyre mindannyian várnak. Hogy megjósolják a jövőjét, Gogol elé helyeznek egy tálcát, melyen egy kupac, a kertből kiásott, hideg cambridge-i föld van, egy golyóstoll meg egy bankjegy, hogy megtudják, földbirtokos, tudós vagy üzletember lesz-e belőle. A legtöbb gyerek megragadja az

egyiket, néha mindegyiket is, de Gogol semmihez sem ér hozzá. Nem érdeklí a tálca, inkább elfordul, rövid időre belefúrja arcát tiszteletbeli nagybátyja vállába.

– Tegyétek a pénzt a kezébe! – kiáltja valaki a csoportból. – Egy amerikai fiú legyen gazdag!

– Nem! – tiltakozik az apja. – A tollat. Gogol, fogd a tollat.

Gogol bizonytalanzkodva szemléli a tálcát. Több tucát sötét fej figyelt várákozva. A pandzsábi padzsámá anyaga kezdi szűrni a gyerek bőrét.

– Gyerünk, Gogol, vegyél el valamit – mondja Dilíp Nandi, és közelebb húzza a tálcát. Gogol a homlokát ráncolja, és remeg az alsó ajka. Csak ekkor, hat hónaposan, a sorsával szembesülve fakad sírva.

A következő augusztus. Gogol egyéves, fog, kicsit jár, és két nyelven ismételt szavakat. Anyját „mamának” hívja, apját „bábának”. Ha valaki a szobában azt mondja, „Gogol”, odafordítja a fejét, és mosolyog. Átalussza az éjszakát, és mindennap dél és három közt is alszik. Hét foga van. Folyton megkísérli a szájába venni a legkisebb papírfecnit meg szöszöt is, mindazt, amit csak talál a padlón. Asók és Ásimá úgy tervezi, hogy decemberben, Asók téli szünetében elutaznak Kalkuttába. A közelgő utazás arra serkenti őket, hogy megpróbáljanak valami jó nevet kitalálni Gogolnak, mert be kell nyújtaniuk az útlevélkérelmét. Bengáli barátaikhoz fordulnak javaslatokért. Hosszú estéket áldoznak arra, hogy az egyes neveket mérlegeteljék. De egyik sem tetszik nekik. Most már lemondtak róla, hogy megkapják Ásimá nagyanyjának levelét. Arról is lemondtak, hogy a nagymama emlékszik a névre, mert megtudják, hogy Ásimá nagyanyja még Ásimára sem emlékszik. De van még idő. A kalkuttai utazásig még négy hónap van hátra. Ásimá sajnálja, hogy nem mehetnek korábban, a Durgá-pudzo idején, de még évekbe telik, mire Asók kutatóévet kaphat, ezért mindössze ezt a decemberi három hetet engedhetik meg maguknak.

– Olyan ez, mintha nálatok karácsony után néhány hónappal mehetne csak haza az ember – magyarázza Ásimá egyik nap Judynak a szárítókötélnél. Judy erre azt feleli, hogy ő is, Alan is buddhista.

Ásimá nyaktörő sebességgel köt szvettert apjának, apósának, öccsének, három kedvenc bácsikájának. Mind ugyanolyan, V nyakkivágású, fenyőzöld, öt sima, két fordított, kilences tűvel. Az apjáé a kivétel, melyre dupla szemes, csavart mintát köt, és elől végig gombokat varr; apja jobban szereti a kardigánt a pulóvernél, és Ásimának az is eszébe jut, hogy zsebet készítsen a kártyapaklinak, melyet apja mindig magánál hord, hogy üres perceiben pasziánszozzék. A szvetteren kívül vesz még neki a Harvard áruházában három cobolyszőr ecsetet is olyan méretben, amelyet apja egyik levelében kért. Bár szörnyen drágák, drágábbak, mint bármi más, amit az asszony eddig Amerikában vásárolt, Asók egy szót sem szól a számla láttán. Egyik nap Ásimá vásárolni megy Boston belvárosába, órákat tölt a Jordan Marsh alagsorában, és Gogolt tologatva a kocsijában elkölti minden pénzét az utolsó vasig. Vesz különféle teáskanalakat, perkál párnahuzatot, színes gyertyát, madzagra kötött szappant. Egy vegyesboltban Timex karórát vásárol az apósának, Bic tollakat az unokatestvéreinek, hímzőfonalat és gyűszűt anyjának és a nénikéinek. Hazafelé a metrón élénk, kimerült és ideges a közelgő utazástól. A szerelvény zsúfolt, és ő eleinte áll, küszködik a csomagjaival, a gyerekkocsival és a kapaszkodóval, míg egy fiatal lány meg nem kérdi, hogy szeretne-e leülni. Ásimá megköszöni, hálásan lerogy az ülésre, s a csomagokat védelmezően a lába mögé dugja. Megpróbál aludni, ahogy Gogol. Fejét az ablakhoz hajtja, lehunyja a sze-

mét, és az otthonára gondol. Maga elé képzei a fekete vasrácsot szülei lakásának ablakain, és Gogolt, ahogy amerikai ruhájában és pelenkájában játszik a mennyezeti ventilátor alatt, szülei baldachinos ágyán. Elképzei apját a hiányzó fogával, mely akkor tört ki, amikor nemrégiben elesett a lépcsőn. Ezt anyja írta meg neki. Megpróbálja elképzei, mit érez majd, amikor a nagyanyja nem ismeri meg.

Amikor kinyitja a szemét, látja, hogy a szerelvény az ő megállójukban áll, az ajtók nyitva. Kalapáló szívvel ugrik fel.

– Bocsánat, szabad lesz? – mondja, miközben a gyerekkocsival a szoroson összehúzózkodott testek közt nyomakodik.

– Asszonyom – mondja valaki, miközben ő tovább furakszik, és éppen kilép a peronra –, a csomagjai.

A koci ajtaja már becsukódott, amikor rádöbben a hibájára, és a szerelvény lassan kigördül. Az asszony csak áll, nézi, ahogy az utolsó koci is eltűnik az alagútban, s nem marad más a peronon, csak ő meg Gogol. Tolja a kocsit a Massachusetts Avenue-n, és keservesen sír, mert tudja, nem mehet vissza, hogy mindent megvegyen megint. Egész délután dühös magára, és szégyelli, hogy a szvettereken és az ecseteken kívül üres kézzel érkezik majd Kalkuttába. De Asók, amikor hazaér, felhívja a közlekedési vállalat talált tárgyak osztályát; másnap megkapják a csomagokat, s egy teáskanál sem hiányzik. Ettől a kis csodától Ásimá most annyira közel érzi magához Cambridge-t, amennyire addig sose tartotta lehetségesnek, s úgy érzi, elfogadja az elvárásait is, a szabályait is. Van egy története, amelyet elmesélhet a vacsorákon. A barátai hallgatják majd, és ámulnak a szerencsésén.

– Ez is csak ebben az országban történhet meg – mondja Májá Nandi.

Nem sokkal ezután egy éjjel mélyen alszanak, amikor megszólal a telefon. Azonnal felébrednek, szívük vadul dobog, mintha ijesztő álmot láttak volna. Mire Asók felveszi a kagylót, Ásimá már tudja, hogy Indiából hívják őket. Néhány hónappal ezelőtt a családja levélben megkérdezte a cambridge-i telefonszámot, és ő vonakodva küldte el nekik, mert tisztában volt vele, hogy a telefon révén csak rossz hírek juthatnak el hozzá. Amikor Asók felül, és felveszi a kagylót, majd fáradt, elgyengült hangon beszél, Ásimá felkészül. Leereszti a kiságy rácsát, hogy megnyugtassa Gogolt, aki a telefon csörgésére mormogni kezdett, és gondolatban áttekinti a lehetőségeket. A nagyanyja a nyolcvanas éveit tapossa, ágyhoz kötött, szenilis, sem enni, sem beszélni nem tud. Szülei legutóbbi levele szerint nagyanyja ezekben a hónapokban terhet jelent önmagának is, a körülötte lévőeknek is. Élete nem élet. Elképzei anyját, ahogy mindezt szelíden elmondja a szomszéd telefonján, miközben a szomszéd nappalijában áll. Ásimá felkészül annak a hírnek a fogadására, hogy Gogol már soha nem találkozhat a dédanyjával, akitől elveszett nevét kapta.

A szoba kellemetlenül hideg. Felveszi Gogolt, és visszabújik az ágyba, a takaró alá. Magához szorítja a gyereket, a mellére vonja, hogy erőt merítsen. A krémszínű kardiánra gondol, melyet úgy vett, hogy a nagyanyja járt a fejében, s amely a szekrényben, egy bevásárlószatyorban lapul. Hallja, ahogy Asók beszél, ahogy józanul, de elég hangosan ahhoz, hogy Alant és Judyt odafenn felébbressze, így szól:

– Igen, jól van, értem. Ne aggódj, igen, úgy lesz. – A férfi egy darabig némán figyel. – Veled szeretnének beszélni – mondja Ásimának, és futólag a vállára teszi a kezét. A sötétben átadja neki a kagylót, és egy pillanatnyi habozás után felkel.

Az asszony átveszi a kagylót, hogy maga is hallja a hírt, hogy megvigasztalja anyját. Nem tehet róla, de arra gondol, őt ki vigasztalja majd, ha anyja meghal, ha az a hír is

így jut majd el hozzá, az éj derekán, felveve őt álmából. Rettegése ellenére izgalmat érez; csaknem három év után ez lesz az első alkalom, hogy hallja anyja hangját. Mióta felszálltak a Damdam repülőtérről, első ízben szólítja valaki Monunak. Csakhogy nem anyja, hanem öccse, Rána van a vonal másik végén. Hangja halk, a dróton átpréselődve alig felismerhetően hallatszik a kagyló lyukaiból. Ásimá először azt kérdezi, hány óra van ott. Háromszor kell megismételnie a kérdést, kiabálnia kell, hogy öccse hallja. Rána azt feleli, hogy ebédidő van.

– Még mindig úgy tervezitek, hogy decemberben jöttök? – kérdi.

Az asszony fájdalmat érez a mellkasában, meghatódik, amikor ennyi idő után hallja, hogy öccse dídínek, nővérnek szólítja, azzal a szóval, amelyet ő használhat egyedül a világon. Ugyanakkor azt is hallja, hogy víz zubog a cambridge-i konyhában, és férje kinyitja a szekrényt, hogy elővegyen egy poharat.

– Persze hogy megyünk – mondja, és zavarba jön, amikor hallja, hogy visszhangja erőtlennül, kevésbé meggyőzően ismétli a mondatot. – Hogy van dídá? Történt valami velem?

– Még él – feleli Rána. – De ugyanolyan állapotban van.

Ásimá hátradől a párnán, elernyed a megkönnyebbüléstől. Végül látni fogja a nagyanyját, még ha utoljára is. Pusztit nyom Gogol feje búbjára, arcát a gyerekéhez szorítja. – Hála Istennek. Add a mamát – mondja, miközben keresztbe rakja a lábát. – Hadd beszéljek velem.

– Most nincs itthon – mondja Rána zörejekkel teli hallgatás után.

– És bábá?

Rövid csend következik, mielőtt öccse hangja visszatér.

– Nincs itt.

– Hm. – Az asszonymak eszébe jut az időkülönbség: apja már nyilván dolgozik a *Dés* szerkesztőségében, anyja pedig zsákvászon szatyorral a kezében a piacon vásárol zöldseget meg halat.

– Hogy van a kis Gogol? – kérdi Rána. – Csak angolul beszél?

Az asszony fölkapag.

– Jelenleg még semmilyen nyelven nemigen beszél.

Elmagyarázza Ránának, hogy éppen a „dídá”, „dádu” és „mámu” szót tanítja Gognak, meg azt, hogy felismerje a nagyszüleit és a nagybátyját a fényképeken. Am egy újabb, ezúttal hosszabb zörejhullám a mondat közepén elnémítja.

– Rána! Hallasz?

– Nem hallak, dídí – feleli Rána, és a hangja egyre halkul. – Nem hallak. Beszéljünk máskor.

– Jó – mondja az asszony –, máskor. Hamarosan találkozunk. Nagyon hamar. Írjál. – Leteszi a kagylót, új erőre kapva az öccse hangjától. Egy pillanat múlva azonban zavarba esik, és kicsit bosszankodik. Miért vette a fáradságot csak azért, hogy föltegyen egy nyilvánvaló kérdést? Miért akkor hívta, amikor a szülei nincsenek otthon?

Asók visszatér a konyhából, kezében egy pohár víz. Leteszi a vizet, és felkattintja az ágy mellett álló kislámpát.

– Teljesen felébredtem – mondja Asók, bár hangja még mindig erőtlennül a kimerültségtől.

– Én is.

– Mi van Gogollal?

– Elaludt. – Az asszony feláll, és visszatesszi a gyereket a kiságyba, felhúzza a takarót

az álláig, aztán reszketve visszabújik az ágyba. – Nem értem – mondja a fejét csóválva a gyűrött ágyneműnek. – Miért vette Rána a fáradságot, hogy épp most hívjon? Hisz anynyira drága. Semmi értelme. – Majd Asók felé fordul. – Neked pontosan mit mondott?

Asók lehajtott fejét csóválja.

– Neked mondott valamit, amit nekem nem. Ki vele, mit mondott?

A férfi tovább csóválja a fejét, majd olyan erősen szorítja meg az asszony kezét, hogy enyhe fájdalmat okoz vele. Ráfekszik az asszonyra, és az ágyhoz szegezi, majd félrefordított fejjel hirtelen egész testében remegni kezd. Oly sokáig tartja így fogva, hogy az asszony már-már arra gondol, a férfi eloltja a villanyt, és ölelkezni kezd vele. Ám a férfi ehelyett elárulja, mit mondott Rána néhány perccel előbb, mit nem tudott Rána ma-ga elmondani a nővérének a telefonban: hogy apja tegnap este meghalt szívvrohamban, miközben az ágyában pasziánszozott.

Hat nap múlva indulnak Indiába, hat héttel előbb, mint tervezték. Alan és Judy, akik másnap reggel Ásimá zokogására ébrednek, majd megtudják a hírt Asóktól, egy váza virágot hagynak az ajtó előtt. Ebben a hat napban nincs idő arra, hogy rendes nevet találjanak ki Gogolnak. Gyorsított eljárással kérnek a gyereknek útlevelet, melyben az Amerikai Egyesült Államok pecsétjére nyomtatják a „Gogol Ganguli” nevet, s amelyet Asók ír alá a fia helyett. Az indulás előtti napon Ásimá beülteti Gogolt a gyerek kocsi-ba, beteszi az apjának kötött szvettert és ecseteket egy bevásárlószatyorba, és elmegy a Harvard Square-i metróállomásra.

– Bocsásson meg – szólít meg egy urat az utcán –, szeretnék lemenni a metróhoz.

A férfi segít levinni a gyerek kocsit, és Ásimá a peronon várakozik. Amikor a Central Square felé tartó szerelvény megérkezik, Ásimá azonnal beszáll. Ezúttal teljesen éber. Mindössze fél tucat ember utazik a kocsiban, arcukat a *Globe* mögé rejtik, papírkötésű könyvbe bámulnak, vagy egyenesen átnéznak az asszonyon a semmibe. Amikor a szerelvény lassít, az asszony feláll, hogy kiszálljon. Nem fordul hátra, hogy megnézzé a szatyrot, melyet szándékosan az ülés alatt hagyott.

– Hé, az indiai hölgy itt felejtette a csomagját – hallja, amikor az ajtó becsukódik, és amikor a szerelvény kihúz, azt is hallja, hogy ököllel ütik az ablakot, de továbbmegy, végigtolja Gogolt a peronon.

Másnap este felszállnak a Pan Am járatára London felé, ahol ötórányi várakozás után felszállnak egy másik gépre, mely Teheránon és Bombayon át Kalkuttába megy. A bostoni kifutón Ásimá, miután becsatolta az övét, az órájára néz, és az ujjain számolja ki az indiai időt. De ezúttal nem látja maga előtt a családját. Nem akarja elképzelni, amit nagyon is hamar látni fog: anyja festék nélkül, öccse sűrű haja leborotválva a gyász miatt. A kerek megmozdulnak, amitől a hatalmas fémszárnyak enyhén lengenek föl-le. Ásimá Asókra néz, aki ismét ellenőrzi, hogy az útlevelük meg a zöld kártyájuk rendben van-e. Figyeli, ahogy a férje átállítja az óráját az otthoni időre, s a halvány ezüstmutatók a helyükre kerülnek.

– Nem akarok menni – mondja az asszony a sötét, ovális ablaknak. – Nem akarok találkozni velük. Nem bírok.

Asók megfogja a kezét, miközben a gép felgyorsul. Azután Boston eltűnik, ők pedig könnyedén emelkednek a feketedő Atlanti-óceán fölött. A kerekeket bevonják, és az utastér rázkódik, ahogy fölfelé törnek, át az első felhőrétegen. Bár Gogol fülébe vattát tömtek, ő emelkedés közben így is bömböl szomorkodó anyja karjában, miközben életében először repüli át a világot.

FIGYELŐ

AUSCHWITZ BETEGE

Kertész Imre: *Felszámolás*

Magvető, 2003. 160 oldal, 1890 Ft

Kertész Imre új regényének keletkezéstörténete rekonstruálható néhány forrás alapján (interjúkból, írói vallomásokból s mindenekelőtt magából a regényből). Kertész hosszú éveken keresztül színműre készült, amelynek alapja a KADDIS lett volna, de tervét végül föladta. Újra regénybe kezdett, amelybe a színmű töredékeit a regény főhősének – a fordítónak és titkos írónak – a műveként építette be, akinek posztumusz fő műve, amelyet volt felesége az ő utasítására eléget, nem más, mint a KADDIS. A KADDIS énelbeszélő író főhőse tehát az új regény öngyilkos hőse, az ő történetét szövi tovább Kertész; csak hogy most nem a regényalak saját vallomása alapján, hanem barátai, volt felesége, új szeretője perspektíváiból. A FELSZÁMOLÁS az előző regény *sequelle*, folytatása, ezt elengedő önidézet, helyzetazonosság teszi nyilvánvalóvá. Ott van, teszem azt – más szemszögből –, a *ki hol volt* emlékezetes jelenete, amit most „*lággerpóker*”-nek neveznek, vagy a leendő feleség „*átkelése a terebélyes zöldeskék szőnyegen*” (66.), vagy a kisfiú és kislány a feleség későbbi házasságából.

Ugyanakkor egy fontos szempont mégiscsak elmozdított valamit. A KADDIS énelbeszélőjében föl lehetett ismerni a SORSTALANSÁG felnőtté vált kamasz hősét és a KUDARC inkább csak lelki, mint biológiai értelemben vett „Öregjét”, amiképpen a KUDARC „Öregjében” (pontosabban az ő „*Kudarc*” című regényének hősében) a SORSTALANSÁG íróját. A FELSZÁMOLÁS nem elégedhetett meg valami olyasminek az ellenkezőjével, mint amilyen a KUDARC főalakjának stíláriis öregítése volt, hanem reális tizenöt évvel meg kellett fiatalítania „Köves Gyurkát”, akit nem kamaszként hurcolnak el, hanem Auschwitzban születik.

Mivel a pályakezdő regény megismételhetetlen súlyával és jelentőségével az író olyanira tisztában van, hogy az mind a KUDARC-

ban, mind pedig – távolabbról – a KADDIS-ban valamilyen vonatkoztatási pontként jelen van, s mivel nem utolsó sorban éppen ezért Kertész folyamatosan folytatásokká tette főbb műveit, nagyon súlyos okának kellett lennie, hogy új regényében törést hozott létre. Törést, amennyiben ugyan követte eddigi egyesítő írói stratégiáját, de az most csak a KADDIS-ra vonatkozhat – és ezzel azt is, valamint új művét is elszakítja az előző kettőtől. Hiszen talán nemcsak az értelmezők képzeletében, hanem az írói tervben is létezett a trilógia eszméje (noha a KUDARC és a KADDIS kevésbé tartozott össze egymással, mint mindkettő a SORSTALANSÁG-gal), amely most nem tetralógiává egészült ki, hanem valami mássá. Ha a regényírói életművet ebben az új megvilágításban nézzük, akkor van egy remekmű (a SORSTALANSÁG) egy kevésbé jelentős *sequelle*, a KUDARC-cal, s van egy fontos, mély és szép regény (a KADDIS) egy – előlegezzem véleményemet – szintén kevésbé jelentős *sequelle*, a FELSZÁMOLÁS-sal.

Köves Gyurka mitikus alakja, a koncentrációs táborhoz adaptálódó gyerekember, legenda „*természetesen*”-jeivel, a tábor utáni honvágyával, sorstalanságával nem vonatkoztatható a táborban – annak utolsó napjaiban – született emberre, mivel Auschwitz-problematikájuk gyökeresen különböző: az egyik érzéki és tapasztalati, a másik metafizikus. Az egyik Kertész Imre életrajzának képződménye (noha távol áll minden dokumentarizmustól), a másik pedig esszéisztikájának. Az egyik esztétikai tapasztalattá teszi „Auschwitz” elbeszélhetőségét és elbeszélhetetlenségét, még hozzá olyan – a humanizmus vigaszt elutasító – radikalizmussal, amely szükségképp késleltette befogadását, visszatörpöntötte fordítóit, sőt, úgy látszik, magának az írónak sem engedte meg, hogy állandóan képviselje. A másik morális diktumot, végsőkéig vitt humanista követelést szegezett szembe a gyarló emberiséggel, hogy – a GÁLYANAPLÓ-t parafrázálva – bármin gondolkodik és bármiről beszél, Auschwitzon gondolkodjék és Auschwitzról beszéljen.

Mint mondom, Köves Gyurka nem válhat B.-vé, Auschwitz teoretikus megszállottjává és

betegévé, az azonban minden további nélkül elképzelhető, hogy a FELSZÁMOLÁS öngyilkosa megalkotja ismeretlen fő művét, azaz egy olyan – e regény perspektívájából – „életrajzi elemekkel” (házassága történetével) és „valóságos” nevekkkel (Obláthéval, a filozófuséval) átszótt fikciót, amelyben „önmagának” Auschwitz megköltött tapasztalatát kölcsönzi. Hiszen „valóságos” története – a haláltábor újszülöttjéé –, mint a regényben elhangzik, irodalmi anyagként giccs lenne. A fikcióknak ez a rétegezett játéka nem ismeretlen Kertész munkásságában: ahogy a SORSTALANSÁG szerzőségét a KUDARC hősnének (majd minden valószínűség szerint a KADDIS hősnének) adományozta, úgy adományozza most B.-nek a KADDIS-ét.

De még mindig nem adtam választ arra a kérdésre, hogy miért hozott Kertész áldozatot, miért szolgáltatva ki regény-életműve egységét egy – a maga számára is kétséges és veszedelmes – új kiindulópontért. Meggyőződésem, hogy ennek oka nem 1944-ben, hanem 1990-ben rejlik. Hősnének nem '44-ben kellett újszülöttnnek lennie, hanem nem tolthette be a hatvanat a rendszerváltás idején. Hogy úgy mondjam, öngyilkosképes korúnak és nem nyugdíjas korúnak kellett lennie, amikor a *szabad halál* (amelyet a német nyelv szépen különböztet meg a *Selbstmord*tól) még nem az életgyöngöség és az életuntság – a megszokás és a félelem miatt valójában ritka – siettetése, hanem valódi gesztus: az élet kapuinak nem a természet szavára való becsukódása.

A regény egy pontján B. lektor barátja és híve, Keserű, megkérdezi a volt feleséget, hogy „lát-e valami magyarázatot B. öngyilkosságára. – *Kiégett – mondta némi gondolkodás után halkan, s úgy láttam, megrendülten. – Eltűnt az ellenállás, kitarult előtte az egész világ. És már megunt, hogy újabb börtönöket keressen magának.*” (118.) Noha ez csak egy nézőszög a regényben, de megerősítik B. búcsúlevelének szavai („*Vége a világnaknak, ennek a – ma már látom – lakályos börtönvilágnak, amelyet annyira gyűlölünk. Pedig ez a gyűlölet tartott életben, ma már tudom*” [94.]), s mindenesetre nincs sem cáfolatla, sem ironikus ellenponta. Annál inkább külső megerősítése az író gondolatvilágában: Kertész ismételt hangsúlyozta, hogy az ő életét a deportálás után hamarosan folytatódó rabság, a diktatúra mentette meg. A szabadság innen nézve egzisztenciális katasztrófa; a regényben a kis szabadság (hogy a feleség el akarja menni B.-vel

Firenzébe, és ez lehetséges volna) házasságuk összeomlásának szimbolikus eseménye, a nagy (politikai) szabadság, a rendszerváltás pedig B. öngyilkosságához vezet.

Ebben az értelemben a FELSZÁMOLÁS téziszregény: Auschwitzra függesztett tekintettel csak diktatúrákban lehet élni, de mivel Auschwitzról nem lehet elfordítani a tekintetet, a szabadságban a tisztánlátó embernek, aki meg akarja fejteni Auschwitzot, aki „*a saját életében akarja rajtakapni Auschwitzot, a saját mindennapi életében, úgy, ahogyan azt élte*” (136.), nem lehet élni. A FELSZÁMOLÁS a diktatúra felszámolása, B. életének felszámolása (és mellékesen annak a kiadónak is, amelyben Keserű nagyon akarja jelentetni B. műveit).

A regény hősnének alakváltoztatása két kiterjesztést tartalmaz. Az első az auschwitzi trauma kiterjesztése arra a nemzedékre, amely már nem élte át Auschwitzot. A második ennek szimbolikus megerősítése. Noha nem élte át, ott született: maga a második generáció az, amely Auschwitzban született. De ez a kettő már megjelent a KADDIS-ban is: annak első generációs hősével szemben felesége a második nemzedék tagja, aki fenntartja és sajátjává teszi Auschwitz traumáját, noha a szeretet, a következő nemzedék létrehozása és fölnevelése, valamint a művészet révén bízik a gyógyulásban.

A KADDIS nem volt téziszregény, noha a meg nem született, jelképesen elutasított gyermek a középpontjában állt. Főhősnének monológja – ami maga a regény – korántsem tette monologikussá, hanem létrehozott más nézőpontokat. A monológ tragikus igazsága mellett fölsejlett ugyanannak monomániaként való értelmezése, hogy úgy mondjam, az auschwitzi történetfilozófia mellett az auschwitzi patológia. Intellektuális gyengébb, ugyanakkor valóban gyöngéd szólamként felhangzott a feleség igazsága. Negyedikként pedig fölsejlett az a paradoxon, hogy az európai magaskultúra – amely a regény főhősnének világlátása szerint Auschwitzban beteljesítette sötét célját, és megsemmisült – adott formát e regénynek, s tartotta fenn a kommunikáció lehetőségét főhőse számára mindvégig. Valóban mindvégig, mert a regény záró perspektívája a FELSZÁMOLÁS-ban megvalósuló öngyilkosság. De addig a megszólalás lehetőségét a műalkotásra törekvő munka, az erkölcsi világrend pusztulásában is fenntartott érvényessége (a jött érvényessége) és egy – Auschwitzra összpontosított –

szellemi életforma fenntartása alapozta meg. A KADDIS főhősét a válás után a munka tartja meg, ameddig elvégzi. Ez a munka föltehetően magának a KADDIS-nak a megírása, ahogyan az a mű, amely összehozta feleségével, föltehetően a SORSTALANSÁG volt.

A monológformával a KADDIS tervezett színműváltozatának szakítania kellett, és ezt valószínűleg a FELSZÁMOLÁS. Ez nehézségek és lehetőségek sűrű hálójába fonta Kertész anyagát. A monológforma (vagy a monologizáló leírás) – amelyet Kertész fő művének tökélyre vitt, amelynek a KUDARC nagyszerű részeket köszönhet, és amely oly kézhezállónak bizonyult AZ ANGOL LOBOGÓ remeklésében – a KADDIS-ban arra szolgált, hogy egyszerre sugallja a főhős hatalmas élet- és világmagyarázatának a jelentőségét, tárja föl ennek vészterhes, embertelen, patológikus voltát, és mintegy egyensúlyt teremtsen a kettő között. A FELSZÁMOLÁS nehézsége abból adódik, hogy e feladatot most meg kell osztani azok között az alakok között, akik visszaemlékeznek B.-re. B.-nek nem saját önértelmezése kölcsönöz jelentőséget, hanem arról közvetve kell meggyőződnünk. Kertésznek ezért van szüksége egy irodalmár alakra, aki élete középpontjába – maga is életellessen monomániával – B.-t és B. művét állítja. Ő B. híve, rajongója, jelentőségének tükrö, feleségének egy időben büntudatos szeretője. Nem B. problémája, hanem B. képessége teszi a hívévé, vagy még inkább a vakoskodó hivatásos olvasó önigazolóját, hogy megtalálja, fölfedezze a maga nagy alkotóját. Ez a figura, az említett Keserű bizonyos mértékig a monologizáló funkciót is átveszi – átveszi Kertész korábbi regényeiből, mindekenélőtt a KUDARC-ból, melynek „Öreg”-jével számos hasonlóságot mutat. Űgye azonban – még ha elfogadjuk is, hogy ítélete és sejtelve helyes, és B. valóban nagy író (noha erről csak bizonykodó szavai győzhetnek meg, illetve B. általa megőrzött színdarabrészei, melyeknek viszont Keserű és a regény többi alakja a hőse) – nem mérhető B. ügyéhez, amelyben nem osztozik. Ezt az összemérhetetlenséget fizeti meg erkölcsi bukásával, hogy – hiábavalóan – a zsarolástól sem riad vissza B. posztumusz fő művének megszerzéséért.

Kertész szeme előtt B. és Keserű viszonyában természetesen Adrian Leverkühn és a halála után sorsát elbeszélő Serenus Zeitblom lebegett – a szándékos párhuzamot elárulja B.

búcsúlevelének kétszer is kiemelt mondata, amelyet (ő és/vagy csak a szerző) Leverkühntől kölcsönzött: „*Ha mit tudsz, hallgass.*” (94., 96.) A párhuzam mégis nagyon távoli vagy sikertelen. Keserű nem kontemplatív jegyző, hanem aktív szereplő, hőse értelmezését pedig – amelyért a DOKTOR FAUSTUS-ban képzelt művek sorának leírása és elemzése áll jót – egy elvakult és ugyanakkor dagályos hipotézissel helyettesíti, hogy B. nem mehetett el anélkül, hogy ne zárta volna le művét. Miért is nem? „*Befejezetlen művet nagy író nem hagy hátra, ennyit a pályafutásom során már megtanultam. Élebevágóan fontos volna elolvasnom, mert valószínűleg megtudhatnám belőle, hogy miért halt meg, s talán azt is, hogy ha már ő meghalt, nekem vajon – hogy így mondjam – szabad-e még élnem.*” (51. k.)

Egy romantikus toposz támad itt új életre, az ismeretlen fő mű, amelyet Balzac mesternovellájában már kritikus megvilágításba helyezett, együtt a műként megformált és lezáró élet, a tűzbe vetett remekmű, az egymást kölcsönösen determináló élet és irodalom képzetével. Az európai magaskultúra leharcolt és alágyűlyedt kultúrjósággá váló metaforái amúgy is váratlan mennyiségben elevenednek meg a regényben: például mind B., mind Judit – „*kitégett*”, B. pedig búcsúlevelében megköszöni Sárának „*az álmot*”, az élet álom értelmében. E sémák mellett azonban újra meg újra találkozunk gyönyörű individuális részletekkel. Sára találkozása B.-vel a vásárcsarnokban. Keserű meditációja a történet nélküli hontalanokról.

Hiszen éppen ez a lehetőségek köre, amelyet Kertész formai döntése megnyitott. E lehetőségek azokkal az életekkel és világokkal függenek össze, amelyek – bármennyire is a B.-re való emlékezés fűzi őket egybe, bármennyire is B. sorstalan túlélősrának sorstalan elősködői – a saját hangjukon megszólalva, a saját démonjaikat követve mintegy kitérülnek valamifajta tematikus gazdagságnak és formai polifóniának. S az író valóban így is vázolta fel alakjait. Ott van Keserű, akinek démonja B., pontosabban a nagy író, akit benne sejt. Ott van Kürti, a valahai ellenálló, akit a rendszerváltás már kiszikkadtan és reményvesztetten, radikális unatkozásba süppedve talál. Ott van Sára, Kürti felesége és B. szeretője, az egyedüli a regény alakjai közül, akit megérint a rendszerváltás. E kötelességtudatból és szeretetszomból összeszőtt lélek kapja azt a súlyos sebet, hogy az öngyilkos B. mintegy vele találtat

ja meg magát. Ott van Obláth doktor (az ő kérdésére hangzik el a KADDIS elején a nevezetes „Nem!” a gyermekre); róla nincs mit mondani, ha csak azt nem, hogy ő veti fel B. filozófiai öngyilkosságának lehetőségét. Ezek a némileg hevenyészve és sietősen fölvázolt karakterek, amelyek mintha a színpadról – és ott még a színész színeire, egyénítésére és megjelenítésére várva – kerültek volna vissza a regénybe, mégiscsak izgalmas regényt ígértek. Őt és – mint látni fogjuk – még két személy szövevényes történetének kibontása azonban terjedelem kérdése is a regény műfajában.

Kertész Imre azonban ragaszkodott eddigi regényeinek karcsúságához. Másképp fogalmazva: nem vitte végig saját formai újítását. Ez a regény második felében, körülbelül a 100. oldaltól valamifajta műfaji szakadást okoz, amikor az eddigi szereplőkhöz társul Judit, a volt feleség, majd annak férje. A színek nyersebbek lesznek, a műfaji minták alacsonyabb regiszterből valók. Ennek is megvan a maga előzményei, elvégre Kertész életművének hátsóbb traktusában feltűnik A NYOMKERESŐ és még hátrébb a DETEKTÍVTÖRTÉNET. Valóban, a nyomozás, a detektívtörténet mintája gyorsíthatja fel és zárhatja le a cselekményt. Nyomozás az öngyilkosság elkövetésének módja után: B. utolsó éveiben morfinista lett, kábítószerhez volt felesége mint orvos juttatta, és B. dózismegvonással tett szert halálos adagra. Nyomozás az eltűnt kézirat után: Keserű fokról fokra kisakkozta, hogy annak Juditnál kell lennie, de azt már nem ő, hanem a zsarolása nyomán ki-robbant házassági drámában Judittól a férje tudja meg, hogy a logikai következtetés igaz. Judit teljesítette B. akaratát, elolvasta, majd elgége a kéziratot. A KADDIS csodálatos, törekeny – és a főhős destruktíóját méltón ellensúlyozó – hősnője valami fordított szerelmes román heroínjaként tér vissza: egy teniszező mérnökember mellett (aki otthon felesége néma parancsa szerint hallgat, de munkahelyén – mert meg akarja érteni szerelmét – Auschwitz-irodalmat gyűjt, és azt bújja) megtalálja a boldogságot, ám azt szétveti a múlt, Auschwitz robbanótöltete, a zsidóság, amely viszont B.-vel fűzi össze.

A SORSTALANSÁG írójának mindig is az volt a nagy és jogos művészi kérdése, hogy miképpen folytatható az a maga nemében tökéletes alkotás. S ha meggondoljuk, magának a SORSTALANSÁG-nak a végén is ez a kérdés merül fel

mint életprobléma. Ennek a dilemmának a kiszélesítésében terjedelmi értelemben a FELSZÁMOLÁS ment a legtovább, nemcsak a második generáció bevonásával, hanem azért is, mert Auschwitz tragédiáját, amelyet az író teljes joggal nem zsidó tragédiának is tekint, itt szembesítette a legenergiusabban nem zsidó környezettel, B. baráti körével, Judit férjével. Az eredmény katasztrofális. Ez már B. inkognitójából is kiviláglik, amennyiben öngyilkossága megfejthetetlen talány közeli ismerősei számára. Sára számára is „érinthetetlen, megoldhatatlan, sőt olykor íjesztő kérdés” ez: „Nem tudjuk, mit jelent zsidónak lenni.” (92.) S Judit is arra hivatkozik férjével szemben, hogy a kétfajta nem tudás Auschwitzról „nem ugyanaz. Én zsidó vagyok”. (148.) A zsidó szembesítése a nem zsidóval, meghozza a közömbös vagy jóindulatú társadalmi érintkezés, baráti kapcsolat, házasság területén, egyszerűen megszünteti a zsidó minoltnak azt a jelentéktelen jelentőségét, amely oly kiérleltlen jelent meg a KADDIS-ban, ahol a főhős – és e tekintetben bízást mondhatjuk: a szerző – álláspontja szerint zsidónak lenni semmi egyebet nem jelent, mint kitüntetett módon emlékezni egy szenvedéstörténetre, amely az egész emberi nem szenvedéstörténetét szimbolizálja. Új kérdések sora jelenik meg, a metafizikai mögött óhatatlanul felbuknak a szociális probléma, amelyre Kertésznek nincs válasza.

A kommunikációnak ez a tanácstalansága, az író szkepszise kiterjeszkedik a formára is, amelynek regiszterváltásai, műfajváltásai, nyitva hagyott megoldásai, jogosult ellentétes értelmezései (például: Judit házassága megmenekül a szeretet által, vagy nem menekül meg, és a szeretet fölemlegetése csak torz és keserű finto) kevésbé játékoságra, mint művészi tanácstalanságra utalnak.

Keresztesi József vette észre kitűnő bírálatában (LEVERKÜHN SLÁGERT FÜTYÖL, *Magyar Narancs*, 2003. nov. 20.), hogy a 25. oldalon megnyíló és a 150. oldalon záruló idézőjel arra az értelmezésre is módot ad, hogy Keserű az ily módon kerettörténetté váló rövid első rész olvasását folytatja végig a regényben, s a komputeren, illetve gépiratban olvasott szöveg mindaddig B. műve, amíg a zárókeretben le nem emeli orráról az olvasószemüveget. Ez a szöveg azonban, amelynek a záró idézőjel előtti utolsó szava „Függöny”, nem lehet a keresett regény, hanem csakis a színdarab, a „Felszámolo-

lás” című háromfelvonásos komédia, amelynek megírt rövid részeit prózai történetvázlatok, szerzői utasítások, kommentárok, emlékeztetők váltják fel. Az egyik emlékeztetőt Keserű a záró kerettörténetben olvassa: „*A színdarab létalapja – így szól az írás – egy regény. A mű valósága tehát egy másik mű...*” (155.)

Ha ennek alapján újragondoljuk a FELSZÁMOLÁS című regény tényállását, akkor az értelmezési komplikációk – kevésbé plurális értelem, mint inkább zavarok – meghatározóvá válnak. Azt a fikciót már az indító kerettörténetben elfogadtuk, hogy B. öngyilkossága utáni eseményeket írt meg színművében. Most azt kellene elfogadnunk, hogy maga e sorseseemény az ő írói alkotása, továbbá ő rágalmozza meg Keserűt azzal, hogy zsarol, sőt meg akarja erőszakolni Juditot. Ő képzeli el és számítja ki öngyilkossága romboló hatását Sárára és Juditra. Ő áll posztumusz bosszút Juditon házassága válságba sodrásával. Ő sugallná Keserűnek, hogy talán immár illegitím élnie. Nem lehetne elhárítani B. feje fölül a narcisztikus önsajnálát vádját, hiszen mindent ő mondana magáról. A tragikus alak mögött fölsejlene a patológia cinizmusa, egocentrizmusa, kalkulációja, játékossága, emberi sorsokkal való labdázása. Fölsejlene – ahogy valaha Erdélyi János mondta zseniálisan – az ember tragédiája mögött az örököző komédiája, s a túlélő életervében, hogy a mindennapi életben modellálja Auschwitzot, nemcsak a passzív elszívás, hanem az aktív gonoszság is adaptálódna. S a kettő között nem lehetne egyensúlyt teremteni, mint a KADDIS-ban. Amennyit nő a KADDIS főhőiséhez képest B. metafizikai súlya (mint kreátor, sorsrendező és mártír), ugyanannyit csökken is; amennyire magasztosul, ugyanannyira alantasul.

De nem szabad ilyen messzemenő következtetést levonni két apró jeltől. Inkább egy másik hipotézist ajánlanék, amelynek – igaz – az a hátulütője, hogy kivisz a műből, és lemond belső koherenciájának kereséséről. Eszerint az író saját alkotói eljárását imitálta, és egy kerettörténetbe ágyazva megmentette feladott színdarabtervnek elemeit. Nemcsak a színjáték-részleteket, hanem a prózai kiegészítéseket is. Ennek a színdarabtervnek a létalapja, mint tudjuk, a KADDIS volt, amelyet szimbolikusan fölálldozott, felszámolt, likvidált az új műfaj kedvéért, hogy végül a hosszú évekig görgetett terv egy újabb metamorfózis eredményeképp

pen a KADDIS regényfolytatásaként jelenjék meg. Kertész egy darabig engedett annak a készletének, hogy anyaga egy regény medrét akarja kitölteni, mert legfőbb írói ereje a reflexióban van. De e komor, radikális írótól szokatlan *nonchalance*-szal (Keresztesi találó szava) nem ment el végig. Színműtervén áttört a regény, de regénye színpadias maradt.

A FELSZÁMOLÁS német fordításának, a LIQUIDATION-nak egyöntetűen igenlő, sőt lelkes volt a visszhangja. Az egyik kritikus (Ina Hartwig a *Frankfurter Rundschau* 2003. október 8-i számában) leíró szándékkal megjegyezte, hogy Auschwitz költőjének egyetlen eddigi művében sem hangzik el olyan sokszor az „*Auschwitz*” szó, mint itt. Ez kitűnő megfigyelés, amelynek fonalát továbbgombolyítva felhozhatjuk példának Judit említett megváltozását a KADDIS Juditjához képest. A korábbi regényben a szerelem, az íróhős őt élni tanító regénye, a boldogság reménye (a csodálatos sorok szerint „*mint valami szigorúan ránk rótt, titkos és csaknem zord kötelesség*”) hozza össze a főhőssel, bármilyen tragikus véget ér is együttélésük Auschwitz árnyékában. A FELSZÁMOLÁS-ban ugyanerre úgy emlékezik vissza, hogy azért találkozott B.-vel, hogy megélhesse Auschwitzot. Sőt egyenest azt mondja: „*Ha nehezen is, de felismertem, hogy Auschwitz az én vőlegényem...*” (135.)

Erről van szó. A FELSZÁMOLÁS-ban a sorstalanság patetikus sorssémákban jelenik meg, amelyek mögött egy szó áll, meglehet, kultúránk egyik legsúlyosabb szava, de mégiscsak egy szó.

Radnóti Sándor

NEM MINDENRE VAN VÁLASZ

Nádasdy Ádám: *Ízlések és szabályok*
Magvető, 2003. 316 oldal, 2290 Ft

Kontra Miklós az egyik előadásában elmesélte, hogy egy faluról elkerült lány kijárja a főiskolát, s amikor szüleihez hazatér, időről időre az édesapja beszédét *kijavítcsa*. Mire az atyai válasz egy igen nagy pofon (Kontra, 2002). Nem Nádasdy könyvében csattan el ez a pofon, de gyakran előkerül valami hasonló,

valami, amit, az egyes írásokat át- meg átjárva, minduntalan nyomatékosit könyve egésze: vannak figyelembe veendő idő- és térbeli változók a magyar nyelven belül, következképpen vannak akár tiszteletben tartandó másként beszélői is, és szerzőnk e tekintetben az esélytelenebbek védelmébe szegődik a nyelvtudományos ismeretterjesztés minden eszközével (TAKI-TAKI ÉS SUK-SÜK; ROVARIRTÓVAL A SZAVAK ERDEJÉBEN; ENGEDJÉTEK HOZZÁM A BUNKÓKAT!; MI A BAJ A NYELVMŰVELÉSEL? A SZIMBOLIKUS ROSSZASÁG; SZABADNA KÉREM?; HASZNÁLJUNK MINÉL TÖBB IDEGEN SZÓT! – hogy csak néhányat említsünk).

De ne szabadjunk előre. Az 1990 és 2002 között napi- és hetilapokban, folyóiratokban közreadott, a tartalomjegyzék három blokkjába sorolt (a *Budapesti Könyvszemlé*ben megjelent, vegyes műfajú és a *Magyar Narancs* „Modern Talking” rovatában közölt) írások címei még nem mindig utalnak a közvetlen nyelvészeti tartalomra, hiszen bennük a „rágondolás tárgyát” nemegyszer élvezetesebben vezeteli elő Nádasy, mint a szakmunkák tárgyyszerű címei. (Lásd A PERZSA KIRÁLY MAMÁJA című remeket a nyelvek közti átjárás korai filológiájáról.) Ha a cikkgyűjteményhez könyvként közelítünk, megnézzük elől-hátul, találunk tárgymutatót, „*mely a nyelvészet számos fontos területét nem érinti*” ugyan, ám elárulja már, hogy a könyv a magyar nyelvi rendszer jó néhány, viták kereszttüzeiben álló jelenségével foglalkozni fog (például *alapján, ami-amely, -ban* rag – hogy csak az elejéről említsek néhányat). Mindamellét számos nyelvi jelenség, nyelvi forma (például idegen szó, igeekötő, igenév, ikes ige, illeszkedés), nyelvészeti terület vagy fogalom (mint például diakronia, etimológia, nyelvvédelem, pragmatika) is helyet kap majd benne. S ott vannak a talán majdan legérdekesebbek, a személyes rácsodálkozás okán kiragadott jelenségek és mögöttesük boncolgatása; vajon miről lesz szó ezeknél: *bugris, buzi, egérpád*, az „*írás csapdája*”?

Kevés ma a modern nyelvészetet megismertető, összefoglaló jellegű és a lingvisztika interdiszciplináris nyitása miatt a szakma íránt érdeklődő szélesebb olvasórétegnek szánt ismeretterjesztő munka. A nyelvészet egyre tágabb tudományos világképét szinte csak vas-kos enciklopédiák, hosszúra nyúlt úgynevezett bevezetések, tankönyvek tudnák átfogni – a rendelkezésre álló kínálat azonban igen szerény. Mondvacsinált igyekezet lenne ekkép-

pen az ÍZLÉSEK ÉS SZABÁLYOK-at ezekhez mérnünk. Nádasy amúgy is sajátosabb utat jár: eltekint a rendszerezés és az összefoglalás szándékától, többnyire egy rövid, zsurnalisztikai műfajt, a tárcát használja a nyelvről, nyelvészetről szóló beszédhez. A tárcát, melyről egy helyütt Darvasi azt mondja, általa meg lehet írni „...egy kicsit a világból. Egy olyan semmi dolgot, ami van is, nincs is, csak akkor van, hogyha észrevesszük, ha nem vesszük észre, akkor lehet, hogy nincsen...” (Darvasi, 1998). Persze létezik valahol, valahogyan a nyelvezet, mert valahol, meglehet, minden megvan. Ám Nádasy mindebből kiragad, és könnyed odafigyeléssel kezdi ráirányítani a figyelmünket egy-egy nyelvi vagy akár csak a nyelvvel kapcsolatos viselkedésbeli vagy kultúrtörténeti jelenségre, elsősorban olyanokra, melyekhez mi magunknak is némi közünk van (beszélőként, olvasóként, ítésként, dolgozatot író tanulóként, esszéit javító tanárként, lektorként), s máris az érintettek feszült, kíváncsi odafigyelésével kerülünk a tárca tematikus középpontjába. Ez a téma sokféle, esetleges és szerteágazó, mert a tudományterületeket tekintve van itt morfológia, fonológia, metaforakutatás, beszédaktuselmélet, nyelvtörténet, pragmatika vagy generatív nyelvészet, hogy az implicit módon megjelenő területekre csak utaljunk. Elsősorban a magyar nyelvtan jelenségeihez vezetnek az írások, a vizsgálatukhoz szükséges nyelvészeti ismerethez, és elengedhetetlenül szerepel a nyelvek közti összehasonlítás is. A tárca, a napi cikk rövid terjedelme, visszafogott szaktudományosság, a hozzászólás fesztelen stílusa rokonítja az írásokat, együttesükben – a legjobb ismeretterjesztő igényességgel – képesek (ha nem is átfogó) képet adni a modern nyelvészet mibenlétéről. Nem gondolom, hogy az ismeretek mind teljesebb terjesztése motiválná a szerzőt a tematikus sokféleségben, vagy a mind átfogóbb kép nyújtásának igyekezete. Sokkal inkább az írásokon átsütő személyesség, egy epikus esetlegesség, egy nagyon szerethető momentum, amelyben a szerzőt nyugodtan azonosíthatjuk Nádasy Ádámmal (mint a NYELV ÉS LÉLEK íróját Kosztolányival): egy ürge jár-kel, elmegy Londonba, a W. H. Smith-féle kereskedésben könyvet akar vásárolni, sörözet egy itthoni étteremben, filmet néz, konferenciákra jár, szemináriumot tart az egyetemen, társaságban fordul meg, szemébe ötlenek a mobiltelefonok díjcsomagjai. Mikor pedig

már-már azt gondolnánk, hogy mégiscsak kivételes az élete a miénkhez képest, kiderül, hogy a kommunizmus idején bizony ő is csak a pócspetri almáskertbe kísérte a diákjait szüretelni Daróczi munkavezető felügyelete alá.

Ez az ürge történetesen azonban nyelvész (igen, költő itt nem), aki a mindennapok epikájában nagyobb érzékenységgel fogja a nyelvit, és tudományos igénnyel, tudományos apparátussal tudja vizsgálni. A W. H. Smith-féle könyvesboltról kiderül, hogy *valahol* trafik, és a „valahol” szó okán kerülnek elő a dolgok, sőt cselekedetek konceptualizálásában alkalmazható tér alapú metaforák, a személyiség megfogalmazásának topográfiaja. A sörözgetés közben a tárcáirót tegezõ pincér esete az önözés, magázás, tegezés eseteinek összevetéséhez vezet (a hétköznapiaktól odáig, hogy a róka és a gölya mindig tegezõdik az állatmésékben). A filmnézés a trágár vagy a tabuszavak jelentéseinek, használatuk körbejárásához. Egy konferencia a nyelv tudományos vizsgálatának leíró, elemzõ jellegének megmutatására ad okot. A „*lebeszélhetõ díjcsomag*” ezúttal nem a reklámyelv idegen szavakkal tûzdelte (és Nádasdy által máshol megvédett) valóságához visz, hanem a termékeny *le-* igeekõtõhöz, egyre több igényhez köthetõ tulajdonságához: „*Mire leszölizem a nyolc alkalmamat, olyan leszek, mint a csoki*» – mondja Zsannett” – idézem Nádasdyt.

Az elõbb említett tudományos igényû vagy tudományos apparátusú vizsgálat nem kerül elõtérbe, Nádasdy ritkán nevesíti vagy mutatja be a nyelvelméleti háttérrel, de el-elejtji egy-egy nyelvész nevét (Saussure, Telegdi Zsigmond), felüti helyettünk a szótárakat, ahogy kell (már-mint hogy felüti, és nem helyettünk), jókor, jó helyen olvasója kezébe ad a terminológia elemeibõl néhányat, mint például pro-drop, lexikon, generálás. Bevezet minket a nyelvtudományi szakmunkák elõcsarnokába e szakszavak fogódzóival. Szóhasználatából felsejlik egy adott nyelvtudomány-történeti paradigma mögöttes metaforája, mint például a számítógép módjára jól formált megnyilatkozásokat létrehozó beszélõje a generatív nyelvészettel kapcsolatban. Magára a nyelvészetre utalva is, tudományosságá kereteit fejtegetve, szívesen használ revelatív hasonlatokat a biológia, a KRESZ körébõl. A szerzõ láthatóan a laikusénál nagyobb nyelvi korpuszt mozgósít hatékonyabb eljárásokkal. A tárcáknak a fenti ízelítõvel jelzett világból a vegyes mûfajú kö-

zépsõ rész kilóg, pedig itt szerepel a 2000-ben megjelent, az akadémiai helyesírási szabályzatot (és mást is) bíráló dolgozat (A HELYESÍRÁSI LÓ), a jiddisról szóló kitünõ összefoglaló (A MÉLYSÉGEK MÉLYÉN: A JIDDIS), vagy a „modern” szót skaktudományosan (és elegánsan) elemzõ, történeti, pragmatikai szempontokat eligyító írás (A MODERN ÉS A BELÕLE KÉPZETT FOGALMAK JELENTÉS- ÉS HASZNÁLATTÖRTÉNETE).

A tárcák szûrõje a szélesebb nyelvvizsgálatot nem teszi lehetővé, de egy adott nyelvi forma okán a tárcába beemelt nyelvi alakulatok sokasága az empirikus skaktudományok eszközeivel vizsgált nyelvnek az avatatlank általán nem is észlelt nagy spektrumát jelzi (például beszélt nyelvi kopások). A nyelvi tények elrendezésében elméleti-módszertani szempontból – ha odáig merészkedünk, hogy egy ismeretterjesztõ munkán ilyesmit keressünk – Nádasdy pluralista. Megengedi magának, hogy egyszerre többféle nyelvelméletet alkalmazzon a különféle nyelvi jelenségek szemlélésekor (mondjuk a mondattanban élenjárót, ha mondattani kérdésrõl van szó), miközben a hagyományos nyelvtannak az iskolásoknak is ismerõsen csengõ olyan „jó öreg” kategóriáit használja, mint alany, állítmány, tárgy. Holott: mi is az a tárgy? Ízlelgessük „*A macskám kergeti a kutyám*” Pléh Csaba idézte mondatot (esetleg vegyük kézbe ugyane nyelvész-pszichológus A MONDATMEGÉRTÉS A MAGYAR NYELVBEN címû könyvét). E sokféleség önmagában is sejteti a szerzõ írásokban szétszõrt, de explicit módon is fejtegetett nyelvészettelfogását, ami nem kõzömbös egy ilyen skaktudományt kõzerthetõen tálaló könyv esetében. Azért is érdemes rá kitérni, mert több helyen Nádasdy annak ellenében határozza meg a nyelvészetet, hogy szerinte az emberek mit gondolnak, mi a nyelvészet, és szerinte mi nem.

Az *És*, „Ex Libris” rovata számára írott nyelvismertetések bevezetõjében állapítja meg tényként, hogy a nyelvészet kevéssé került be az általános mûveltségbe vagy az igényes közgondolkodásba. Továbbá úgy látja, hogy a nyelvészet sokak fejében a helyes-helytelen értékek mentén osztályozó tudománynak látszik (e nyúlfarknyi bevezetõben nem fejti ki, hogy miért), valamint azonossá válik a helytelen formák miatt dorgáló, egyfajta moralizáló nyelvmûveléssel (ezt megvilágítandó ott áll a MI A BAJOM A NYELVMŰVELÉSSEL? címû írás). Úgy vélem, a nyelvészetet a nyelvmûveléssel azonosí-

tó látásmód kialakulásában talán az is szerepet játszott, hogy a nyelvvel való publikus foglalkozás legismertebb formájává (tekintsünk el az iskolai anyanyelvi neveléstől) éppen az írott és elektronikus sajtóban helyet kapó nyelvművelő cikkek és műsorok váltak: hogyan mondjunk vagy írjunk helyesen ezt vagy azt. Üdítő és fontos kivételt éppen Nádasdy Ádám és Kálmán László közös, könyv alakban is megjelent rádiós beszélgetéssorozata képez (Kálmán–Nádasdy, 1999). Akinek az ÍZLÉSEK ÉS SZABÁLYOK felkeltette az érdeklődését, érdemes kézbe vennie a szerzőpáros már rendszeresebb, de még mindig közerthető és olvasmányos könyvét, lehetőleg az itt javasolt sorrendben. Az ismeretterjesztésre vállalkozó nyelvész kettős erővel igyekszik eloszlatni a fenti téves felfogást („...szögezzük le, hogy a nyelvben semmit nem lehet »helyeselni«, ez olyan volna, mint ha az állattanban mondjuk a hörsögöt helyeselnénk...”; „A nyelv rettenetesen fontos. Mégsem a nyelvet kell művelni, hanem az emberek fejét”). Vélhetőleg ezért válik amolyan vesszőparipává a könyvben egy ideális, normakövető nyelvvel foglalkozó nyelvész átlagemberben lecsapódó téveszméjének kritikája. Mi több, Nádasdy kedvtelve szemlélteti a művelt nyelven, a normán kívül eső formákat, mert meglátja bennük a tájnyelvi egyedit, a „bunkó”-ban a következetest, a szlengben a kreatívát, az üzenetet éppoly jól kommunikáló – s ami a nyelvésznek a legfontosabb –, a nyelvileg lehetségest, a nyelvi rendszeren belül elhelyezhetőt. Persze olyan nyelvi rendszerről van nála szó, amely a területi vagy szociokulturális eltéréseket, az időben változó nyelvi alakulatokat is inkorporálja, mert a nyelvi sokféleséget regisztráló, leíró, értéktársítástól mentes, nem előíró nyelvészetet akarja megismertetni. Elváltatani a fejünkben szociolingvisztikai attitűdvizsgálattal kimutatható, nyelvvel kapcsolatos ízlést (vannak) és a szabályokat (tudományosan igazolhatók, ugyancsak vannak). Eloszlatni azt a tévhitet, hogy a nyelvhasználat mikéntjével másokat sakkban tartó magatartáshoz, a nyelvi diszkriminációhoz a nyelv tudományának köze van. A nyelven igen, mint azt a beszélt nyelvi kutatások bőségesen elemzik, de nem lehet köze a vele foglalkozó tudományos vizsgálatnak, amely a nyelvi (nyelvtani és kommunikatív) kompetenciát modellálja – illemlő nélkül.

Talán ezen a csapáson érthetőbb és kevésbé

provokatív élő A HELYESÍRÁSI LÓ, az akadémiai helyesírási szabályzatot bíráló írás, amely a nyelvészetet és a helyesírást elválasztva az 1984-es 11. kiadású (vajon miért épp ez van meg nekem is?) szabályzatot bírálja. Nem nyelvészeti bizonyítással, hanem esszéisztikusan, mert a helyesírás is olyasmi, amit Nádasdy nem tekint a nyelvészet részének: „*Mélyen sértene az olyan kijelentések – mondja –, hogy »a madzag szót 1984. április 24. óta ma-zag formában kell elválasztani« (ekkor hagyta jóvá az Akadémia elnöksége a mostani szabályzatot). Bevallom – folytatja Nádasdy –, fel kell ütnöm a szabályzatot, hogy pontosan tudjam idézni – én ugyanis továbbra is mad-zag-ot írok. Rángassák a nagymamájukat.*” Ha jól értem, nemcsak a hagyományörzéstől terhelte magyar helyesírást, hanem közel húszéves szabályzatának ellentmondásait is kritizálja, sőt a szabályzatot mint olyant, amelynél szerinte sokkal hasznosabbak lehetnének a tanácsadó könyvek.

Itt is, máshol is kérdésként merül fel a hagyomány, hagyománykövetés, a norma, a normakövetés és a nyelvészet viszonyának mikéntje. (Eszünkbe juthat itt e problémával kapcsolatban a bevezetőben említett, a szülőktől tanult anyanyelven vett elégtétel miatti pofon.) Nádasdy nem tisztázza a problémát (hogy is tehetné pár oldalas cikkekből), inkább néhány tárcájával felveti. Például például, miszerint ha az idegen tulajdonnevek ejtésének hagyománya megvan az adott idegen nyelvi kultúrában, mint Kierkegaard neve dános ejtésének, attól a dán kultúrával interakcióba került magyar kultúra, amennyiben más ejtéssel honosította meg, az előbbit magyar hagyományként felülírhatja. A nyelven belüli, a nyelvek közti és termszetszerűleg a hagyományokkal is számolni kénytelen párbeszéd hermeneutikáját s mindennek az egy fő nyelvtanulóra eső bonyodalmát igen szemléletesen illusztrálja a FŐVÁROSUNK, BJÚDÖPESZT, amely a maga három és fél oldalával mindennél hatóságosan érteti meg azokat a látszatra nehezen hihető állításokat, hogy a magyar nyelv nemhogy szegényebbé válik, hanem gazdagodik az idegen szavak révén, hogy nem fenyegetett kis nyelv (meg nem is „kacsacsőrű emlős”), hogy komoly anyanyelvi ismeretekre (is) szert tenni éppenséggel az idegen nyelv tanulása során lehet, meg amúgy is a természetes nyelvek kapcsolata megkerülhetetlen. Ha ehhez még hozzávesszük a szerzőnek a

substandard alakokat a nyelvhelyesség ellenében „megvédő” sorait, vagy nevezzük úgy, a *mad-zag*-féle elválasztáshoz való privát ragaszkodását, joggal merül fel a kérdés: mindebben mi és milyen a Nádasdy Ádám által közvetített nyelvtudomány státusa? Hiszen, mint emlegeti (s ezért a könyv mutatójában két találatot is kap), liberális szemléletű nyelvésznek tartják. Milyen elméletben összegezhetők állításai, ha, mint mondják, „ő mindent megenged”?

Én határozottan nem úgy látom, hogy a Nádasdy közvetítette nyelvtudományban „anything goes”, hanem úgy, hogy – az angolnál maradván – ez egy „*There are more things in Heaven and Earth, Horatio, Than are dreamt of in our philosophy*”-féle tágassággal számoló nyelvtudomány. Elméleti és módszertani eklektikája, a fentebb emlegetett liberális szemlélete, a nyelvműveléssel kapcsolatos vagy a helyesírás mindenkire vonatkozó érvényét megkérdőjelező állásfoglalása persze vitatható. A VVCC címet viselő írásban még mellékes érv formájában is fura az -*ódzik*, -*ódzik* végű szavakkal kapcsolatban az, hogy az akadémiai helyesírás hogyan elemzi az ilyen toldalékos szavakat. Vagy az éppen a szerző által méltatott ÚJ MAGYAR NYELVTAN javasolt újabb elgondolást a magyar birtokos személyre utaló toldalék *rag* voltáról. „*Túlragozott igekötő*”-e a *rája*? („*Keresi a Klára, mégsem akad rája.*” – Arany sorával kapcsolatban egyébiránt a név előtti névelőről esik szó.) Ez utóbbi két példa mégsem kritika akar lenni, hanem a toldalékmorfémák és szófajok bizonyos jegyeknek megfelelő kritériumok szerinti osztályozását kísérő bizonytalanságra akartam utalni: a könyv kérdőjeleire, felvetéseire.

A kognitív fordulat utáni nyelvészet ugyanis a bináris (például igen-nem, helyes-helytelen) osztályozás helyett alkalmazza a prototípushoz viszonyuló kategorizációt, amely fokozati skálán helyezi el a prototípushoz közeli centrális vagy az attól távolabbi, periferikus nyelvi alakulatokat úgy, hogy határaik nem mindig különülnek el élesen egymástól, egybeesőhatnak. A prototípuselmélet keretében értelmezett nyelv egy létező formáját, megnyilatkozását a nyelvtani magon túlmenően tovább módosíthatják a nyelvhasználat révén társuló specifikus szociokulturális értékek, presztízs, stígma vagy olyanok, mint a pragmatikai környezet, regiszterek, stílus, konvenciók (Tolcsvai Nagy Gábor, 1998). Ennek ki-

dolgozásakor a standardizáció fenntartására irányuló vagy az éppen azt kikezdő, benünk, nyelvhasználókban működő mechanizmusok, ezek viszonyai világosabbá, igazolhatóbbá válnak (egyúttal a nyelvművelés feladatai is). Merthogy nem kétséges, társadalmi státus, műveltség és hasonlók révén ki-ki osztozik a nyelvvel kapcsolatos ízlésbeli különbségekben, ítéletekben, előítéletekben. Nemhogy egy szó, hanem egy morféma is válhat ilyenek alapjává. Hogy ez milyen széles körű, arra jó példa, hogy Nádasdy maga is jótékony homályba vonó többes szám első személyben, ironikusan listázza, hogy „ők” mit is utálnának. (MIT UTÁLJUNK?)

Az írások szerzője így, erről nem beszél, de a nyelvvel kapcsolatos reflexiói a fenti racionalizáló és tapasztalati teljességet célozzák meg: „*Az osztályozó és az értékelvű között van valahol a tulajdonképpeni nyelvtudomány. Kemény tényekkel dolgozik – vagyis, hogy mit mondanak a beszélők és mit nem –, de semmi egyebet nem vesz adótnak, elemzéseit és kategóriáit bármikor hajlandó feladni vagy újragondolni...*”

A jól megírt darabokból nem az derül ki, hogy nehezen írták őket, pedig az egyszerűsítésekre kényszerítő műfajban teljességre törő és kifelé forduló tudományt terjeszteni biztosan nem egyszerű. Nádasdy remek írásai ennek arányát megtalálva nyitják fel a szemünket, hogy nyelvészeti alapozással hogyan ismerhető meg jobban politika, irodalom – mint például a könyvben egészen más apropóból megemlített Parti Nagy vagy Esterházy szövegei – de akár két percünk a villamoson: világunk a nyelv.

Felhasznált irodalom

- BESZÉLGETÉS DARVASI LÁSZLÓVAL. *Sárkányfű*, 1998. június.
 Kálmán László–Nádasdy Ádám: HÁROMPERCESEK A NYELVRŐL. Osiris, 1999.
 Kontra Miklós: PRESKRIPCIÓ NÉLKÜL. NYELVMŰVELÉS: ÉRVEK ÉS ELLENÉRVEK (vitaindító előadás). Szeged, 2002.
 Pléh Csaba: A MONDATMEGÉRTÉS A MAGYAR NYELVBEN. Osiris, 1998.
 Tolcsvai Nagy Gábor: A NYELMI NORMA. Akadémiai Kiadó, 1998.

Weber Katalin

TÖMEGEK FELTÁRULKOZÁSA

H. Sas Judit: *Rendszerváltások, családtörténetek*
Új Mandátum, 2003. 328 oldal, 3200 Ft

Van-e már a rendszerváltásnak társadalomtörténete? Múltnak tekinthetjük-e az 1990–1998 közötti időszakot? H. Sas Judit könyve alapján megerősödhet bennünk a sejtés: az átmenet évei lezárultak, és az ezredforduló valóban új korszak kezdete Magyarországon. Az átmenet társadalmi ideje persze nem határozható meg olyan pontosan, mint az uralkodók, háborúk és forradalmak történelmi ideje: a magyar rendszerváltás valójában már a nyolcvanas években megkezdődött, és korántsem zárult le az első demokratikus választásokkal. A könyvben bemutatott három példa a kilencvenes évek tünekeny pillanatait nagytíjra ki: a zavarosban halászik – a legjobb értelemben. Annál is inkább méltatást érdemel, mert H. Sas Judit nem történészként, utólag nyúl vissza már elnémult és archivált forrásokhoz, hanem az átalakulások sűrűjében gyűjtögeti történeteit, adatait és arcait, hogy aztán néhány év távlatából rendezze a hihetetlenül gazdag anyagot. Egészen profánul szólva: nem vesz tudomást a szociológusszakma 1990 utáni súlyos válságáról, hanem – ahogy azt már a hetvenes-nyolcvanas években is tette – türelmesen kutatja azokat az új problémákat, melyeket a politikai változás hozott a felszínre, sőt új módszertani kísérletekbe kezd.

A kötetbe gyűjtött három tanulmányt a szerző szerint a közös módszertan, az *oral history* interjú köti össze. A recenzens ehhez azt is hozzátenné, hogy a szocialista örökség témája és a *community study* szempontrendszere talán még szorosabb kapcsolatot teremt a látszólag különböző tanulmányok között. S nemcsak abban a közvetlen értelemben, hogy a KÁRPÓLTAK fejezetben a föld és a termelőségvetkezetek, A C VILLA TÖRTÉNETÉ-ben a bérlakás, az ÚJ APPARÁTUS mikroelemzésében a tanácsrendszer öröksége körül bonyolódik a cselekmény, hanem tágabban is, hiszen a könyv arról beszél, hogy miként tudnak az emberek megbirkózni a szocializmus mentális és kulturális örökségével az új politikai és társadalmi környezetben – ér-e valamit egyáltalán ez az örökség ma. *Community study* mindhárom szöveg,

hiszen az első családot és annak tereit, a második egy házat és annak lakóit, a harmadik pedig egy intézményt és annak tisztviselőit vizsgálja, mégpedig konfliktusaikban.

Az egyéni élettörténeteken, a melléjük rendelt intézmény-, illetve településtörténeteken keresztül a magyar átmenet súlyos és fájdalmas ellentmondásaival szembesülhet az olvasó – s a következtetések messze túlmutatnak az adott kis közösségeken. A mecseri és darnózseli kárpótlási mizériák nemcsak térben, de időben is kiterjeszthetők: az agrárium évszázados tragédiáját tetőzte be a kárpótlási törvény (és, tegyük hozzá, az agrárprivatizáció). Mint ahogy „Tóváros” önkormányzatának botladozása, a korrupciós botrányok és az új elit rekrutálódása sem volt egyedi jelenség. Utóbbiról kvantitatív szociológiai felmérések is bizonyították a H. Sas Judit által bemutatott összefüggéseket. A recenzens számára azonban igazi újdonsággal A C VILLA TÖRTÉNETE szolgált – e fejezetben árnyalt példáját látjuk a kommunikatív emlékezetnek, vagyis annak, hogy hogyan teremti meg a szemünk előtt saját, partikuláris emlékezetkultúráját a Kádárkorszakról egy – nemcsak egy házban, hanem valójában is együtt lakó – közösség. A C villában elmeséltek arra is rávilágítanak, hogy e közösség rendjét, együttélési szabályait maga hozza létre és ellenőrzi, s ezek a szabályok jóval bonyolultabbak (és persze jóval emberibbek), mint hinnénk. Sőt mintha a külső társadalmi igazságtalanságokat a közösség belül részben kompenzálná. H. Sas Judit itt igazságkereső, elkötelezett narrátor: dekonstruálja a „házmesterlány”, a „rendőrfeleség”, a „kommunisták” sztereotípiáit, egyúttal sommás ítéletet hoz Merán Ákos, a „létező szocializmus” Hábetlere fölött: az ő identitásprojektjét álságosnak tartja, és leleplezi. Ebben és írása sok más jellegzetességében a szerző a régi magyar szociográfia nyomdokában jár: tényfeltáró és kritikus, ha küldetéstudata szelídebb is az elődökénél.

A kötet műfaja nehezen megítélhető. Az ELŐSZÓ lényegében olvasónapló, melyben a kapcsolódó késő modern történetírói, szociológiai és filozófiai irányzatok közül ismerkedhetünk meg néhányal. Egyúttal szakmai kiáltvány az élettörténeti elbeszélés mint szociológiai forrás hazai elismertetéséért. Siessünk kimondani: teljes joggal és nagyon csekély reménnyel. Hiszen a mai magyar *mainstream* szo-

ciológia (ha van egyáltalán ilyen) még mindig nem vesz tudomást arról, hogy nem (feltétlenül) a tömegek révén tárulkoznak fel a tömegek, mint ahogy azokról a testvértudományokban (történettudomány, filozófia, antropológia, irodalomelmélet stb.) zajló vitákról sem, melyek a nyugati szociológiát az utóbbi évtizedekben radikálisan átformálták.

A három eset leírása szerencsére nem a szokásos invenciótlan *oral historys* szerkezetet követi (annak 1. változata: szerkesztett, stilizált interjúk + soványka értelmezés; 2. változata: hagyományos történeti vs. szociológiai értekezés + soványka interjúrészletek a mondandó illusztrálására), hanem a különböző elbeszéléseket korszakokra bontja, egymás mellé teszi, szembesíti, történelmi kontextusba ágyazza, és interpretálja őket. Ez részben előnyére, részben azonban hátrányára válik a munkának. Hiszen ha elfogadjuk, hogy az élettörténeti elbeszélés a szociológiai jelenségek bemutatásának önálló forrása, akkor elsődlegesen ezeket az elbeszéléseket kellene elemeznünk és az általuk feltáruló egyéni „korszakokat” és elbeszélési struktúrákat bemutatnunk. Nem a történeti „igazság” után kellene kutakodnunk (még akkor sem, ha megengedjük, több „igazság” is lehetséges), hanem emez „igazságok” megélési módjait feltárnunk – az élettörténeti elbeszélések szisztematikus elemzésével azonban adós marad a kötet.¹

Még problematikusabb az egyedi élettörténetek és a lokális történelem összekapcsolása. A KÁRPÓTLAK esetében azt a célt tűzte ki a szerző, hogy a „*paraszti gazdalét történelmi gyökereit, a falusi társadalomban elfoglalt helyük [sic!] alakulását, a termelési struktúra jellemzőit és változásait*” a kiválasztott családok történetén keresztül írja le (34. o.). Ehhez azonban az élettörténeti interjú nem a legmegfelelőbb szociológiai módszer – hiszen maga H. Sas is utal arra a bevezetőben, hogy élettörténetünket a jelen perspektívájából idézzük fel, így elbeszélésünkben csupán azok az emlékek bukkannak fel, melyek ma is relevánsak. A paraszti kultúra kutatásának megvannak a maga autentikus forrásai és tárgyai: a közösségi dokumentumoktól a fennmaradt tárgyi kultúráig – H. Sas használja is ezeket. Az élettörténeti interjúkból pedig a paraszti gazdalét megélését, a róla szóló kollektív emlékezetet rekonstruálhatnánk. E trópuson máshogy mérődik a siker és a kudarc: lehet, hogy a Füsi család a külső mércék

szerint sikeresebb volt a kárpótláskor, Hartaiék az élettörténet „törvényei” alapján mégis boldogabbak azzal, amijük maradt. A kevert módszer hibája, hogy szétszórja a kutató figyelmét, és megnehezíti a következtetések levonását is, jelesül azt, hogy kárpótlás ide vagy oda, az agrárátmenet azokon a településeken okozott kevesebb megrázkódtatást, ahol nem verték szét a téeszeket.²

A „közel múlt”, azaz az átmenet vizsgálata attól is bonyolult, hogy a lezárás pillanatában nem látszik tisztán, mely tendenciák maradnak virulensek és melyek csak pillanatnyi elhajlások, zuhanások vagy elrugaszkodások a községek életében és a személyes sorsokban – nyilván ez magyarázza a szerény összegzést a tanulmányok végén. Hadd tudósítsak mégis a KÁRPÓTLAK fejezet kicsengésével ellentétes pozitív fejleményekről Mecsér életében, mely falut természetesen nem kutatóként, hanem az elmúlt évtizedben hetente-kéthetente odajáróként magam is többé-kevésbé ismerem: 1998-ban még nem látszott, de a másik Füsi azóta a legerősebb helyi agrár vállalkozóvá nőtte ki magát; a téesz egyik régi épületében ma struccokat nevel egy frissen betelepült gazda, aki földeket is szerzett azóta a határban; 2001-től tíz-tizenkét menetrend szerinti busz közlekedik Győr és Mosonmagyaróvár irányába; a falu határában pedig egy győri vállalkozó felújította a rigópusztai majort szürkemarástul, bivalyostul, lovastul (igaz, hogy diszkót üzemeltet a pajtában...).

Módszertanilag érdekes kísérlet a videós interjú elemzése – azaz kép(szóveg) és beszéd(szóveg) forгатókönyvszerű egymás mellé rendelése. Itt H. Sas abból indul ki, hogy „*a mozgókép többletinformációt adhat a szociológus számára. Hiszen megjeleníti a közvetlen érzékelés lehetőségét. Nyújtja az örömet, a bánatot, a szenvedést, az indulatot, a kicsinységet vagy a nagyságot, az igazságot és az álságot, a kimondott szavakat és a tényleges érzelmek egybeeséséről vagy ellentmondásosságáról, ezek múltjáról, változásairól és mindebben e viszonyokat meghatározó társadalmi erőteréről szóló információkat, mégpedig úgy, hogy a közel hozott emberi arcokon és mozdulatokban mindez láthatóvá lesz*”. (132. o.) Erősen vitatható azonban, hogy ezek a szociológus kérdései lennének. S ha igen, mi volna az elemzés módszertana?

A választott forгатókönyvforma (a látott képsor leírása, majd az elhangzottak rögzítése) szellemes, de szerkezetileg nehezen követ-

hető, ráadásul félvezető is, hiszen a filmrészletek leírásában már benne rejlik az interpretáció. Nem a filmet vagy a képkockát látjuk, hanem személyes szöveget olvashatunk egy másik, „belső” képről, melyet H. Sas alakított ki magában a film megtekintésekor. Sőt még előbből kezdem: az olvasó számára már az sem világos, hogy milyen „rendezői” és operatőri szándék hozta létre a képsorokat. Rögzített vagy mozgó kamerával készült a film? A kérdező filmezett, vagy operatőrt alkalmazott? Mit tudtak a C villa lakói a hozzájuk látogatott szociológusról és a készülő videóról? A szerző nem elemzi, de még csak nem is problematizálja a szereplői „alakításokat”, a magnetofonos és a kamerás megörökítés közötti különbséget, pedig a beszélgetőtársak a kamerának (is) beszélnek. Részben kiaknázatlan marad az a – C villában felvett dokumentumfilm elemzésével elvileg kínáló – lehetőség is, hogy a láthatósággal kapcsolatos identitás-politikákat, valamint a képi emlékezet és a fotók, filmek között feszülő ellentmondásos viszonyt megismerjük.³

A kötetet záró ÚJ APPARÁTUS című tanulmány arra a kérdésre keres választ, hogy „*kikből rekrutálódott az új politikai elit részeként megválasztott önkormányzati vezetés*” (210. o.) egy budapesti kerületben. H. Sas Judit – ismét a szociográfus alaposágával – nem csupán pillanatfelvételt készít az első szabadon választott testületről, hanem egyrészt egészen a hetvenes évekig visszanyúl, hogy a késő Kádár-korszak örökségét bemutassa, másrészt részletesen dokumentálja azokat az 1990 utáni „ügyeket”, melyek az új testületben konfliktusokat váltottak ki. S noha nem tudjuk meg, hogy mi is történt valójában a lakásprivatizáció vagy az Ybl-ügy során (a kutatás szempontjából ez nem is lényeges), az eltérő perspektívákból elmesélt történetvariánsok hű mintázatát adják a képviselő-testületi tagok közötti hatalmi viszonyoknak.

Az is kiderül, hogy a konfliktusoknak az érdekellentéteken, tapasztalatlanságon, a tanulási folyamatban szükségszerű bukdácsoláson túl élettörténeti magyarázata is lehet. H. Sas Judit a kvantitatív szociológia eredményei mögé néz, és finom interjú módszereivel kimutatja: noha a kerületi képviselők és hivatali vezetők nagyszülei, illetve szülei egytől egyig az 1945 előtti tulajdonosi vagy értelmiségi réteghez tartoztak, ugyan „*hasonlóan súlyos, de nagyon eltérő megpróbáltatásokon*” mentek át egy-

koron (283. o.). E megpróbáltatások lényeges mentalitásbeli különbségekhez vezettek a mai elit körében, melyek nemcsak a konfliktusokra adott válaszokat, de a politikai tagoltságot is magyarázzák. Az idézett interjúrészletek mindazonáltal inkább egy nagyon fontos mentalitásbeli hasonlóságot illusztrálnak, jellel azt, hogy a rendszerváltás utáni politikai karrierek élettörténeti elismertetéséhez a szereplők leggyakrabban az áldozati mintát alkalmazzák, azaz magukat és felmenőiket az előző politikai rendszer üldözöttjeként mutatják be. S mint ahogy a rendszerváltás előtt a náci és a bolsevik diktatúra idején átélt megpróbáltatásokat nem lehetett kibeszélni, most a szocializmus mindennapjait hallgatják el.

A kötet tehát ötvözi az olvasó- és a terepnapló, valamint a kísérleti jegyzőkönyvek és elemzési vázlatok műfajait. Ezáltal rettentő mennyiségű eredeti történet válik közkinccsé, és az egyedi sorsokból valóban feltárulkoznak a tömegek. A fegyelmezettebb elemzés és bátrabb interpretáció hiánya azonban az olvasó figyelmét is szétszórja – a kötet olvasása olykor felér egy levéltári kutatással. Nem könnyíti meg a dolgot az sem, hogy azon túl, hogy viszonylag rendesen bekötötte, az Új Mandátum Kiadó a könyvet egyáltalán nem gondozta: olvasószervező (feltüntetve legalábbis) nincs, nem túlzás, hogy minden oldalon van gépelési vagy tördelési hiba (kedvencem a „*tökeeros*” a *tökeeros* helyett a 234. oldalon), már a főszöveget is bolhabetűkkel szedték, és a szakmai lektort is kispórolták. Pedig ez a könyv igazán megérdemelte volna a kiadói törődést.

Jegyzetek

1. A biográfiaelemzés módszérének magyar nyelvű irodalma szégyenszemre alig van. Itt csak néhány „alapszöveg” utalnék: Schütze, F.: *BIOGRAPHIEFORSCHUNG UND NARRATIVES INTERVIEW*. *Neue Praxis*, 1983/3. 283–294.; Rosenthal, G.: *ERLEBTE UND ERZÄHLTE LEBESGESCHICHTE*. Campus, Frankfurt/New York, 1993; Chamberlayne, P.–Bornat, J.–Wengraf, T. (szerk.): *THE TURN TO BIOGRAPHICAL METHODS IN SOCIAL SCIENCE*. Routledge, London/New York, 2000.
2. Erről ragyogó elemzéseket olvashatunk: Bihari Zsuzsanna–Kovács Katalin–Váradi Mónika: *PEST MEGYEI KÖZELKÉPEK A SZÖVETKEZETI ÁTALAKULÁSRÓL*. *Tér*

és *Társadalom*, 1996/10. 139–151.; Kovács Katalin (szerk.): *BOMLÁS ÉS SARJADÁS A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGBAN. Replika* (1998), 33–34. 105–194.

3. Az előbbi problémákhoz kiváló történeti, elméleti és módszertani fogódzókat találunk: Barnouw, E.: *DOCUMENTARY: A HISTORY OF THE NON-FICTION FILM*. Oxford U. P., New York, 1993; Grant, B. K.–Slo-niowski, J. (szerk.): *DOCUMENTING THE DOCUMENTARY: CLOSE READINGS OF DOCUMENTARY FILM AND VIDEO*. Wayne State U. P., Detroit, 1998; Holert, T. (szerk.): *IMAGINEERING. VISUELLE KULTUR UND POLITIK DER SICHT-BARKEIT*. Oktagon, Köln, 2000; Hirsch, M.: *FAMILY FRAMES: PHOTOGRAPHY, NARRATIVE, AND POSTMEMORY*. Harvard U. P., Cambridge, 1997.

Kovács Éva

KRAKKÓ NÁCI MEGSZÁLLÁSÁNAK EZERKILENC SZÁZHATVAN- EGY NAPJA – OLDALNÉZETBŐL

*Andrzej Chwalba: Dzieje Krakowa (V) Kraków w latach 1939–1945
Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2002*

1992-ben jelent meg Jerzy Wyrozumski tollából annak a nagyszabású szellemi vállalkozásnak első kötete, amelynek összefoglaló címe: *KRAKKÓ TÖRTÉNETE*. Az alcím öleli fel az egyes kötetek által tárgyalt időszakot. A Wyrozumski professzor által írt kötet alcíme: *KRAKKÓ A KÖZÉPKOR ALKONYÁIG*. Janina Bierzówna és Jan M. Małecki szerzőpáros munkájának eredménye a 2. (*KRAKKÓ A XVI–XVIII. SZÁZADBAN*) és a 3. (*KRAKKÓ AZ 1796–1918 KÖZÖTTI ÉVEKBEN*) kötet. A *KRAKKÓ 1918–1939 KÖZÖTT* alcímmel kiadott 4. kötet kollektív munka eredménye.

A sorozat 2002-ben napvilágot látott 5. kötete, amely nem egészen hat év, pontosan a náci megszállás 1961 napjának históriáját tárgyalja az alcím tágabb időkeretén belül: *KRAKKÓ 1939–1945 KÖZÖTT*. A szerző, Andrzej Chwalba a Jagelló Egyetem professzora és jelenlegi rektorhelyettese, aki a *LENGYELORSZÁG TÖRTÉNETE 1795–1918* (*HISTORIA POLSKI 1795–1918*. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2000) című munkájával alapozta meg szakmai tekintélyét, hírnevét.

Külön tanulmány tárgyát képezhetné, ha Chwalba monográfiáját összevetnénk Tomasz Szarotának *HÉTKÖZNAP A MEGSZÁLLT VARSÓBAN* (*OKUPOWANEJ WARSZAWY POWSZEDNI DZIEŃ*. Czytelnik, Warszawa, 1988) című több kiadást megért tanulmánykötetével. Az ideológiai sorvezető a könyvén negyed évszázadon át dolgozó utóbbi történésznél az, hogy „*Varsó [...] a hődítőkkel szembeni harc központja, s a lengyel nemzet mártíromságának színhelye is*”. Chwalba ezt Krak-kóról nem mondhatja el. Ettől függetlenül a varsóiak és a krakkóiak „hétköznapij” számtalan vonatkozásban hasonlóak.

1939–1945. Az évszámok jelzik, hogy rendkívüli időszakról van szó, s ezt a szerző is kiemeli: „*Krakkó históriájának tíz évszázadnyi távlatából nézve a német megszállás éveit csak epizódnak tetszhetnek, ez magyarázza az időtartam napokban történő jelzését. A háború utáni évek távlatából nézve azonban aligha mondható, hogy csupán epizódról van szó. 1939–1945 között az idő elképesztő tempót öltött, s a valóság, amelyben az emberek éltek, alapvetően összesűrűsödött. A megszállás kivételes időszaknak számított, amely néhány évre megszakította az események megszokott menetének folytonosságát. Olyasfajta tapasztalatokat hordott ki, amelyek következményei a mai napig láthatók és érezhetők. A város sem azelőtt, sem azután nem lett olyan próbatételnek kitéve, jöjjelhet nemegyszer kellett elviselnie idegen hódítókat...*”

Chwalba professzor e „próbatétel” történetét és következményeit dolgozza fel monográfiájában, amelynek hét nagy fejezetre tagolódo szerkezete jól áttekinthető. (A VIII., zárófejezet az érintett kérdések összefoglalása.)

Az I. fejezet címe: *A NÉMETEK KRAKKÓBAN*. Az új hatóságok. Bevezető alfejezetével – 1939 szeptemberé előtt, szeptember első napjai – a szerző berántja olvasóját abba a feszültségbe, amely a háború kirobbanását megelőző napokban, hetekben Lengyelországot jellemezte. Senki számára sem lehetett kétséges, hogy a háború a hitleri III. Birodalommal elkerülhetetlen. Krakkó lakóiban ezt a Városi Tanács elsötétítésre, élelmiszerkészletek felhalmozására, mozgósításra felhívó rendeletei, plakátjai, továbbá a műkincsek biztonságba helyezéséről s a diverzánshakciókról keringő hírek is tudatosították. A Wawel 132 faliszőnyegét a háború harmadik napján sikerült a zászlókkal és a lengyel államiság kezdetét jelképező karddal együtt Krakkóból elszállítani, előbb Lublinba, majd onnan Bukaresten, Máltán, Fran-

ciaországban át Kanadába. De nemcsak a műzeumi gyűjteményekkel csattogó vagonok tartottak kelet felé, hanem a menekültek s a viszszavonuló katonaság végeláthatatlan tömegei is ellepték a Tárnóv, Rzeszów felé vezető országutat. A város gazdátlan maradt. Kezdetét vette az üzletek, üzemek, gyárak raktárainak kirablása. A külvárosi gyerekek, akik azelőtt sohasem jutottak édességhez, most „*csokoládéval firkáltak a falakra*”.

A szerző azzal, hogy ezeket a nemzeti büszkeséget csorbító jeleneteket is viszonylag részletesen érteti, már munkájának kezdetén az olvasó írtására adja, hogy számára csak a dokumentumokkal igazolt tények a mérvadók, legendákkal, mítoszokkal csak a maguk helyén foglaloznak.

Az Ernst Busch és Weiner Kienitz tábornokok parancsnoksága alatt harcoló VIII. és XVII. német hadtestek egységei szeptember 6-án a reggeli órákban vonultak be Krakkóba, s nyomban őrizetbe vették a városi önkormányzat huszonöt vezetőjét. Túszaikat huszonnégy óra elteltével engedték szabadon, miután meggyőződtek róla, hogy nem kell fegyveres akcióktól tartaniuk. Mivel Krakkót német városnak tartották és kiáltották ki, nyomban otthonosan rendezkedtek be falai között. A megszállás első napjaiban, heteiben a lengyelekkel nem éreztették, hogy „*unterschek*”-nek tekintik őket. Mintha a monarchiabeli békeidők emlékét, hangulatát életre keltve igyekeztek volna a krakkóiakat megnyerni. Brunon Streckenbach tábornok, a helyi Belbiztonsági Rendőrség (Sipo) és Belbiztonsági Szolgálat (SD) főnöke megjegyezte: „*A lengyeleket nagyon meglepte a Wehrmachtnek a lengyel lakossággal szemben tanúsított fegyelmezett viselkedése. [...] Különösen a bécsi tisztekre vonatkozik ez, akiknek egy része még a Habsburg Monarchia idején itt dolgozott, és akiknek a lengyelek iránti tiszteletteljes magatartását a lengyelek értékelni tudják.*...” A németek, miután a Vörös Hadsereg a szeptember 17-ét követő napokban megszállta Kelet-Lengyelországot, igyekeztek részvétellel tüntetni a lengyelek mellett. Ebből Krakkónak mind a lengyel, mind a zsidó lakossága azt a következtetést vonta le, hogy a nyugati szövetségesek hamar bekövetkező megjelenéséig tartó rövid időben a megszállás nem lesz különösebben szigorú.

A szövetségesek lengyelek által annyira várt nyugati támadása azonban elmaradt, s a né-

met hadsereg zavartalanul berendezkedhetett a Molotov–Ribbentrop-paktum alapján a III. Birodalomnak juttatott lengyel területeken. Ezek katonai kormányzója Gerd von Rundstedt vezéreredes lett. A szeptember 20-án létrehozott Krakkói Katonai Körzet parancsnokává Wilhelm List tábornokot nevezték ki. 1939 decemberéig megszűnt a katonai kormányzás, szerepét részben a Belbiztonsági Rendőrség és a Belbiztonsági Szolgálat vette át. A Belbiztonsági Rendőrség szervezetébe tartozott a Gestapo – a Titkos Államrendőrség – és a Kripo – a Bűnügyi Rendőrség. Mellettük létrehozták a közrendre vigyázó rendőrséget – az Orpót is –, amely a közigazgatási hatóságokhoz kapcsolódott, és operációs szempontból az SS és Rendőrség magasabb parancsnoka alá tartozott. A Gestapo – elsőként – szeptember 13-án megkezdte hálózatának kiépítését Krakkóban.

A katonai hatóságok már szeptember második felében felszólították a hivatalokat, hogy mielőbb vegyék fel a munkát, s az iskolákat, hogy október 1-jén kezdjék meg a tanítást. Krakkó jövőjét is az a dekrétum határozta meg, amely Hitler utasítása alapján október 20-án lépett életbe. Ennek értelmében a németek által megszállt területek egy részén – a Megszállt Lengyel Területek Főkormányzó-sága néven – létrehoztak egy sajátos alakulatot, amely se államnak, se autonóm területnek, se protektorátusnak nem nevezhető. A főkormányzó Hans Frank korábbi birodalmi igazságügy-miniszter, a Német Jogi Akadémia elnöke lett, aki a Főkormányzóság polgári ügyeinek intézésére teljhatalmat kapott. Frank hatalmát az SS és a Rendőrség főparancsnoka, Friedrich von Krüger, majd Wilhelm Koppe ellenőrizte – (igyekezve társ-kormányzói szerepet játszani) –, akik közvetlenül Heinrich Himmlernek tartoztak felelősséggel.

Hitler a Megszállt Lengyel Területek Főkormányzóságának létrehozásával megszegte az 1939 októberében Sztálinnal kötött titkos megállapodásnak azt a pontját, amely kimondta, hogy egyik fél sem hozhat létre olyan államalakulat-féleséget, amely nevében hordja a „lengyel” jelzőt. (Igaz, villanásnyi ideig Sztálin is foglalkozott azzal a tervvel, hogy a Vlnától délre eső körzetben létrehoz egy „mini lengyel népköztársaságot”.) Hitler minden bizonnyal abban reménykedett, hogy a nyugati hatalmak az 1939 szeptemberében Európá-

ban bekövetkezett területi változásokat ugyanúgy elfogadják, mint a müncheni paktumok következményeit. Erre vonatkozó szondázásainak eredménytelensége, majd Franciaország lerohanása után már teljes egészében értékét veszítette a lengyel kártyalap, s ennek következtében 1940. július 31-től a *Megszállt Lengyel Területek* lemaradt a Főkormányzóság mellől. (Igaz, a Szovjetunió megtámadását követő hetekben Hitler a lengbergi, stanislawóvi, volhíniai vajdaságokat a Főkormányzósághoz csatolta, s ezzel nagy családást okozott a nemzeti önállóságra törekvő, a német segítséggel önálló Ukrajnára életre kelteni akaró ukránokban. A Főkormányzóság területi „gyarapodás”-a egyrészt a Molotov–Ribbentrop-paktum megsemmisülésének bizonyosságát, másrészt az aktív földalatti ellenállás territóriumának megnövekedését jelentette a lengyelek számára.)

„Ebben az országban van egy pont, amely minden szerencsétlenség forrása, és ez Vársó. Ha a Főkormányzóságnak nem volna Vársója, akkor nehézségeink, amelyekkel nap mint nap meg kell birkózniunk, 4/5 résszel csökkennének. Vársó mindenfajta felforgató cselekmények tűzfészke ma, és holnap is az a hely lesz, amelynek nyughatatlansága az egész országra kisugárzik” – szögezte le Hans Frank az 1943. december 14-én Krakkóban tartott konferenciáján. A több mint negyéves tapasztalatok birtokában nyilván még inkább elégedett volt amiatt, hogy 1939 őszén Krakkót választotta a Főkormányzósági Hivatal székhelyéül, a Főkormányzóság fővárosául. A döntést akkor a város német jellegével, emberi léptékű méreteivel, monarchiabeli mentális és kulturális hagyományaival indokolták. A gigantikus, „rendetlen”, „ázsiai” Vársó nem állta ki az összevetést. „Vársót le kell rombolni, míhelyt alkalom kínálkozik rá” – jegyezte fel naplójában Hans Frank, aki a Wawel királyi palotájában rendezkedett be. (Emiatt nevezték a Főkormányzóságot Frankóniának, s őt magát Frankónia királyának.) Az általa megfelelőnek tartott alkalom 1944 őszén, a varsói felkelés leverése után érkezett el, amikor Hitler utasítására Vársó nagy részét a föld színével tették egyenlővé.

A Főkormányzóság kormányaként tizenkét főosztályból álló hivatal működött, élén Josef Bücher államtitkárral. A Főkormányzóság négy kerületre (varsói, lublini, radomi, krakkói) tagolódott. A tizenegy járást magába foglaló Krakkói Kerület – kerületi és járási – köz-

pontja is természetesen Krakkó lett. A kerületet kerületi kormányzó, a várost Stadthauptmann (városkapitány) igazgatta. A közigazgatási tagozódás azt is jelentette, hogy hivatalnokok nagy tömegére volt szükség. Döntő többségük szükségszerűen a lengyelek köréből került ki. Számuk 1941 áprilisában 16 400, 1943 derekán 31 000, 1944 márciusában 35 000 fő volt. (Mint Szarota könyvéből megtudjuk, a varsói városi önkormányzatban 32 000 hivatalnok dolgozott a háború előtti 24 000-rel szemben.)

A megszálló hatóságok Krakkóban ötszáz lengyelt vettek át a háború előtti városi rendőrségtől. Az ún. „kék rendőrség” szerepét máig tartó viták kísérik. A rendőrök egy kisebb része – elsősorban a tisztikar – bekapcsolódott a földalatti ellenállási mozgalomba, nagyobb hányada azonban nemcsak a közrend fenntartásában és a közbüntényesek üldözésében játszott szerepet, hanem az ellenállási mozgalom felszámolásában és a gettók őrzésében is részt vett.

A kötet II. fejezete – címe: A VÁROS LAKÓI ÉS TERÜLETE – is rendkívül izgalmas adalékokkal szolgál. A háború előestéjén Krakkó 259 000 lelket számlált. Lakossága, a nyugatról, majd a szovjet megszállást követően kelet felől érkező menekültek révén jelentősen megnövekedett. Hans Frank becsvágya volt, hogy Krakkót európai német mintavárossá fejlessze. „Szeretném Krakkóban feltámasztani az olasz reneszánsz udvart, a Wawel pedig az előzőeknél és civilizáció szigetével tenni a szláv barbárság kelletlen közepén...” – fogalmazta meg célját a kezdet kezdetén. Ennek jegyében vették elő az 1939-et megelőző években kidolgozott és Kazimierz Dzierwowski mérnök nevével fémjelzett városfejlesztési tervet. Az ebben rögzítetteknek megfelelően 2 körjegyzőséget és 28 községet csatoltak Krakkóhoz, amely így kör alakúvá terebélyesedett, területe 12 négyzetkm-rel, lakossága 72 000 fővel növekedett. A falusias jellegű új területek infrastruktúrája rendkívül alacsony volt, házainak döntő többsége földszintes. Azért, hogy az új kerületeket valóban városi szintre emeljék, nagyszabású építkezések indultak meg. E téma feldolgozása nyitja a következő fejezetet, amelynek címe: A NÉMET KRÁKKÓ – KRAKKAU.

1939 augusztusában Krakkónak mintegy ezer német nemzetiségű lakosa volt. A háborút követő első hetekben terv született arra vo-

natkozóan, hogy Krakkót – miután a lengyelektől és a zsidóktól „megtisztítják” – Tirolból áttelepített németekkel (osztrákokkal) népesítik be. Ez a terv csak részben – (a gettó létrehozásával) – valósult meg. A városba nagy számban érkeztek hivatalnokok, különféle típusú biztonsági erők tagjai és vállalkozók, de a falai között állandóan letelepedett németek száma 1943 elejére is alig haladta meg a húszezret. Az Óvárosban és az előkelőbb belvárosi kerületekben azonban mintha csak őket lehetett volna látni. Auschwitz egyik első foglya, az 1941 tavaszán csodálaw határos módon megmenekült Władysław Bartoszewski, a néhány évvel ezelőtti lengyel külügyminiszter, történész, aki a varsói felkelés leverése után Krakkóba került, jegyezte meg: „*Krakkó lehangelő, egyetlen más városban sem látni annyi németet, mint itt.*” E benyomást nyilván az is erősítette, hogy a lengyel emlékműveket eltávolították, az utcaneveket, feliratokat németre cserélték. Az Óvárost övező körliget egyes sétányait, padjait, a város előkelőbb éttermeit, kávéházait, vilamoskocsijait, autóbuszait csak németek használhatták. A leggyakrabban ismétlődő felirat a *Nur für Deutsche* volt.

A külön német városrész létrehozására kidolgozott tervek csak töredékesen valósultak meg. Az Óváros lengyel lakosságának többségét ugyan kitelepítették, de ettől az még nem vált német kerületté. Épült egy lakóteleprész, amely valóban német volt. Száz korszerű – „a fény és levegő”-t hirdető tervek szellemében fogant – három-öt szintes bérházat emeltek. Ez a Főköormányzóságban emelt hasonló típusú épületek tíz százaléka volt. A megnövekedett városban a német megszállás idején 27 km utat csatornáztak és láttak el kemény burkolattal. Ennél több járdát építettek. A csatorna-, víz- és gázvezeték-hálózatot sok helyen felújították, korszerűsítették. A Visztulát szabályozták, és központi szakaszán rakpart épült. A nációk jó néhány gyárat, üzemet és több kórházat is korszerűsítettek. A nagyarányú modernizációs munkába harminc német cég kapcsolódott be: összesen közel nyolcezer embert foglalkoztattak. A megrendelésekből több száz kisebb-nagyobb lengyel cég is részesült. Krakkóban az életminőség átlaga nem nagyon maradt el a párizsitól, az amszterdamiától vagy a brüsszelitől, s az életfeltételek összehasonlíthatatlanul jobbak voltak, mint Belgrádban vagy Athénban.

A kooperáció kényszere eleve lehetetlenné tette azoknak a náci rendelkezéseknek a betartását, amelyek előírták a németek és lengyelek (és a kezdet kezdetén a zsidók) egymástól történő teljes elszigeteltségét. A németek eleve szívesebben laktak lengyel bérházakban, mint „tisztán” német épületekben. A lengyel szomszédság a német család számára biztonságot jelentett a földalatti merényletekkel szemben. Ugyanakkor a háztömb lengyel családjai számára is egyfajta védelmet biztosítottak a német lakók az éjszakai náci razziák, embervadászatok idején. Ez utóbbiak azért is gyakran folytak, mert nem volt elég lengyel önkéntes jelentkező, aki a Birodalomba ment volna ki dolgozni. (Szarota idézett munkájából megtudható, hogy Varsóból 85 000 embert kényszerítettek Németországban dolgozni.)

A Chwalba professzor könyve által kiváltott szokatlan nagy visszhangban az is szerepet játszott, hogy a szerző a megszokottól eltérő módon közelítette meg a náci megszállás bemutatását. Kiemeli, hogy az iszonyat korában jelentős volt azoknak a lengyeleknek a száma, akik ipari, kereskedelmi, vendéglátói vállalkozásaik révén gazdagodtak meg, vagyis le kell számolni azzal a mítosszal, hogy minden lengyel ellenálló hazafi volt. 1946-ban vita folyt arról, hogy az 1941-es városfejlesztési, közigazgatási változásokat miként kezeljék. Végül helybenhagyták őket azzal az indokkal, hogy voltaképpen a háború előtt kidolgozott lengyel terv valósult meg.

A fentiek bemutatásának szokatlan objektivitása azonban nem homályosíthatja el a kegyetlenkedéseket, a népiirtásokat megrázó közelképeket. A népiirtásra a tények felsorolásának, ismertetésének pusztá drámamaisággal az V. fejezet (A ZSIDÓ KRAKKÓ – KROKE) döbönt rá.

Az 1939-es népszámlálási adatok kimutatása szerint a Lengyelországban élő 3,1 millió zsidó polgárból 45 800 lakott Krakkóban. A hitleristák – a nürnbergi kritériumok alapján – 68 482 zsidót vettek a Főköormányzóság székhelyén lajstromba. Ennek kis része számított asszimilánsnak. A lengyelországi zsidóság tizenegy százaléka vallotta anyanyelvének a lengyelt, döntő hányada jiddisül, kisebb része héberül beszélt. Az asszimilánsok aránya Krakkóban viszonylag magasabb volt, ez azonban mit sem változtatott azon a tényen, hogy a lengyel és a zsidó társadalom egymás mellett és nem egymással együtt élt. Közeli ismeretség,

barátság csak az értelmiségiek egy szűk rétegének tagjai között szövődött. A nyílt vagy burkolt antiszemitizmus, ha nem volt is olyan heveny, mint máshol (pl. Varsóban), Krakkóban is létezett.

A városnak még a középkorú lakói is emlékeztek arra, hogy II. Vilmos német császár hadseregének az I. világháború idején sem az Oroszországtól elfoglalt Lengyel Királyságban, sem az ukrán, a fehérorosz és balti területeken nem voltak antiszemita kilengései. 1939 őszén még az a remény élt, hogy a hitleri megszállók – a baljós birodalmi hírek ellenére is – ugyanolyanok lesznek, mint „Vili császár” katonái. Hogy a náciaktól valójában mi várható, arra a zsidó lakosságot az 1939. december 1-jével életbe lépő rendelkezés döbbsenhetette rá, amely szigorúan előírta az „*ötven méterről jól látható nagyságú Dávid-csillag*” viselését. Tíz nappal később a zsidó polgárokat megfosztották nyugdíjuktól, munkanélküli-segélyüktől, hadirokkant-járulékuktól. A megalázásukat, jogfosztásukat, kisémmizésüket, vallásuk gyakorlásának tiltását előíró rendelkezések sűrűn követték egymást. Végrehajtásukért az 1939. november 29-én létrehozott Judenrat volt felelős. Kényszerítő erőként a németek Zsidó Rendőrséget szerveztek, amelynek tagjai kegyetlenségben nem maradtak el az SS keretlegények brutalitásától. (A gettó felszámolása után ez sem mentette meg őket a kivégzéstől.) 1940 folyamán teljes egészében elkobozták a zsidók ingó és ingatlan javait.

A németek hitsorsosaik túlélésének lehetőségével kecsgették a Judenrat vezetőit, amennyiben bizonyítani tudják, hogy munkájuk nélkülözhetetlen a III. Birodalom számára. A már 1939. október 28-án előírt kényszermunka-kötelezettséget december 12-én részletezték. Eszerint közmunkára kötelezendő minden 14 és 60 év közötti zsidó férfi, valamint 18 és 55 év közötti zsidó nő. A napi 12 óra hosszát tartó munka megszervezéséért és lebonyolításáért a Judenrat volt felelős. A Judenrat állította össze az 1940 nyarán Krakkóból kitelepítendő 40 000 zsidó polgár listáját is. 1941. március 3-án a Krakkói Kerület helytartója, Otto Wächter elrendelte a krakkói gettó felállítását Podgórze egy szűk részén. Az odaköltözés határidejéül március 30-át jelölte ki. (Tomasz Szarota monográfiájának a varsói gettót bemutató fejezetében statisztikai adatot közöl arra vonatkozóan, hogy 1941-ben

43 239 zsidó halálesetét regisztrálták. Közülük 1991 fő flekktfuszban, 10 653 személy „*ismeretlen okból*” halt meg, 10 971 ember éhen halt. Vagyis a zsidóság tömeges kiirtása még a haláltáborokba hurcolás előtt megkezdődött, úgy, ahogy ezt a Főkormányzóság egészségi minisztere, dr. Jost Walbaum 1941 októberében a német orvosok krynciai konferenciáján leszögezte: „*Csak két út létezik – vagy éhhalálra itéljük, vagy agyonlövétjük a gettók zsidóit.*”)

Az Endlössungról 1942 februárjában hozott határozat után négy hónapra hétezer zsidót hurcoltak el Podgórzeből a belézi haláltáborba. Október folyamán újabb ezrek követték társaikat a halálba. A náci hatóságok újra és újra arról biztosították a Judenratot, hogy a gettóban maradt munkájára szükség van, s nem éri őket bántódás. A Wehrmacht tábornoikai közül néhányan – hadiérdekekre hivatkozva – igényt tartottak a zsidók rabszolgamunkájára, s többször felléptek érdekében. Végül azonban Krakkóban is a náci ideológia győzött: 1943 márciusában a podgórzei gettó maradék lakóit is bevagonírozták. A krakkói zsidóság kilencven százaléka esett áldozatul a hitlerista népiirtásnak. Túlélésre csak azoknak volt esélyük, akiknek ismerősük, barátjuk volt az árja oldalon. Egy-egy ember megszőktetéséhez, bújtatásához ugyanis több, olykor több tucat ember összefogására volt szükség. Hamis személyi igazolványt, „kennkártyát”, keresztlevelet, élelmiszerjegyeket kellett részére beszerezni, s rejtkekhléyláncot szervezni. A zsidók támogatására többek között a Władysław Bartoszewski közreműködésével 1942-ben alakult varsói szervezet – a Zsidókat Segítő Tanács – tevékenységét Krakkóra is kiterjesztette, s a hamis igazolványok beszerzésével több száz ember megmentéséhez járult hozzá a gettó végleges felszámolásának előestéjén.

1941 és 1942 fordulóján Krakkóban is megalakult a Zsidó Harci Szövetség. „*Nem ennek tagjai határozták meg a zsidó városrész arculatát, ők csupán saját haláluk módjáról döntöttek.*” Az emberhez méltó halálról. Több sikeres fegyveres akciójuk közül leghíresebb a Cyganeria (Bohém) német kávéház elleni bombamerénylet.

Roman Polański, aki gyermekként Krakkóban élte túl a holokausztot, miközben édesanyját 1942-ben meggyilkolták, A ZONGORISTA című filmjében mutatja be a menekítés bonyolult és veszélyes állomásait és az Endlössungra a krakkói gettóra is érvényes történe-

tét. A meglévő antiszemitizmust minden esz-közzel szító hitlerista hatóságok a zsidók elszigetelésére olyan rendszabályokat vezettek be, amelyek megsértéséért halálbüntetés járt: zsidók bűjtatásáért, a bűjtató feljelentésének elmulasztásáért, illegálisan áruval történő ellátásáért. Szép számmal akadtak olyanok, akik foglalkozásuknak tekintették a szökött zsidók nyomon követését, zsarolását, feljelentését, amellyel az őket bűjtatót is fenyegették. A Honi Hadsereg a náci hatóságokkal együttműködő személyeket, kilétüket felfedvén, az első figyelmeztetés után kivégezte. A Nemzeti Véderő – egyébként németek ellen is harcoló – katonái viszont részt vettek a zsidók üldözésében. Mindezekről Andrzej Chwalba részletesen beszámol.

A könyv, miután röviden ismerteti a németekkel együttműködő ukránok Krakkójának – *Krakiv* – rövid történetét, a legtagabb teret a lengyel Krakkónak – (*Kraków*) – szenteli. A náci ideológia a lengvelséget mint szláv népet fajilag alacsonyabb rendűnek tartotta, amely arra ítéltetett, hogy a felsőbbrendű germánságot szolgálja. Ennek az ideológiának a jegyében a megszállás első éveiben kísérlet sem történt a lengyelek megnyerésére, egy esetleges Quisling típusú kormány felállítására. (Ez utóbbihoz aligha akadt volna lengyel politikus, aki asszisztált volna. A lengyel jobboldali, nacionalista, antiszemita pártok is szembefordultak a náci megszállókkal.) Ennek ellenére voltak olyan német elgondolások, amelyek szerint Krakkó árja lakosságát – tekintettel a város német múltjára – , úgymond, fel lehetett volna venni a „nemzetiségi listára”. Berlin azonban leszögezte, hogy „*alávetett népek még egy szűkebb csoportjával sem lehet kivételt tenni*”.

Hogy a város értelmiségi eliteje mire számíthat, azt az ún. *Sonderaktion Krakau* már 1939 őszen baljósan előrevetítette. A Jagelló Egyetem vezetése – nem tudván arról, hogy a Krakkói Katonai Körzet polgári vezetője (hamarosan a Krakkói Kerület kormányzója), Otto Wächter elrendelte a középiskolák, főiskolák, egyetemek bezárását – november 6-ra összehívta az egyetem s a város több más felsőfokú tanintézetének vezetőit, hogy a tanévet ünnepelesen közösen nyissák meg. Ez elmaradt. Dr. Bruno Müller, az SS magas rangú tisztje a Collegium Novum 56-os termében összegyűlt professzorokat – 186 személyt – letartóztatta, s

a sziléziai Breslauba (Boroszlóba, Wrocławba) szállíttatta, onnan pedig a sachsenhausen–ora-nienburgi koncentrációs táborba. (Jan Dabrowski történészprofesszort az mentette meg az elhurcolástól, hogy a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt, s a krakkói magyar konzul közbenjárt érte.) Az óriási nemzetközi tiltakozásra, amelyben még Mussolini hangja is hallatszott, a hitleristák végül szabadon engedték a professzorokat, de közülük tizenhárman még a lágerben meghaltak, két zsidó származású professzort később gyilkoltak meg, öten pedig csak néhány héttel éltek túl hazatérésüket.

Hogy hosszabb távon mi vár a lengyel értelmiségre, azzal kapcsolatban Hitler 1940. október 2-án a következőket mondta Hans Franknak: „*Lengyel ember számára csak egy úr létezhet, s ez az úr német. Két úr egymás mellett nem lehet sem ma, sem holnap. Ezért a lengyel értelmiség minden képviselőjét meg kell ölni. Ez kegyetlenül hangzik, de ez az élet törvénye. A Főkörmányszóság lengyel karám, egy nagy lengyel munkatábor.*”

A német hatóságok csak az általános iskolai tanítást és a középszintű szakoktatást engedélyezték. Történelmet, földrajzot, irodalmat tanítani tilos volt. Viszont nem tették kötelező tantárggyá a német nyelvet. (Talán azért nem, mert eredeti terveik szerint tíz-tizenöt éven belül a lengyeleket is kiirtották, illetve az Urál környékére telepítették volna.) A galériák, könyvtárak javait német állami tulajdonnak tekintették, s egy részüket – pl. a Nagyboldogasszony- (Mária-) templom főoltárát mint Weit Stoss nürnbergi mester alkotását – a III. Birodalomba szállították. A lengyelek – az Angliába menekült Karol Estreicher professzor vezetésével – még a háború alatt pontos kimutatást készítettek az elrabolt nemzeti javakról, s ezt angol és lengyel nyelven közzétették. Munkájukat nagyban megkönnyítette, hogy a javakat elkobzó, kiállításra, restaurálásra „kikölcsönző”, elszállító hatóságok elismervényt adtak a birtokukba került tárgyakról.

Az értelmiség üldözése 1940 folyamán folytatódott. Ebben az évben összesen 4500-4700 krakkóit tartóztattak le, vetettek börtönbe, hurcoltak el koncentrációs táborba, s közülük több százat lőttek agyon. A krakkóikkal szemben Hans Frank a kemény kéz és a megnyerő gesztusok politikáját felváltva alkalmazta. A terror időnkénti enyhülésének 1943-ban

egyrészt Sztálingrád, másrészt a katyni dráma nyilvánosságra kerülése is oka lehetett. A fő-kormányzó ebben az időben tájékozódott a legbefolyásosabb krakkói személyiségeknél – Stefan Adam Sapieha krakkói érseknél és a legjelentősebb karitatív szervezet, a Segélyező Tanács elnökénél, Adam Ronikiernél is – arra vonatkozóan, hogy a lengyelek támogatnák-e Lengyel Főköormányzóság létrehozását mint ki-elégítő megoldást. A leghatározottabb elutasít-ásra talált. (Hans Frank ilyen szellemű tétova javaslatfelvetései elől Berlin is mereven elzár-kózt.)

A Főköormányzóság pénzügyeit az 1939 őszén létrehozott Emissziós Bank intézte, ame-lyet a Lengyel Nemzeti Bank krakkói fiókjának korábbi igazgatói vezettek. Két zlotyért ered-etileg egy márkát lehetett kapni, de a lengyel pénz rohamosan veszített értékéből. Az amúgy is alacsony bérek viszont jóval lassabban emel-kedtek. A jegyrendszer sem biztosította a túl-éléshez elegendő élelmiszert, kalóriát, így vi-rágzott a feketekereskedelem. Ez elsősorban a mezőgazdaság fejlődésének kedvezett. Már a híres irodalomtörténész, Kazimierz Wyka *A LÁTSZAT-ÉLET (ŻYCIE NA NIBY)* című 1946-ban megjelent munkájában kifejtette, hogy a né-met megszállás milyen modernizáló kényszert fejtett ki a Főköormányzóság mezőgazdaságá-ra. Szigorúan kivetették az egyes gazdaságok-ra kötelező beszolgáltatási kvótát, de a föld-terület műveléséhez biztosították a műtrágyát és a kis és nagy gépek beszerzésének lehetősé-gét. A Krakkóban működő több száz lengyel gazdasági vállalat és a frissen betelepült és a háború előtti német vállalatok révén az ipari munkásság száma jelentősen emelkedett a ko-rábbi létszámhoz képest.

Sajátos fejezetét alkotja a náci megszállás történetének Krakkó kulturális élete. A hitleri propaganda azt hirdette, hogy a kultúrájától megfosztott nemzet megszűnik létezni, tehát a meghódított népeknek legelőször a kultú-ráját kell megsemmisíteni. Chwalba könyve azt bizonyítja, hogy e vonatkozásban – a Fő-kormányzóságot s különösen Krakkót illetően – a németek nem voltak következetesek. A sok jóval nem kecsegtető kezdeti intézkedések értelmében 1939 novemberében bezárták a Słowacki Színházat, s az épületben a Staats-theater kapott helyet. 1940 márciusában min-den olyan intézményt betiltottak, amely a len-

gyel „magas” kultúrát szolgált, augusztustól kezdve sem nyilvános, sem magán táncos ren-dezvényt nem lehetett rendezni. Néhány hét-tel később a lokálban és az utcán tartott éne-kes, zenei, kulturális műsorokat is előzetes en-gedélyhez kötötték. 1941 januárjában azon-ban engedélyezték, hogy a Régi Színházban lengyel színház nyíljk. Stanisław Drabik ope-raegyüttese is működhetett 1941 tavaszától. 1943 augusztusáig 47 koncertet adott.

Erősen korlátozó keretek között, de enge-délyezték a könyvkiadást. Igaz, csak a náci cenzúra által jóváhagyott művek jelentek meg. A háború alatt hivatalosan publikáló literá-torok közé tartozott Wojciech Żukrowski, aki majd 1956 után – *KÖTÁBLÁK* című, részben ma-gyar témájú regénye révén – az egyik legis-mertebb író lesz Lengyelországban. (Népsz-e-rűségének az vetett egy csapásra véget, hogy 1981 decemberében az első pillanattól kezdve támogatta a hadiállapotot bevezető Jaruzel-ski tábornokot.) Megjelentek napilapok, ame-lyeknek bojkottjára szólított fel a földalatti lengyel állam. Ezek a lapok azonban apróhir-detéseiknek és a háború forgatagában eltűn-tek felkutatását közlétező híradásaiknak kö-szönhetően nagy példányszámban keltek el, miközben a konspirációs körülmények között nyomtatott tájékoztatókat csak szűk körben terjesztették. Kiadtak különféle típusú szafk-lyóiratokat – pl. *A mész* – is. Megjelent divat-lap és pornográf jellegű magazin is.

1943-tól a kultúra vonatkozásában határo-zott fordulatot vett a náci politika, mintha ál-tala akarta volna a lengyeleket magához édes-getni. A megnyerő gesztusok okára Tomasz Szarota világít rá, aki erre vonatkozóan az alábbiakat idézi Franknak, akit tájékoztattak az egész Főköormányzóságot behálózó lengyel földalatti középiskolai és egyetemi oktatásról, 1943. június 19-én Hitlerhez benyújtott em-lékiratából: „*A közoktatás megbénítása és a kultu-rális tevékenység nagyfokú korlátozása vezet oda, hogy a lengyel nemzeti közösség nagymértékben a németek ellen összeesküvő értelmiség befolyása alá kerül. Az, ami a lengyel nemzet története folyamán és a német uralom első éveiben lehetetlen volt, vagy-is egy belsőleg életre-halálra összeforrott, egységes céllal bíró nemzeti közösség létrejötte, ma a német kormányzás következtében lassan, de biztosan való-sággá válik.*”

Hogy Frank beadványa némileg eredmé-

nyes volt, azt a nyolc hónap múlva A FŐKORMÁNYZÓSÁG SZEREPE AZ EURÓPA JAVÁRA VÉGZETT ALKOTÓMUNKÁBAN címmel Berlinben tartott előadása jelezheti. Ebben kiemelte, hogy a Főkörmányszószékben havonta ezer kulturális programot rendeznek. A megszállás alatti legnagyobb kulturális eseménynek azt tartják, hogy 1944. március 15-én a Régi Színház épületében megnyitotta kapuit a Krakkói Egyetemes Színház, amely július 7–9. között Lengyel Művészeti Fesztivált szervezett. A színház állandó programjai között szerepeltek Aleksander Fredro, Gabriela Zapolska, Michał Bałucki, Karol Kurpiński darabjai, Stanisław Moniuszko operái. Az előadások rendkívül népszerűek voltak, több száz méteres sorok kígyóztak a jegyekért.

A földalatti mozgalom a leghatározottabban tiltotta a színház- és mozilátogatást, abszurdnak tartva, hogy a műsorplakátok mellett az agyonlőtt hazafiak névsorát közétevévő falragaszok láthatók, s ez a színházlátogatókat nem rendíti meg. *„A színpad lakásai és a zsarnok lakásai a hóhérokkal és a sintérekkel együtt új színházi intézményt hoznak létre Lengyelországban...”* – írta a földalatti sajtó. A lengyelek hazafiasságára apelláló tilalma azonban visszhangtalan maradt. A színházjegy továbbra is a legkeresettebb „termék” maradt. Látogatottak voltak a bábszínházak is.

A lengyel szellemi ellenállás magánlakásokban szervezte a színházi „mozgalmat”. Tadeusz Kantor számára is egy ilyen „házi színpad” jelentette az első kísérleti műhelyt. Noha ez tilos volt, a németek akkor sem avatkoztak közbe, ha konkrétan tudtak róla, hogy hol, kik, milyen darabot adnak elő. *„Jobb, ha a lengyelek ilyesmivel töltik az idejüket, mintha németekre vadásznának...”* – nyugtázták a Wawelben.

A németek engedélyezték annak a hat filmnek a befejezését, amelyeknek a forgatását a háború előtt kezdték el. *„Csak a disznók ülnek a moziban”* – hirdették a földalatti mozgalom által terjesztett plakátok. A hitleristák abból indultak ki, hogy a népet, úgymond, szórakoztatással kell elvonni a németekkel való szembeszégülés minden formájától. A megszállás alatt Krakkóban évente hatszor annyian jártak moziba, mint a háborút megelőző esztendőben. 1941-ig amerikai filmek forgalmazását is engedélyezték.

A propaganda és giccsparádé jellegű kép-

zóművészeti „tárlatok” mellett egy-két említésre méltó kiállítás is nyílt. A Malinowski professzor távol-keleti gyűjteményét – tekintettel a japán szövetségesre – először 1942-ben mutatták be. Andrzej Wajda számára ennek élményéből született meg az az ötlet, amely végül a Krakkóban 1994 novemberében felépült Japán Művészeti és Műszaki Központ megnyitására vezetett. (Wajda a kyotói nagydíjjal járó jelentős pénzüsszeget ajánlotta fel a Központ megalapítására.)

A művészi színvonalon zongorázó Hans Franknak becsúgya volt, hogy létrehozza Európa egyik legjobb hangversenyzenekarát. Az 1940 nyarán a Collegium Maius udvarán bemutatkozó 85 tagú zenekar lengyelekből állt, s a megszállás végéig működött – a főkörmányzó közvetlen felügyelete alatt. Gyakran dirigálták a leghíresebb bécsi és berlini karmesterek. Programjában állandóan szerepeltek kortárs és klasszikus lengyel zeneszerzők – elsősorban Chopin és Moniuszko – művei. A zenekar tagjainak fizetése meghaladta a közalkalmazottakét.

Mindezek a tények nem fedik el a nyilvános kivégzéseket, a börtönöket, kínzásokat, koncentrációs táborokat, halálgyárakat. A megszállók erőszakszervezeteinek gépezete végig a legmagasabb fordulatszámon működött. Munkáját hatvanezer lengyel konfidens segítette. Ez a szám is jelzi, hogy Chwalba professzor a lengyel tudat legérzékenyebb pontjaihoz sem nyúl kesztyűs kézzel. A háború után a lengyelek tudatát ugyanis az a gondolkodás hatotta át a meggyőződés erejével, hogy köztük alig akadt németeket kiszolgáló besúgó, ügynök, kollaboráns, akiknek kiszűrésére egyébként a Honi Hadsereg külön egységet hozott létre a krakkói főpostán. Tagjainak az volt a feladata, hogy a különféle rendőri szerveknek címzett feljelentéseket a levelek közül kiemeljék.

Mítosznak bizonyul az is, hogy a lengyel földalatti mozgalom mintaszerűen működött. Katonai és polgári szervezetek valóban szinte az első pillanattól tevékenykedtek a Krakkói Körzetben is. A londoni lengyel kormány Krakkóba delegált képviselője, a terület vajdája a néppárttal rokonszenvező Jan Jakóbiec volt egészen 1945 márciusáig, míg a szovjet NKVD le nem tartóztatta. Krakkó földalatti polgármesterévé a szocialista Zygmunt Żulawskit jelölték ki. A Honi Hadsereg elődjének

számító Lengyelország Győzelmének Szolgálatára krakkói kerületi parancsnokává Tadeusz Komorowski ezredes neveztek ki, aki majdan „Bór” tábornokként a varsói felkelés főparancsnoka lesz.

1941-ben az ellenállás katonai szervezetének szinte egész krakkói tisztikarát letartóztatták. A lebukás oka – emeli ki Chwalba – sok esetben a felelőtlen fecsegés, hangos kivagyiság, a szigorú konspirációs előírások nyegle semmibevétele volt. Később a földalatti katonai szervezet a Krakkói Kerületben is már jóval elővigyázatosabban és eredményesebben működött. Ezzel együtt az ellenállási mozgalom nem tűnt ki annyira tettekeszségével, mint Varsóban. Ennek az is oka lehetett, hogy a Főkörmányzóság székhelyén vonták össze a legnagyobb katonai és rendőri erőket. Míg a Honi Hadsereg varsói diverzánsai 1944. február 1-jén bravúros akcióban ölték meg a Varsói Körzet SS- és rendőrpáncsnokát, a nyilvános utcái kivégzések során 4300 embert agyonlövét Franz Kutscherát, a Hans Frank ellen elkövetett merénylet nem járt sikerrel. Megtorlasként száz lengyelt lőttek agyon. Helyettesét, Wilhelm Koppét egy Varsóból érkező csoport próbálta meggyilkolni, de csak megsebesíteni tudta. A megtorlás ekkor, mivel bizonyosságot nyert, hogy a tettesek varsóiak voltak, elkerülte Krakkót.

Sapieha érsek és a karitatív tevékenységért felelős Ronikier elnök a Vatikánnal együtt szeretne volna elérni, hogy Krakkót – Rómához és Firenzéhez hasonlóan – nyílt várossá nyilvánítsák. A német propaganda lépten-nyomon hirdette, hogy a főkörmányzóság székhelyét, „*a német kultúra ősi fészekét*”, a Festung Krakaut az utolsó tégláig védeni fogják. Végül 1945. január 15-én elrendelték a város német hivatalainak kiürítését. Január 17-én, 18-án a szovjet csapatok benyomultak Krakkó északi kerületeibe. Chwalbának egy újabb, 1945 után táplált mítosszal kell szembesítenie az olvasót. Eszerint Sztálin adott arra utasítást, hogy ha bonyolult átkaroló hadműveletek árán is, de Krakkót harc nélkül foglalják el. A parancsot

Ivan Sztjepanovics Konyev marsall hajtotta végre, akit ezért később a város díszpolgárává választottak. A Visztula középső szakaszán Ivan Korovnyikov tábornok parancsnoksága alatt a német erőket Czeszochowa felé űző 1. ukrán front 59. hadseregéből a 135. gyalogoshadosztály és 4. páncélos-gárdahadtest délre kanyarodó egységei északnyugat és nyugat felől közelítették meg az arról gyengén védett várost. Krakkóért azonban több napig tartó harcok folytak, ha nem is oly hevesek, mint Varsóban. A Wawel katedrálisát, éppen a Báthori-kápolnát szovjet bombatalálat érte. Humorral körítve ezt úgy magyarázták, hogy az oroszok ezzel álltak kései bosszút a Retteggett Iván cárt a Baltikumból kiszorító Báthori István lengyel királyon. Hogy a Vörös Hadsereg krakkói felderítői egyébként kitűnő terepismerettel rendelkeztek, azt az is jelzi, hogy a Szent Miklós-templomot azért nem rabolták ki, mert tudták: Feliks Dzierżyński a falai között vezette oltárhoz hitvesét. Krakkó hivatalosan január 18-án szabadult fel. A város lakóiban nyomban megfogalmazódott a kérdés: ki fog megszabadítani a felszabadítóinktól.

Hans Frank január 15-én hagyta el a várost. A személyes ingóságaként szállított műkincsek között félt gonddal vigyázott Leonardo da Vinci festményére, a HERMELINES HÖLGY-re. Az amerikaiak 1945. május 4-én tartóztatták le a bajorországi Neuhausban. A nürnbergi Katonai Törvényszék halálra ítélte, s 1946. október 16-án felakasztották.

Andrzej Chwalba monográfiája az eddigi feldolgozásoktól eltérően közelítette meg a hitleri megszállás, a Főkörmányzóság, Krakkó lengyel polgárainak mindennapi életét. A tények egy része sokkolónak bizonyult, elsősorban az idősebb nemzedék tagjai számára. A történelmi tisztánlátás nem lehet szelektív: az emberi gyengeség, gyarlóság, hitványság tudatosítása kiemeli a helytállást, az önfeláldozást, a tisztának maradó jellemet. Az utóbbi marad a példa – a csak élni, túlélni akaró nagy többség számára is.

Kovács István